

Саъдулла СИЁЕВ

ЁЛФОНЧИНИНГ РОСТ ГАЛИ

Ҳикоялар, ҳажвиялар, бадилар,
алломалар ҳақида номалар

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2010

84(5Ў)
С 53

Масъул муҳаррир:
ТЎЛҚИН ҲАЙИТ

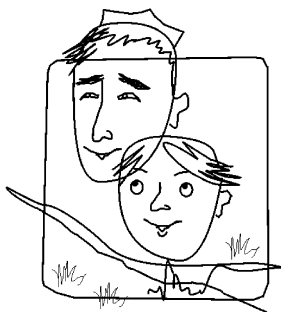
Саъдулла Сиёевнинг хиёл қулгига мойил ҳикоялари сизга анча йиллардан бери таниш. Бу сафар ёзувчи ҳукмингизга ўзининг янги китобини ҳавола этаётир. Унда адибнинг энг сара ҳикоя ва ҳажвиялари жамланган. Шунингдек, тўпладан буюк ажлодларимиз ҳақидаги публицистик асарлар ва машҳур алломалар тўғрисидаги мароқли ҳангомалар ўрин олган.

Китоб сизда яхши таассурот қолдиради, деган умиддамиз.

ISBN 978-9943-01-477-0

© «O‘ZBEKISTON» НМИУ, 2010

ХИНОЯ ВА
ХАЖВИЯЛАР
КАТЕГОРИЯЛАР

ЁЛҒОНЧИНИНГ РОСТ ГАПИ

Бобом раҳматлик ёзда сояси яхши бўлади, деб эшигимизнинг олдига бир туп мажнунтол эккан эди. Шу мажнунтол мени ёлғончиликка ўргатди. У пайтлар мактабга бормас эдим. Баҳорда эди шекилли, бир куни айвонда қамишдан най ясаб ўтирсам, Шермат укам ёнимдан лип этиб ўтди. Нима қилар экан, деб деразадан қараб турдим. Шермат уйга кирди. Тўғри бориб тоқчага осилди. Тоқчада икки коса нишолда турарди. Бобом ифторлик қиламиз, деб атайин шаҳардан олдирган экан. Шермат бир-икки уринди-ю, бўйи етмагач, бурчакдаги стулни судраб келиб тагига қўйди. Чўзилиб, нишолдага беш панжасини тикди. Энди икки марта ялаганда коса ағдарилиб тушиб синди. Шермат кўрққанидан стулниям унутиб кўчага қочди. Бироздан кейин бобом кирди.

— Буни ким қилди? — деди косани кўрсатиб.

— Мен эмас... Шермат синдирди, — дедим. Бобом индамай толга қараб кетди. Ингичка новдасини синдириб олди-ю, шип этказиб белимга бир туширди.

— Қилгиликни қилиб, ҳали ёлғон ҳам сўзлайсизми?

— Мен сирдирмадим. Шерматингиз... ўлай агар... — деб хипчиндан ҳайиқиб, бир ёнимга ёнбошладим.

Яна бошимда новда зувиллади.

— Нега оғзинг оқариб турибди яламасанг?

Мен: «Қамишни пуфлайвериб, оғзим кўпириб кетди», дейишга кўрқдим.

— Худо урсин, бобо, мен яламадим!..

Мажнунтолнинг новдаси бешинчи марта зувилла-
ганда юз тубан ётиб олдим.

— Жон бобо, урманг... Мен... мен яладим нишол-
дани... — дедим йиглаб, — косаниям мен синдирдим.
Нон урсин...

— Ана энди эсинг кирди, — деди бобом, — бўйнинг
узилсаям ёлғон гапирма.

Бобомнинг насиҳатини мен ўзимча тушундим:

«Ёлғон гапирсанг майли, бироқ калтак ема», шун-
дан кейин ишларим юришиб кетди. Бобомнинг кўзла-
рига бақрайиб туриб ёлғон сўзлайман. Қилган ишим-
ни қилмадим дейман, қилмаганимни қилдим, дей-
ман. Шафтолини мен ейман, шапалоқни Шермат,
қазноқдаги бозор ўрикнинг ҳузурини мен кўраман,
мажнунтолнинг ҳузурини Шермат кўради. Нима бўлган-
да ҳам укам-ку, деб бир-икки марта унинг ёнини олиб
рост гапирмоқчи бўлувдим, бобом толни қўйиб, олма
ёғоч кесиб келди. Олма новдасининг мазаси бошқача-
роқ бўлар экан. Илгарилари, тол чивиқ еб юрганимда
ирғиб туриб кетардим. Олмадан кейин остонагача эмак-
лаб боришга тўғри келиб қолди.

Мактабга бордим. Ўқитувчимиз эртақдаги кампир-
ларга ўхшайдиган қари бир хотин экан. Бечора дарсда
нимагадир доим олма еб ўтиради. Мени бўйинг ки-
чик, деб биринчи қаторга ўтказди. Қарасам — қулдай
ишлатадиган, «Иснат, доскани ўчир!», «Иснат, бўр
олиб кел!», «Иснат, эшикни ёп...». Бир куни доска ўчир-
гани латта олдим, бориб деворни ишқайвердим. Бо-
лалар кулди. Ўқитувчи уришди.

— Опа, мен шабкўрман, — дедим ҳиқиллаб, —
яқиндан яхши кўролмаيمان.

Ўқитувчининг раҳми келиб, мени энг охирги партага
ўтказди. Маза бўлиб қолди. Ёнимдаги бир бола билан
парта остида беркинмачоқ ўйнаймиз, қизларнинг со-
чини бир-бирига боғлаб қўйиб, танаффусда чувилла-
тиб қўямиз. Лекин охирги партанинг ёмон ери ҳам бор
экан. Ўқитувчи ўтилган дарсни аввало шу ёқдан сўрар-
кан. Ўйлаб-ўйлаб, бунинг ҳам йўлини топдим. Дарс

тайёрламай келган кунларим: «Опа, мендан сўранг!» — деб шовқин соламан. Ўқитувчи сўрамайди, писиб ўтирган болаларни турғазади, улар жавоб беролмаса, қулоқ чўзма қилади. Билмайдиган кунларим «Кеча... кеча» дейману, кўзимни тупуклаб, бурнимни тортаман. Ўқитувчимиз ҳайрон бўлади.

— Кеча нима бўлди. Исмаатжон, айта қол, болам...

— Кеча... тоғам ўлиб қолди... — дейман партани қучоқлаб. Ўқитувчи жим бўлади-ю, бошимни силайди. Кейин уйга жавоб бериб юборади.

Хуллас, ёлғонга эгар-жабдуқ уриб, юганлаб, саман отдай миниб олдим. Ўнинчини битиргунча етти марта холам, тўрт марта тоғам, икки марта аммам, уч марта амаким «ўлди». Мабодо дарсга беш-олти кун келолмай қолсам, Чимкентдами, Жамбулдами турадиган поччаларимдан бири ўлган бўлиб чиқади.

Мақтабимизда битта физика ўқитувчиси бўларди. Баҳога ўлгудай қурумсоқ эди. Ўз ўғли булбулдай сайраб турса ҳам, сўкиб-сўкиб аранг «уч» қўйиб берарди. Ўғлининг аҳволи шу бўлгандан кейин бизникини биллаверинг. Ўша зикна муаллим амакимга: «Агар Исмаат институтга кирса, мен қишлоқдан кўчиб кетаман, дебди.

Аттестат олгандан кейин уни кўчада кўриб қолиб тегишдим:

— Институтга кетаяпман, муаллим, лаш-лушларингизни йиғиштиравинг.

— Юравер-чи, — деди хасис физик қулимсираб, — Менинг аравам тайёр.

Институтга ҳужжат топширдим. Баҳоларимни кўрган одам ғўра егандай афтини бужмайтириши мумкин эди. Лекин ўша одам таржимаи ҳолимни бир ўқиб чиқса, дарҳол хўнграб мени бағрига босиши, чўнтагимга талабалик гувоҳномаси билан уч ойлик стипендияни солиб, юз-кўзимдан чўлп-чўлп ўпиши турган гап эди. Негаки, таржимаи ҳолим бўйича мен дунёдаги соямдан бўлак ҳамсоям йўқ, бечораҳол бир етимман. Мен қип-қизил ялангоёқман. Мен ҳар кимнинг эшигида бир хизмат қилиб кун кўриб келганман. Ана энди камба-

галпарвар ҳукуматимизнинг даврида олий мактабда ўқиб, одам бўлмоқчиман...

Ростми-ёлғонми, менинг таржимаи ҳолимни кўриб, ректорнинг кўзидан ёш чиқиб кетганмиш. Нимага десангиз, у киши ҳам ёшлигида менга ўхшаб (яъни ўхшамай, демоқчиман) етим ўсган экан-да!

Алқисса, биринчи сентябрда чалинган қўнғироқ мени ҳам аудиторияга етаклаб кирди. Лип этиб кўз олдимга физика ўқитувчиси келди. Нима қилди экан бечора, кўчдимикан? Тавба, дейман ўзимча, элликка кирибди-ю, икки энлик ёлғонни эплай олмаса-я? Ис-мат билан ҳазиллашувдим, деб қўя қолмайдими? Ахир, ҳамма вақт рост гапириш осонми? Одам тағчармдай тўзиб кетади-ку! Рост — сиркадай гап. Сирканинг ўзини ичиб бўлмайди. Унга озгина сув қўшилса, таомни хушхўр қилади. Шунинг учун ҳам сув-ёлғон, деб қўйибдилар.

Физика ўқитувчимга: «Сизни табриклайман, институтдан йиқилдим», — деб телеграмма юбордим.

Институтда қандай ўқиганимни айтсам, барибир ишонмайсиз. «Зачётлар» бошланди дегандан «чўлоқ» бўлиб, ҳасса таяниб оламан. Имтиҳонлар пайтида гоҳ «тутқаноқ» касалим тутади, гоҳ «азонгача квартирант кампирнинг оғзига сув томизиб» чиқаман. Ҳеч иложини қилолмасам, шартта бобомни «ўлдириб» қишлоққа кетвораман.

Мен ёлғонларимни тоифаларга бўлиб — битта дафтарга ёзиб юрадиган бўлдим. Уларни домланинг феъл-атворига қараб ишлатаман. Масалан, агар домланинг кўнгли қаттиқ, тили аччиқ бўлса, «ўлган-йитган» баҳонани ишга соламан. Асов отдай пишқириб турган домлажоним бирдан юмшоқ тортади.

— Эй... Чакки бўлибди, — дейди лабини тишлаб, — қани зачёткангизни берақолинг.

Мабодо, ёшроқ ё мурувватлироқ домлага тушиб қолсам, дафтарчамнинг «тасодифлар, холис хизматлар», — деган бетини очаман. Мен туфайли «Омон-эсон туғруқхонага етиб олган муштипар аёлнинг мин-

натдорчилиги» ё уйидан адашиб «Бўзлаган болакайнинг кўзёшлари»ни ёниб-куйиб гапира бошлайман. Ёшроқ домлам бақрайиб қолади, кексароғи бош силкиб, маъкуллайди. Ахийри, ўтмас арранинг тишидай кемтик «уч»ни оламан-у, шилқ этиб тузоқдан чиқиб кетаман.

Туриб-туриб бир нарсага қойил қоламан. Мен ёлғонни циркдаги жонглёрнинг тўпидай отиб ўйнайману лекин биронта киши мени ёлғончи демайди. Аксинча, кимга нима десам, чиппа-чин ишонади. Ўйлаб-ўйлаб бунинг ҳам сирини топдим. Бир хил одамлар ростни ростга ўхшатомайди, негадир ерга қараб, қизариб гапиради. Мен эса ростга ўхшатиб юбораман. Гапирганда ҳовлиқаман, бидирлайман, энтикаман, куюнаман. Уҳ тортаман, лозим бўлса, кўзёш ҳам тўкаман — ишқилиб, ростга ўхшатаман. Шунинг учунми, домлаларимнинг кўзига шумшук кўринмайман, вечермечер бўлса, аълочи студентларнинг биқинида ўтирмасам-да, пойгакка тушиб кетмайман, курсдош қизларнинг бир ажойиб, ҳаёли табассумидан мен ҳам қуруқ қолмайман.

Бизнинг Туркистон тарафларда лола хазон бўлиб, атиргул очиладиган пайтда диплом чўнтакка тушди. Тушовланган отга ўхшаб, шаҳарда зўрға юрган эдим. Лип этиб қишлоққа учдим. Ўразмат тажанг деган киши раис эди. Ўзи хирсдай, қўпол, гапирса ўттиз икки тиши бирдан ёнар, юзингда кўзинг борми, демай, чақиб оларди. Бироқ, унинг қитиғи қаердалигини билардим. Уч кун деганда идорага бориб қитиқ-патиға тегдим.

— Султон суягини хўрламас, ака. Сиз мана шу қишлоқнинг султонисиз, — дедим кўзимни лўқ қилиб. — Сиз султон бўлганда ҳам анов-манов султон эмассиз. Султонларнинг лочинисиз. Бир лочиннинг қанотида минг чумчуқ кун кўрар экан. Минг биринчи бўлиб келдим. Қанотингизга олсангиз, насибамизни териб еб юрсак, Ўразматжон ака...

Ёлғонимга тажанг қалпоқдай тушди. Олдин эснаб ўтирувди, «лочин»ни эшитиб, жағи қаришди-ю, қоғозқалам ахтариб қолди.

«Бир куни бошингни ейман-ку, сенинг», деб қўйдим эшикка чиққанда.

Шундай қилиб, иккинчи бўлимда ишлай бошладим. Бўлим бошлиғи икковимиз дастлаб сувдай қўшилмай юрдик. Қараб турсам, тагимда ҳандақ ковламоқчи. «Бунинг қўлидан кетмонини олиш керак», деб ўн саккиз йил ўзимга ҳолис хизмат қилган тилимни ишга солдим. Бир куни бошлиқ билан чойга чиқдик.

— Сиз менга жигаримдан ортиқсиз, Мансур ака, дадим шивирлаб, — кеча туманга борувдим. Янги гап эшитдим. Раис кетармиш. Ўрнига сизни тайёрламоқчи экан. Бир қувондим, бир қувондим! Ҳайрият, ҳақиқат бор экан, ака...

Бошлиқ бармоғини лабига босиб, «ўрага» деди, мен «сичқон» дедим. У «тушди» деди, мен «гулдур», дедим. Сўнг икковлашиб «гуп» деб кулишдик.

Эртасига зириллаб идорага тушдим. Раисни холи топиб, энтикиб кирдим. Қора қозондай қоп-қора башарасига энгашиб:

— Мен сизни жигаримдай яхши кўриб қолдим, — дедим тап тортмай, — бироқ бизни етим қилиб кетасиз экан. Кеча марказга борсам, дув-дув гап. Катта хўжайин кетармиш. Ўрнига Ўразмат ака бўлармиш, деб одамлар чапак чалиб юрибди. Бу хабарни эшитдим, олдингизга қараб югуравердим.

— Агар айтганинг келса, тўрт йилда менинг ўрнимда ўтирасан! — деб тажанг раис креслони бир урди.

— Айтганингиз келсин! — деб сидирилиб чиқиб кетдим.

Шу-шу, бўлим бошлиғи мўлтираб идора томонга қарайди, раис эса умидвор бўлиб туманга кўз тикади.

— Қарайверсин,— дейман ичимда, — менга деса қараб кўзлари тешилмайдими! Биз вазифамизни бажардик.

Ёлғоннинг қудрати мени хавфли хандақлардан халос қилди, атрофимдагиларнинг наздида бир қарич кўтариб қўйди. Бўлим бошлиғи сув еган тол чивикдай юмшаб қолди, раис мени кўрса, қўл бериб сўрашади-

ган бўлди. Исмат читтак эдим. Исматилла бўлдим. Баҳорга чиқиб, Исматиллобекка бўлишимни кутиб ўтиргандек, бир куни бобом, катта момо, онам, укам маслаҳатга йиғилишди.

— Мушук мов бўлди, сенинг даминг чиқмайди, — деди бобом, — кўзим тиригида уйлаб қўяй. Дарддан бошқанинг жуфти яхши.

— Кимнинг эшигини супурай, болам, кўнглингдагини айт, — деди момом.

— Уйланмасангиз, жавобимни беринг! — чийиллади Шермат укам. — Ўзим эртагаёқ обкеламан биттасини.

Онам олдимга бир даста расм ташлади. Мундоқ ўйлаб қарасам, йигирма бешга кирибман-у, ишқ-муҳаббат деган паризод билан бир дамгина улфат бўлмабман, қошингни тагида кўзинг борми, деб битта қизнинг юзига тикилиб қарамабман.

Онам берган суратларни қартадай чийлаб ўтирдим.

Қизлар, қизлар... Ой юз, чувак, бодомқовоқ, шаҳлоқўз... Ўн тўққиз яшар, ўн саккиз яшар... Ўн саккиздаги қизнинг хунуги бўлмайди, деб эшитгандим. Қизда! Қизнинг бари яхши.

— Нима дейсан? — момом хаёлимни бўлди.

Яна суратларга тикилдим. Оловдай ёниб турган битта қиз юрагимни жиз эткизди. Индамай олиб, чўнтакка урдим. Уйдагилар енгил нафас олди.

Чўнтакка тушган қизнинг исми Моҳира экан. Ўзи ёнимдаги кончилар шаҳрида тикувчи бўлиб ишлармиш. Уч кундан кейин беш метр лавсанни кўтариб олди дига бордим.

— Мана шундан костюм-шим тикиб берсангиз, синглим, — дедим унинг қоп-қора, узун киприklarига термулиб. — Фақат тезроқ.

— Намунча шошасиз? — чимирилди қиз. — Навба-ти билан-да.

Мен сохта камтарлик билан илжайдим:

— Шошмасдим-у... бир ойдан кейин Африкага ишга кетяпман. Шунинг учун сўнги модада бўлса...

Шундай деб сипо юриш билан чиқиб кетдим. Ортимда қизлар шивир-шивир қилиб қолди.

Эртасига ательега яна келдим. Бу сафар Моҳиранинг ўзи қаршимга югуриб чиқди.

— Моҳирахон, — дедим ёлғондан ҳансираб, — ишонсангиз, кечаси билан ухламай чиқдим. Тушимда бир сизни кўраман, бир Африканинг ёввойи филларини. Ҳазрати Султоннинг гумбазидай келадиган катта филнинг устида олтин тахт эмиш. Тахтда, ипак чодир ичида сиз ўтирганмишсиз. Мен кўлимда қўнғироқ чалиб филни етаклаб кетаётган эмишман.

Қиз уялиб ерга қаради.

Учинчи келишимда қиз рози бўлди. Тўртинчи сафариди тўй куни белгиланди. — Куёвимиз Африканинг поездига кечикмасин, — деб қайнона-қайнотам тўйни шапир-шупиргина ўтказиб берди. Чимилдиқ йиғилди, кейин келиннинг чилласи ҳам чиқди. Аммо «Африканинг поезди»дан дарак йўқ эди.

Африкага поезд бормаслигини бечоралар қайдан билишсин. Моҳира бир кун елкамга қўл ташлаб, эркаланиб сўради.

— Африкага қачон кетамиз, Исматилла ака?

— Қанақа Африка? — дедим энсам қотиб. — Э, уми? Ие, ҳали эшитмадингми? У ёқда давлат тўнтариши бўлибди. Ҳаммаёқ алғов-далғов эмиш-ку!

Моҳира мунғайиб қолди.

— Ёлғончи...

Бу — менинг биринчи таъна эшитувим эди. Шунча йил одамларнинг кўзига бақрайиб туриб ёлғонладим. Лекин ҳеч ким ёлғончи демаганди. Хотиним айтди. Эҳтимол, шунчаки ўйнаб айтгандир. Бироқ, ўйнаса ҳам ўйидагини деди, «Ёлғончи...» Шу бир калима сўз игна бўлди-ю, товонимдан кириб, миямдан чиқди. Кун бўйи иситмалаб юрдим.

Кечқурун ётиб ўй ўйладим. Ёшим ўттизга яқинлашди. Умрнинг ярмини яшаб қўйдик. Суйган ёрим қўйнимда, қўнғироғи бўйнимда.

Бир йил бўлмай ўрмалаб бош иқтисодчининг ўрнига чиқиб олдим. Қозон мой, чўмич мой. Иззат-ҳурмат

хаминқадар. Энди менга не керак? Неча йилдирки, виждонни бир латтага тугиб, қўл етмас ерга олиб қўйганман. Энди уни олай, очиб ичидагисини кўксимга солай. Рост гапирай.

Эртадан бошлаб ростгўй бўлишга қасам ичдим.

Эшикдан чиқаверишда хотиним тайинлади:

— Бугун дадам келар экан, вақтлироқ қайтасиз-да, Исмагилла ака.

— Иложи йўқ, — дедим, — бугун бригадиримизнинг туғилган куни. Ош қилмоқчимиз. — Бошқа пайтда хотинни алдаб, бир қоп семиртирдим. Албатта келаман, дердиму келолмасдим, оқшом минг бир баҳона топардим: далада трактор ағдарилибди, фалончини чаён чақиб олибди, шийпон ёниб кетибди...

Хотин ўқиб, айвон устунига суяниб қолди.

Идорага келдим. Ҳовлида Мавлон ака деган эски тракторчи турган экан хонамга етаклаб кирдим.

— Менга қаранг, Мавлон ака, — дедим, — нега сиз пулингизни олмайсиз? Ё бойиб кетдингизми?

— Қанақа пул? — деб тракторчи ажабланди.

Дафтар варақлаб, ҳисоблаб бердим.

— Мана, мана! Уч йилдан бери йиғилиб-йиғилиб, 4381 сўм 28 тийин бўлибди. Бу — ёғдан, эҳтиёт қисмлардан тежаганингиз. Олиш керак. Бола-чақангизнинг насибаси.

Мавлон ака шартта туриб, мени кучоқлаб олар деса, аксинча ҳафа бўлди.

— Масхара қилма, иним. Отанг тенги бўлмасам ҳам, аканг қаториман. Илгари буғалтир ўн марта ҳисоблаб, бир тийин олмайсан, деган. Йўқ ердаги пулни бериб, бошимни балога қўймоқчимисан?

— Кечирасиз... мен рост... айтяпман, — дедим негадир қизариб.

Мавлон ака дик этиб турди. Остонадан пўписа қилди.

— Уят бўлади, ҳали ёшсан! Тавба, одамларга ёлғон гапирсанг, рост дейди, рост сўзласанг, ишонмайди. Мен бу кишига ўз ҳақини ундириб бермоқчиман-у, у бўлса мени тошбўрон қилмоқчи.

Пешинда бригадиримиз ош қилди. Яхшигина торт-торт бўлди. Бўлим бошлиғимизнинг сўлаги оқиб, гўлдираб қолди. Илгарилари ичиб чойнак-пиёла синдирса ҳам «мунча ширин маст бўласиз, Мансуржон ака!» деб мақтардим. Ҳозир афтига тўғри гапни ёпиш-тирдим.

— Ичишни эплаёлмасангиз, нима қилардингиз расво бўлиб?

Мансур аканинг кайфи учиб кетди. Қалласини чай-қаб, оғзидан кўпик сочди. Қач-чондан... бер-ри ич-чол-майдиган бўлиб қолганман-а?.. А? — у столни бир муш-лади.

— Бугун эрталабдан бери, — дедим тап тортмай.

Бўлим бошлиғи қутирган туядай устимга бостириб кела бошлади:

— Ҳўв-в... П-патлар-рингни юл-ламан, чум-чуқ!..

Ўтириш харом бўлди. Тарқалишдик.

Кечга яқин раис чақиртирди. Туманда йиғилиш бор экан. Мен икки оғиз гапиришим керак экан. Бирга жўнайдиган бўлдик. Раис ичкаридан масхарабозларнинг кийимига ўхшайдиган костюм-шим кийиб чиқди.

— Қалай? — деди илжайиб менга.

Бурунги вақтда пўстак ёпиниб юрса ҳам мақтаб нархини ошираверардим. Энди тўғрисини айтдим.

— Сизга ярашмабди.

Ўразмат ака тумтайиб, машинага чиқиб ўтирди. Марказга етдик. Мажлис бошланди. Менга навбат келганда минбарга чиқдим-у ширкатни оқ калтак, қора калтак қила кетдим, жамики нуқсонларни очиб ташладим.

Чапақларга кўмилиб, минбардан тушдим. Ташқарига чиқсам, машина ҳам, раис ҳам йўқ. Мени ташлаб кетиб қолишибди. Йўловчи машинада аранг уйга етиб олдим.

Тонг билан раис чақиртирди. Жон ҳовучлаб идорага бордим. У кабинетда қафасдаги йўлбарсдек бетоқат юриб турган экан. «Ҳе» йўқ, «бе» йўқ, гапни сўкишдан бошлади:

— Қип-қизил аҳмоқ экансан-ку! Нима, қорнингиз тўйдими? Сассиқ кекирдак бўлдингизми? Ё тавба! Ҳамма туядай айби бўлса, қўйнига яширади, бу акам қилдай нарсани филдай қилиб кўрсатади! Овора бўласан, мени йиқитолмайсан! Менинг томирим сувга етган! Чиқ, кўзимга кўринма! Итнинг бошини тилла товоққа солсанг юмалаб тушибди...

Эртасига вазифамдан пасайтиришди. Оддий иқтисодчи бўлиб қолдим. Бўлим бошлиғи собиқ кетмонини олиб, яна тагимдан чоҳ қазишга тушди. Қани нима бўларкин, деб тагин икки кун рост гапириб кўрдим. Қарасам, бўлмайди. Сиқимлаб жамғарган обрўйимни қоплаб совурадиганман. Унинг устига вилоятдан ревизор келиб юрагимни ёрай, деди.

Ўша кунни раис йўқ экан, ревизорга югурдаклик қилиш менга топширилди. Тоққа чиқдик. Ревизор қўйларни у ёққа ҳайдади, бу ёққа ҳайдади, санаб-санаб, ўн иккита кам чиқарди. Кейин «хўш?» дегандай менга қаради. Мен гапнинг ўғил боласини айтиб қўя қолдим:

— Энди ревизор, ака, меҳмон-пеҳмон келиб туради. Шуларнинг оёғига қурбон бўлган-да, қишлоқчилик...

Ревизор икки қўлидан тўрт бармоқ ажратиб «панжара» ясади. «Панжара»нинг тегидан тиржайиб менга қаради. Бўғзимга суяк тиқилгандай, нафасим чиқмай қолди. Чунки раис ҳалиги «панжара»га тушса, ёлғиз ўзим зерикаман, дамка ўйнаб ўтирамыз, деб мениям чақириб кетиши мумкин-да! Негаки, ўша ўн икки қўйнинг бир илиги бизнинг томоғимиздан ҳам ўтган.

«Қайдасан, кўксимдаги гавҳарим!» деб дарҳол ёлғонлашга ўтдим:

— Ҳазиллашдим, ревизор ака! Сизни бир синаб кўрмоқчи эдим. Ҳалол экансиз. Минг раҳмат! Ҳалиги ўн икки қўйнинг олтитасини бўри еб кетибди, тўрттаси жарга қулаб ўлибди, иккитасини... иккитасини тўнғиз отиб юрган овчилар билмай отиб қўйибди. Уларни ундириб олдик. Ишонмасангиз, ана, зоотехникдан сўранг.

— Худо урсин, рост! — деди зоотехник дағ-дағ титраб.

— Бу бошқа гап, — деди ревизор папкасини ёпиб, — кўй бўлгандан кейин бўри ейди, жарга қулайди.

Хуллас, ревизор шарафига яна битта кўйни «жар»-га қулатиб, ўлдирдик. Далолатнома туздик. Тиш ков-лаб, кекириб қишлоққа қайтдик.

Эртаси куни оқшом ҳовлида ётувдим, пилдираб зоотехник кириб келди. Икки шишаси бор, қўлтиғида тўрт килоча гўшт.

— Мени бир ажалдан олиб қолдинг, Исматилла, деди йиғламсираб, — сен бўлмаганда онамни учқўр-гондан кўрувдим.

Алламаҳалгача улфатчилик қилиб ўтирдик. Зоо-техник кетгач, ўтириб танамга ўйладим: «Хўш, ҳор-манг, энди, мулла Исматиллабек! Рост гапириш қалай бўларкан? Мажнунтолнинг новдаларини унут-дингизми? Ёлғон гапириб, ош еган яхшими, рост гапириб тош еганми?» Сийнамдан «Ош!» деган нидо келди.

Азонлаб бориб Мансур акадан узр сўрадим: «Мен ўшанда аҳмоқлик қилган эканман. Итдай ичиб, нима деганимни билмабман. Гуноҳ қилиш — кичикдан, ке-чириш — каттадан, сиз улуғ одамсиз», деб этагига ёпишдим.

— Бўпти, бўпти, тентак, костюмни йиртасан, — деди у юмшаб.

Гузарда ҳалиги кекса таркторчининг кўриб қолиб, униям тинчитдим.

— Мен янглишибман, Мавлон ака. Бизда бир ти-йин оласангиз йўқ экан.

Шўрлик тракторчи суюниб елкамга қоқди:

— Шунақа бўлсин. Ёлғон гапирма, иним.

Раис билан ҳам ярашиб олдик. Ревизор воқеасини эшитгандан кейин у мен билан яна қўл бериб кўри-шадиган бўлди.

Шундай қилиб, аслимга қайтдим. Сурнай овозини эшитса, товони қичийдиган дарвоздай ёлғон гапир-

масам турулмайман. Ёлгон гапирсам, еганим ичимга тушади, тиниқиб ухлайман, кўнглим хуш бўлиб юради.

— Бобом айтмоқчи, тўн ҳам, файтон ҳам меники бўлиб қолди. Қирқ кун деганда қайтиб ўз ўрнимга ўтирдим. Бир йилдан кейин Ўразмат акага чорва бўйича ўринбосар этиб тайинландим.

— Бебаҳо ёлгонларим турганда шунақа «тайинланиб» кетаверардим-у... лекин бўлмади. Бир кун тонг саҳарда ёпиқ қора машина келди-ю, раис икковимизни ўтказиб олди-кетди. Ҳалиги ревизорнинг панжарабармоғи эсингизда бўлса керак. Бу хатни мен ўша панжара ичидан ёзаяпман.

Нариги хонада Ўразмат ака ўтирибди. Зериксак, бирга шашка ўйнаймиз. Баъзан атайлаб ютқазаману, уни мақтайман:

— Мен сизни отам деганман...

Ўразмат ака бармоғини ўдағайлаб кулади:

— Ҳа, ёлгончи...

ЗУҲРА ХОЛАНИНГ ҚАЙСАР КЕЛИНИ

1

Икки йилдирки, Алижон Сибирда ишлайди. Ҳамқишлоқлари Барнаулда қўшма корхона очишган. Сибирдан Ўзбекистонга ёғоч тайёрлаб жўнатишади. Алижон шу корхонада шофёрлик қилади. Одамларни у ёқдан-бу ёққа ташиб юриб, Лариса исмли қизни яхши кўриб қолди. Бирор йил кўл ушлашиб юрдилар. Ва ниҳоят, Алижон Ларисани ота-онасига таништирмоқчи бўлди. Бироқ қишлоққа дабдурустан бегона қизни етаклаб келишнинг ўзи бўлмайди. Алижон онасини ўйлаб кўрқди. Зуҳра хола ҳақ деган еридан қайтмайдиган, чўрткесар хотин эди. Кези келганда, эркаларнинг ҳам «суроби»ни тўғрилаб қўяди. Алижон ўйлаб-ўйлаб, Ларисани туман марказидаги меҳмонхонага жойлаштирди.

Лариса жомадон устига ўтириб, лабини тишлади:

— Маманг кўнмаса-чи, унда нима қиламиз? Уйдигиларга нима дейман, Али?

Алижон йигирмага тўлиб, йигирма бирга чиқаётган эди. Бу ёшдаги йигитлар, дунё менинг измимда, кўлимни ҳар қаёққа чўзсам етади, деб ўйлайди.

— Нега кўнмас экан, — деди у комил ишонч билан. Лариса мунғайиб қолди.

— Қўрқаман, Али. Бегона ерлар, танимаган одамлар. Худди кинода кўрганларимга ўхшайди. «Тошкент — нон шаҳри» эсингдами?

— Қўрқма, мен эртага келиб хабар оламан. Пулинг бор, ошхонага чиқиб овқатланасан-да, «Комиссар Мэгре»ни ўқиб ётаверасан. Бўптими? Хўп, эртагача.

Алижон жўнади. Лариса «Омадинггни берсин, Али» деб қўл силкиб қолди. Зухра хола кун санаб ўғлини кутиб ўтирганди. Алижон эшикдан кирган заҳоти қизлари, қариндош-уруғларига одам юборди. Ўғлини қайта-қайта бағрига босиб, роса йиғлади.

— Нега йиғлайсан, тентак? — деди муртидан кулиб Гулмат ота, — ўғлинг омон-эсон келди, қувонмайсанми?

Шундай деб у ўғлининг қадди-қоматига разм солди. Икки йил ичида Алижоннинг бўйи чўзилиб, асл йигитнинг нуқси уриб қолган эди.

Кечқурун уйни меҳмон босди. Гулмат ота Алижонга атаб, қўчқор боқиб ўтирган эди. Жамол қасобни чақиртириб, сўйдирди. Олма тагига дошқозон осилди. Хотинлар бўғирсоқ қилишга тушди. Алижоннинг бир поччаси икки қора сумкани кўтариб, магазинга зинғиллади. Гулмат ота ток тагига нарвон қўйиб, латта халталарга ўраб қўйилган узумларни уза бошлади.

Алижонларникида ўз-ўзидан тўй бошланиб кетди.

Ширакайф йигитлар тарқалди. Меҳмоннинг ҳам кўри ўчди. Уйда Зухра холанинг қизлари, куёвлари, Гулмат отанинг жиянлари қолди.

— Ая, — деди ўртанча куёв Файзулла, — мана, Алижон девдай йигит бўлиб келибди. Энди тўйни бошласак ҳам бўлаверади. Бизнинг болалар дутор, сеторларни тайёрлаб готоп бўлиб турибди.

Файзулла мактабда мусиқадан дарс берар, шалдиршулдир йигит эди. У елим ликобчани олди-ю, юзини тўсиб, «Тўйлар муборак!» деб кулди. Алижон онасининг оғзига тикилди.

— Ўлигимнинг эгаси, тобутимнинг чегаси, мана шу ёлғизим, — деди Зуҳра хола керилиб, — Худо хоҳласа, ёзга чиқиб, уйлаб қўяман.

— Ундай бўлса, қиз ҳам топиб қўйгандирсиз.

Хола катта рўмолининг учини елкасига қайириб ташлаб, сиполик билан бош силкиди.

— Менинг Алижонимга ман-ман деган қиз тегаети.

Алижон, «Ўзимнинг қизим бор, ая», дегиси келди. Бироқ, биринчи кунёқ уйдагиларнинг дилини хуфтон қилгиси келмади.

Эртасига «Куллуқ бўлсин»га яна одамлар келди. Алижон онасини холи топиб, дардини айтолмади. Чошгоғача ивирсиб, келган-кетганга елка тутиб турди-ю, охири чидамади. Кенжа опаси Гулнорани бир четга тортиб, қулоғига шивирлади:

— Опа, мен Барнаулдан қиз олиб келганман. Шаҳарда кутиб турибди. Бормасам бўлмайди.

Гулноранинг оғзи аста-секин очилиб, кўзлари конасидан чиқиб кетай деди.

— Вой, энди нима қиламиз, Али, нима қиламиз, — деди укасини тортқилаб, — аям нақд ўлдиради.

У негадир уйга эмас, боғ томонга югуриб кетди.

Алижон онасига «Шаҳарга бориб келаман», дедию, шипиллаб жўнади.

Лариса отам замонидан қолган пастқам ва хароб меҳмонхона олдида олисларга термилиб хаёл суриб ўтирган экан. Алижон Ларисанинг тирсагидан тутди:

— Сиз билан танишсак бўладими, яхши қиз?

Лариса ирғиб турди, пиқиллаб Алижоннинг бўйнига осилди.

— Келдингми, Али? Хайрият... Туни билан ухлай олмадим, ўйлайвердим, ўйлайвердим... Нима дейишди, хўп дейишдимми?

Алижон хўрсинди. Лариса унга ҳадиксираб боқди.

— Йўқ, ўрис бўлмайди дегандир-да. Ўзим ҳам билувдим.

— Валдирама. Айтолмадим. Меҳмон устига меҳмон. Ҳеч иложи бўлмади. Бугун айтаман.

— Барибир фойдаси йўқ. Онанг кўнмайди. Туш кўрдим. Тушимда у сигирнинг думини супурги қилиб мени қувлаб юрганмиш... Жомадонимни олайми?

— Йўқ. Ҳозир бозорга кириб, у-бу нарса оламиз. Кейин кинога кирамиз... Кейин сен яна ўрнингга ётиб турасан. Мен уйга бориб, генерал хотин билан музокара олиб бораман. Қўлингни бер, чопдик.

Алижон уйларига кеч кирганда қайтди. Отаси айвонда нўхта тикаяпти. Онаси тасбеҳ ўгириб ўтирибди. Тўнғич опаси Нигора ўчоқ бошида идиш-товоқ йиғиштирарди. У укасини кўрди-ю, лўмбиллаб айвон тарафга қараб кела бошлади. Алижон ечинди, отасининг ёнига бориб, нўхтанинг бир томонини ушлашиб турди.

— Ҳм, келдингми, саёқ? — деди Зуҳра хола жеркиброқ. Алижон индамади.

— Менга қара, Гулнора нима деб ўтлаяпти? Сибирдан хотин олиб келганмиשמисан?

Ўғлининг бир жуфт бўлиб келганини Гулмат ота ҳам эшитган эди. У ҳозир «кампир томоша кўрсатади» дегандек, муртидан кулиб қараб қўйди.

Алижон миқ этмай, нўхтанинг тақасини тортиб тураверди.

— Нима бало, ишлаганинга мукофот деб, ҳар йигитга биттадан қиз қўлтиқлатиб юборадими, катталаринг? Айт! Барибир эшитдим.

Алижоннинг иложи қолмади. Кўзини чирт юмиб, ёлғонлади.

— Бир марта ёмон касал бўлиб, госпиталга тушдим. Сизларни кўрқмасин, деб хабар қилмадим. Шун-

да ҳар куни тонг отгунча бошимда ўтириб чиқди, бечора. Ўзи ҳамшира. Отаси генерал! Онаси... Онаси...

— Онаси гинеролни хотини-да! — кесатди хола.

— Йў... ҳа, лекин зўр хотин. Тивитдан жун рўмол тўқийди. Ҳар ҳафтада битта рўмол тўқиб сотади.

Нигора укасининг лофига мириқиб кулди.

— Ёлғонниям сув қилиб ичадиган бўпсан. Гинеролнинг хотини рўмолфурушлик қилганини энди эшитиб турибман.

— Эҳтимол сотар! — деди Алижон бўш келмай. — Меҳнатнинг айби йўқ. Хуллас Лариса менга кўп яхшилик қилди. Агар ўлмай ўрнимдан туриб кетсам, сенга уйланаман, деб ваъда берувдим.

Зухра хола чўрт кесди:

— Гинерол тугул ундан каттасининг қизи бўлсаям, олиб бермайман. Файридинни келин қилмайман. Кўчага чиқиб, бир йўталсам, лаббай деб ҳар эшикдан икки қиз чиқиб келади. Худога шукур, эшигимни ел очиб, ел ёпади. Карнай-сурнай чалдириб, оёқ-қўли чаққон, бетли-ҳаёли бир қизни олиб бераман. Ўрисингни қайтиб оғзингга олма!

Нигора онасига хушомад қилиб, укасининг елкасига қоқди:

— Шундай қил, жоним. Эртага бориб, поездга солиб кел. Пул керак бўлса, мен берай.

Алижон опасига ўқрайиб қаради, бармоғи билан бошига нуқиб қўйди.

Гулмат ота нўхтани тикиб бўлди. Пишиқмикан, дегандек, тортиб-тортиб кўрди. Кейин кампирига ўғирилди:

— Сенинг оғзинг куймади, хотин. Ана Райимбердинг нима бўлди? Аканг, «инжобиёлатмайман», деб тожик хотинидан ажратиб олди. Қайта уйлади. Барибир икки боласи билан ташлаб кетди. Кўнгил исимас, ёмон. Қўявермайсанми, суйган ошини ичмайди-ми?

Зухра хола эрига ташланди:

— Ҳа-а, сиз қулоғини кўтариб тулинг, бошвоғини олиб, қўйиб юборсанг, ҳозирги ёшлар нима қилмайди? Дайди итдек ҳар тувакка тумшуғини тиқиб, искаланиб чиқади. «Суйган оши»ни ичганлардан бири анави Чори чурукми? Ҳар йили хотин олади. Тўрт ерга алмент тўлайди. Суйган ошини ичармиш... — кампир кўкрагига муштлади, — мен тирик эканман, менинг пиширган ошимни ичасанлар. Кўзим юмилгандан кейин, менга деса бир-бирингни гўштарингни енглар!

Ота-бола энди айтишувнинг фойдаси йўқлигини билиб, секин туриб кетишди.

2

Эрталаб Алижон онасининг олдига чиқди.

— Ая, мен Ларисани хабарлаб келай. Юрагини ҳовучлаб кўрқиб ўтиргандир. Бир бечорага жабр бўлди.

— Бора қол, болам, — деди Зуҳра хола юмшаб. У ўғлим айниди деб, севинганди, — бир йўла жавобини бериб кел. Алдаб-сулдаб, йўлга сол. Мени ёмонлайвер. Онам дажжол хотин де, ялмоғиз, сенга кун бермайди, бир йилда адои тамом қилади, де. Худо хоҳласа, қишлоқдан чертиб-чертиб, мана бундай қиз олиб бераман.

Алижон эшикда қаққайиб қолди.

— Кўзим қиймаяпти-да, ая. Яхши қиз эди.

Зуҳра хола қўл силтаб, бақирди:

— Туққан онангни кўзинг қияди, ортингдан эргашиб келган бир ўрисни кўзинг қиймайдими? Бор, унда ўша кўккўзинг билан келган ерингга кетавер! Кўзимга кўринма!

Ўғил секин чиқиб кетди. Зуҳра хола «Алижон!» деб чақирди. Лекин, у изига қайтмади.

Алижон кечқурун келмади. Зуҳра холани ваҳима босди. «Ростдан ҳам кетиб қолган бўлса-я? У бола кетади, айтганидан қайтмайдиган ўжар. Асли ўзидан ўтди. Беш қиздан кейин тилаб-тилаб олган ёлғиз ўғил деб,

бетига қараб ўстирди. Энди нима бўлади? Эл-юртга нима дейман?»

Хола хуфтонгача тасбеҳ ўгириб, эшик тиқ этса қараб ўтирди. Алижоннинг дараги бўлмади.

Сахар туриб нариги уйга чиқди. Ўғлининг ўрни бўш эди. Беихтиёр холанинг кўзларига ёш қалқди. Чолини чақириб, захрини сочди:

— Алижонингиз йўқ. Одам эчкиси йўқолса ҳам, қидиради. Мундоқ қарамайсизми?

— Қаёқдан излайман? — деди Гулмат ота, — шаҳарга бориб, «Алижонни кўрган борми?» деб қичқи-раманми? Ёш бола эмас, келиб қолар.

Гулмат ота яна кулиб, кампирининг жигига тегди:

— Юргандир-да, суйган ошини ичиб.

Зуҳра холаники тутиб кетди:

— Келсин, нақ битталаб сочини юламан!

— Кимнинг сочини, келинникиними?

Зуҳра хола «Қариб қуюлмаган қоқвош» деб қарған-дию, ўрнидан туриб кетди.

Алижон кечқурун, қоронғи тушганда, Ларисани бошлаб келди. Алижоннинг қўлида катта жомадон, Лариса тўрхалта кўтариб олган. Алижон секин эшикни очиб, «Юр!» дегандек қўл силкиди. Лариса қилт этмай тураверди.

— Юравер, намунча кўрқасан? Аям ёввойи эмас, еб қўймайди.

Лариса ён эшикдан базўр кирди. Улкан ва чароғон ҳовлига қараб, анграйиб қолди. Алижон жомадонни айвонга олиб бориб қўйди, қайтиб келиб, қизнинг қўлидан тортди. Лариса беҳол эргашди. Катта меҳмон-хонада Гулмат ота билан Зуҳра хола чой ичиб ўтирган экан. Алижон эшикдан илжайиб кирди. Салом берди, ортига ўгирилиб, Ларисага имо қилди. Қиз кўрқа-писа остона ҳатлади.

— Мана, ая, келинингиз, — деди Алижон хурсанд бўлиб, сўнг қизни туртди, — бор, аям билан кўриш.

Лариса бир-бир босиб, тўрга ўта бошлади. Зуҳра холанинг олдига бориб энгашди:

— Здравствуйте, мама!

Зухра хола Ларисани кўкрагидан итариб юбориб, бетини бурди. Қиз ҳайрон бўлиб бир Алижонга, бир Гулмат отага тикилганча, туриб қолди. Ота даст ўрнидан турди. Қизни бағрига олиб бошини силади.

— Саломга алик олмадинг-а, дўзахи хотин! — деб кампирини жеркиди. — Ўтир, қизим. Алижон, сен ҳам бу ёққа кел. Қани, омин. Агарда юлдузларинг тўғри келгани рост бўлса, қўша қаринглар. Оллоху акбар!

Зухра хола тўнғиллади:

— Дўзахи деб сизни айтади. Кофирга фотиҳа қилиб ўтирибсиз-а?

— Мен бир мусофирни мусулмон қилмоқчиман. Худо хоҳласа, жаннатнинг тўри бизники, — деди Гулмат ота. Кампир аламига чидолмай, девор тарафга ўгирилиб олди.

Яна қизларникига, қариндош-уруғларникига чопар кетди. Ҳадемай «сибирлик келин»ни кўргани ҳовлиқиб, Алижоннинг опалари, тоғалари, амма-холалари етиб келишди.

Алижон, «Хўп десанглар, шу қизга уйланаман, бўлмаса бошимни олиб кетаман», деб туриб олди. Зухра холанинг иложи қолмади. Тоштемир қорини чақиртириб, никоҳ ўқитгирди. Икки кун ўтказиб кичкина тўй қилиб берди.

Тўйнинг эртаси. Зухра хола бомдод намозини адо этиб ҳам ўрнидан турмади. У келиннинг чиқишини кутарди. Келиндан эса дарак йўқ.

Бир вақт майкачан Алижон кўринди.

— Ўрисинг ўлиб қолганми, қораси кўринмайди? — деди хола қовоқ солиб, Алижон ичкари кириб, хотинини бошлаб чиқди. Лариса «Здравствуйте, мам!» деб кўришмоқчи эди, хола юзини бурди.

— Ювиқсиз! Уялмай тепамга келади-я! — У ҳовлига қараб қўл силтади, — бор, аввал бет-қўлингни ювиб кел!

Лариса «Нима деяпти?» дегандек, ҳайрон бўлиб, эрига қаради.

— Олдин ювиниб кел, кейин кўришамиз, деяпти аям. Бизнинг одатимиз шунақа, ювинмай туриб кўришиб бўлмайди.

— Интересно! — деди Лариса ва сочиқ олиб ҳовлига тушиди.

Анчадан кейин у ичкаридан кийиниб, пардоз қилиб чиқди. Қайнонаси билан қайта кўришгани келди. Алижон, «Аям энди қандай ҳунар кўрсатар экан?» деб, бир чеккада илжайиб қараб турибди.

Лариса энгашиб Зухра холанинг бетидан ўпди.

— Здравствуйте, мама!

Кампир юзини ўптириб, марҳамат қилган кимсадек, керилиб бош ирғади:

— Здраска... Тавба! Ассалом деса, тили кесилади-ми?

Алижон Ларисанинг ёнини олган бўлди:

— Тили келишмайроқ турибди-да, ая. Ўрганиб кетади.

— Ўлганда ўрганадими? Мана, бугун обкелганинга беш кун бўлди!

Алижон хохолаб кулди:

— Сайёра опам рус тилини ўрганиш учун беш йил ўқиди, институтда. Беш кунда ўзбекчани ўрганиб бўларканми?

У Ларисага ўгирилди:

— Лариса, салом, ая, де. Са-лом, ая!.. Қани!

Лариса дув қизарди. Ҳамон тумтайиб ўтирган Зухра холанинг оппоқ этли юзига кулимсираб боқди. Ҳижжалаб секин деди:

— Сал-лям, а-я...

Зухра хола қовоғини очмадию лекин димоғи чоғ бўлганини билдириб қўйди:

— Ана, гапираман деса, балодай гапиреди. Касрланиб турибди-да ўзи!

Шу пайт эшикдан Гулмат ота кирди.

Лариса ирғиб туриб отанинг рўпарасида бош эгди. Назокат билан:

— Сал-лям, а-я, — деди. Алижон кулиб юборди. Ҳатто тўрсайиб ўтирган Зухра хола ҳам кемшик тиши-

ни кўрсатиб жилмайиб қўйди. Лариса уятли иш қилиб қўйгандек, эрига жавдираб боқди.

— Сен отамни ҳам ая дединг, шунга куляпмиз. Отамга, салом, дада, дейиш керак.

Лариса, қандоқ қилсам буларга ёқаркинман, деб ўлиб-тирилаётган эди. Лабини чўччайтириб, қийна-либрок:

— Сал-лям, да-да, — деди.

— Ваалайкум ассалом, кўп яша қизим, — деди Гулмат ота ва Ларисанинг елкасига қоқиб қўйди.

Нонуштага ўтирдилар. Алижон шифиллаб қайнаб турган самоварни кўтариб, уйга олиб кирди — қовоқ-нусха патнисга қўйди. Лариса оппоқ сочиқ билан пиёлани артаётган эди. Алижон, «Кампир унга чой қуй деб қолмасин, шарманда бўлади», деб ўйладию, дарров самовар ёнига чўнқайди. Бир пиёла чой қуйиб, таъзим билан отасига узатди. Зухра хола кесатди:

— Ҳм, анави ойимчангиз қуйса, қўли синадими? Бисмиллоҳ деб хотинига хизматкор бўлиб олганини қара буни! Ўрисларнинг жодуси ўткир бўлади, деса ишонмасдим. Ё, парвардигор!..

Алижон онасини кулиб енгмоқчи бўлди:

— У ёқда юриб ният қилувдим. Омон-эсон уйга борсам, уч кунгача дадам иккалангизга ўзим чой қуйиб бераман, деб. Ҳали келинингизнинг қўлидан кўп чой ичасиз, ая.

Дастурхондаги қип-қизил бўрсилдоқ нонларга қараб, Ларисанинг кўзи ўйнади. Оғзининг суви келди. Бир бурда нонга секин қўлини чўзди. Зухра хола шап эткизиб, унинг қўлига урди.

— Уятсиз! Катталардан олдин дастурхонга қўл чўзади-я! Ота-онаси тарбия бермаган экан-да.

Лариса кўрқиб, қўлини тортди. Алижон унга онасининг гапини ўгирди:

— Биз томонларда катталардан аввал дастурхонга қўл узатилмайди. Одатимиз шунақа, хафа бўлмайсан.

Лариса йиғлагудек бўлди.

— Ахир, кечадан бери туз тотганим йўқ. Итдай очман, нима қилай? — деди қўлини силаб. Гулмат ота

уруш йиллари ишчилар батальонида хизмат қилган, русчани оз-моз биларди. Ларисанинг «Голодная, как собака» дегани унга оғир ботди. Бир-икки бурда нонни келини тарафга суриб қўйди.

— Ол, қизим, кушат қил, — деди ва ўзи бир тишлам нон олиб еб кўрсатди. Лариса кўрқа-писа патирга кўл чўзди. Бу сафар Зуҳра хола унинг кўлига урмади.

Нонушта тугади. Гулмат ота ташқарига чиқиб кетди. Алижон билан Лариса дастурхонни йиғиштира бошлашди. Зуҳра хола Ларисанинг калта юбкасига қараб қўйди-ю ўрнидан туриб ичкари хонага кирди. Анчагача йўқ бўлиб кетди. Бир вақт яп-янги кўйлак-лозим олиб чиқиб, Ларисанинг олдига отди. Ўғлини жеркиб деди:

— Ойимчангга айт, думи юлинган товуққа ўхшамай, мана буларни кийиб олсин. Тавба!

Лариса кампирнинг гапини таржимонсиз ҳам тушунди. Кўйлак-лозимни кўтариб, ичкари кирди. Бироздан кейин кийиниб чиқди. Алижон унга маҳлиё бўлиб қолди. Ўзбекча либос Ларисанинг хуснини очиб юборган эди. Кўйлак узун, этаги ерга тегай деб турарди. Лариса қиқирлаб кулди, қорнини силаб, ўзини томоша қилди. Зуҳра хола Ларисанинг қорнига разм солди. «Ҳеч балоси йўққа ўхшайди, худога шукур», деб қўйди ичида. Хола, «Барибир бир куни бу келгиндининг думини тугиб, Алижонимни қайта уйлаб қўяман» деган ниятидан қайтмаган эди.

3

Кун кўтарилганда, бир жўраси келиб, Алижонни қақриб кетди. Гулмат ота ҳам эшагини миниб, қишлоқнинг нариги чеккасидаги бир маъракага жўнади. Уйда Зуҳра хола билан Лариса иккаласи ёлғиз қолди. Лариса ичкари киради, ҳовлига чиқади. Қайнонасига бир нима дегани кўрқади. У зерикди. Уйда тили, жағи бутун икки соқов бир-бирига қараб бўзрайиб ўтирса, хунук бўларкан. Зуҳра холанинг хуноби ошди. Хаёлида чоли ҳам, ўғли ҳам, мана бу чулчит билан тиллашол-

май куйиб ўтир, деб қасддан чиқиб кетишгандек туюлди.

Хола тиззасига суяниб, секин қўзғалди. Ховлига чиқиб, у ён-буёнга мўралади. Лариса кўринмади. Кампир атайлаб «Алижон!» деб қичқирди. Лариса хос хонасида экан, югургилаб чиқди. «Нима дейсиз, аяжон?» дегандек, жавдираб боқди. Зуҳра хола қўлини силтаб, ҳовлини кўрсатди:

— Анави ернинг ётишини қара! Ит боқса уялади. Супургини олиб, чалиб қўйсанг, белинг синадими?

Лариса қайнонасининг совуқ авзоига қараб, доддираб тураверди.

— Уҳ, бу чулчитни нима қиламан-а, энди, нима қиламан? — деб жавради хола, — бўйнинг узилмагур Али, қариганда мени не қўйларга солдинг?

Зуҳра хола айвондан пастга тушди, ток ёнида ётган супургини олди-да, ерни бир-икки силаб кўрсатди.

— Мана бунақа қилиб супур деяпман сенга, меров!

Лариса қайнонасининг фикрига тушуниб, севиниб кетди. Тўрт ҳатлаб пастга тушди, кампирнинг қўлидан супургини олди ва чангитиб ҳовлини супура бошлади. Хола рўмолининг учи билан бурнини беркитди.

— Хўв, фаросатинг борми ўзи? Ҳеч замонда одамга қараб ҳам супурадими?

Лариса ажабланиб, тўхтаб қолди. Кампир унинг қўлидан супургини тортиб олди. Энгашиб, секин-секин, тўрдан чорбоғ томонга қараб, супуриб кўрсатди.

— Мана бунақа супуради, уқдингми, ойимтилла, ма ушла!

Лариса, тушундим дегандек, бош силкиди ва кампирга тақлид қилиб секин-секин супурги ура кетди. Хола бир зум қараб турди. Ларисанинг узун этаги ҳам супургига қўшилиб ерни ялаб борарди. Кампир ҳансираб келинининг олдига борди-да, унинг этагини кўтариб, липпасига қистириб қўйди.

Лариса ҳовлини супура-супура уй ортига ўтиб кетди. Зуҳра хола айвонга қайтиб чиқди, жойнамоз устида тасбеҳ ўгириб, калима келтириб ўтирди. Шу пайт

«Эгачи!» деб Моҳирўй кирди. Моҳирўй уч уй нарида туради, Зуҳра холадан анча ёш, беш ўғилу ёлғиз эрка қизнинг онаси. Ўзининг қулоғи оғир бўлганигами, бошқаларни ҳам гаранг деб ўйлаб, бақириб гапиради.

— Эсон-омонмисиз, эгачи?! — деб шанғиллади у, — тўйларни ҳам бизсиз ўтказиб олдингиз? Буюрмаганини қаранг. Холам сал бетоброқ экан, бир ҳафта бурун шаҳарга тушиб кетиб эдим. Ёнида ўтириб қолдим. Келсам, маҳаллада дув-дув гап. Нима дейсан, Алижон ўрис хотин олиб келган эмиш... «Қайси Алижон?» десам, «Ўзимизнинг Алижон, Гулмат отанинг ёлғизи» дейишди. Вой, шўрим, дедим, отинойимнинг шўрига шўрва тўкилибди-да, дедим. Нима қиласиз, кўргилик экан-да, эгачи...

Моҳирўй, «Алижон уйланадиган бўлса, қизимни олармикан?» деган илинжда юарди. Хаёлидаги куёвининг уёқдан қўшалоқ бўлиб келгани унга алам қилди. Шунинг учун гўё, Зуҳра холага раҳм қилган бўлиб, Ларисани ёмонлаб олмоқчи эди. Буни хола ҳам пайқаб, сир бермади.

— Ўрис бўлса ҳам, худонинг бандаси, — деди дардини ичига ютиб, — мусулмон-қобил бўлиб қолар. Бўлмаса, жавобини бераман.

— Бўлмайди, айнаний эгачи, ўлгандаям бўлмайди, — деб бақирди Моҳирўй, — қирқ йил қайнатсангиз, қони қўшилмайди.

Шу пайт остонада «Мама!» деб қўлида супургиси билан Лариса пайдо бўлди. Моҳирўй унга ажабланиб боқди. Атлас кўйлак қизга чунонам ярашган эди-ки...

— Ярашмабди... — деди Моҳирўй, — атлас ҳаром бўлибди-да. Ҳай аттанг.

Зуҳра холаники тутиб кетди:

— Бўпти, нима кийдиришни ўзим биламан! — деди жеркиб. Кейин атай Ларисани мақтаган бўлди, — ҳаммаёқни супуриб бўлдингми, болам? Энди сенга бошқа иш бор.

Моҳирўй Зуҳра холадан аввал турди. Ларисага масхараомуз қараб қўйди, ёқасини ушлади. «Тавба, кўзлари кўм-кўк экан-а?» деб чиқиб кетди.

Зухра хола Моҳирўйнинг аччиғини Ларисадан олмақчи бўлди. Уни эргаштириб ошхонага олиб борди. Ўзи ичкари кириб келисоп кўтариб чиқди. Келисопни кўриб, Лариса икки қадам ортига чекинди. Кампир келисопни ерга отиб урди. Бармоғини илмоқ қилиб келинини имлади. Лариса бир-бир босиб яқинлашди. Кампир уни ичкари бошлади. Тутдан ясалган катта қора келини кўрсатиб, кўтар, дегандек им қоқди. Лариса зилдай келини даст кўтариб олиб чиқди. Хола тағин ошхонага кирди. Каноп қопдан бир товоқ жўхори олиб сувда чайди. Кейин келига солиб, келисопни олди, ўзи «харс, хурс!» қилиб, бир-икки уриб, кўрсатди.

— Мана шунақа қилиб туйиб ташла, уқдингми? — деди Ларисага, — гўжа қиламиз. Алижон гўжани яхши кўради.

Лариса «Алижон, яхши» деган сўзлардан бўлак ҳеч балони тушунмади. Шундоқ бўлса-да, секин келисопни олди, бошига кўтариб туриб бир урди. Иккинчи уришида мўлжалдан адашди, кели ағдарилди, ичидаги жўхори ер билан бир бўлиб сочилди. Лариса, энди бу кампир мени ўлдиради, дегандек қайнонасига кўрқиб қаради. Кампир икки қадам нарида белини ушлаб, бош чайқаб турарди. Унинг хавф солмаётганини кўриб, Лариса севинди ва дарров чўнқайиб ўтирди-ю ҳовучлаб жўхорини йиғиштира бошлади. Кампир ўз-ўзича жавради:

— Тавба! Бунақа нодон-ношуд қизни энди кўриб туришим. Қўлидан ҳеч бало келмайди-я! Йўқ, Алижон келсин, айтаман, ё кели туйишни ўргансин ойимчанг, ё тўрт тарафи қибла, дейман.

Шу пайт эшикдан хуштак чалиб Алижон кирди. У тўғри қайнона-келиннинг тепасига келди.

— Ҳа ая, маймунга дарс ўргатяпсизми? — деб кулди.

— Қайси гўрдан топгансан, бу дардисарни? — уришди она, — ақалли кели туйишни билмайди-я! Отаонаси ўргатмабди-да, ҳув, эртага бировнинг уйига борасан, ўзингга пишиқ бўл, демаган экан-да...

Алижон «Аяжон, ўрисда кели нима қилади?» демоқчи бўлдию, барибир онасининг ишонмаслигини ўйлаб, тилини тишлади.

— Хафа бўлманг, ўзим туйиб ташлайман, — деди ва қўшиб қўйди, — лекин, товуқнинг патини юлишга уста. Ишонмасангиз, ҳозир иккита товуқ сўйиб бераман, кўрасиз.

Зухра хола лабини бурди:

— Ишқилиб, бир куни ўзингни патингни юлиб қўймаса, деб қўрқаман, оҳ, болам-ей...

Алижон хурсанд бўлиб, онасига эркаланди:

— Сиз борсиз-ку, қандай юлади, ая?

Зухра хола яна инқиллаб айвондаги ўрнига қараб кетди. Алижон бир зумда уйга кириб, кийиниб чиқди. Қопдан мўлроқ қилиб жўхори олди. Сувда чайди. Келига солиб билакларини шимарди. Келисопни баланд кўтариб гурсиллатиб ура бошлади. Лариса унинг ҳаракатини завқланиб кузатиб турарди. Алижоннинг бирон зарбаси хато кетмас, келисоп ҳар сафар келининг ичига тушарди.

— Сув олиб кел, — деди Алижон нафас ростлаб. Лариса йўрғалаб бориб ёғлиқда сув келтирди. — Энди оз-оздан сепиб тур.

Лариса кели ичига сув сепди. Алижон тагин келисопни бошига кўтариб куч билан ура кетди. Лариса эрининг моҳирлигига кўзи ўйнаб, боладек чапак чалиб юборди.

— Вот здорово, Али! Зўр туяр экансан. Қачон ўргангансан? Мен икки дунёда ҳам ўрганолмасам керак, Али.

— Ўрганасан. Ўзим ўргатиб қўяман. Лўлининг арасига тушдингми, кўшигини ҳам айт, деган гап бор. Барнаул олисда қолди, бу ерни Ўрта Осиё дейдилар. Ана, атлас кўйлакни кийиб олдинг. Энди атлас киядиганларнинг урф-одатини ҳам ўрганишга мажбурсан. Чоп, сувдан олиб чиқ.

Бирор соатда келин-куёв бир тоғора гўжа туйиб ташлашди. Алижон ошхонага клёнка ёйди, йирик кўзли

элак олиб келиб, Ларисага гўжа элашни ўргата бошлади.

... Зуҳра хола кечаси дукиллаган товушдан уйғониб кетди. Кўча тарафда биров том тешаётганга ўхшарди. Хола қулоқ солди. Гурс-гурс этади-ю, товуш тўхтади. Яна гурсиллайди. Хола чолини уйғотди.

— Алижоннинг отаси! Ҳай...

Чол ёстикдан бош кўтарди.

— Нима дейсан, кампиршо?

— Чиқиб қаранг-чи, биров дарвозахонани ураяптими?

Гулмат ота ташқарига қулоқ солди. Бўғиқ товуш ҳамон тинмасди. Ота, «Баҳриддиннинг сигири ечи-либ кетган бўлса, том сузиб юргандир-да», деб чиқиб кетди. Анчадан кейин муртидан кулиб қайтиб кирди.

— Сигир эмас, бузоқ экан. Келининг гўжа туйиб ётибди.

Кампир ўрнидан туриб ўтирди. Ёқасига тупурди.

— Навзамбилло! Эсини еб қўйганми у? Боринг, айтинг, тўқ-тўқини бас қилсин! Эшитган қулоққа уят эмасми? Зуҳра бир бечорага зулм қилар экан, кечаси билан кели туйдирибди, демайдими?

— Қўявер, шаштини қайтарма, — деди чол тўшақка кириб, — шундай ўғринча туйиб-туйиб ўрганайди. Ширин уйкусидан кечиб, ҳафсала қилганига раҳмат демайсанми, нодон?

Эргалаб Лариса бир товоқ тоза эланган гўжалик жўхори олиб кирди.

— Мана, мама, ўзим туйдим, — деди кўзлари чақнаб. Маккажўхори урилавериб, майдаланиб кетган эди.

— Қўлидан келмаса кучаниб нима қилади, тавба! — деб юзини терс бурди Зуҳра хола, сўнг ўғлига ияк қокди, — бор, қўйларга терт қилиб бер.

Лариса эрига саволомуз боқди.

— Йўқ, — деди Алижон, — ёмон эмас, фақат кечаси эмас, кундузи ҳам туйиб турсин, баракалла, деяптилар.

Лариса эрининг гапига чиппа-чин ишониб, илжайди. Ирғиб туриб қайнонасининг юзидан чўлпиллатиб ўпди. Зухра хола рўмолининг учи билан бетини артиб қўйди.

4

Келинликнинг биринчи ҳафтаси ўтиб борарди. Лариса қайнонасига ёқишга уринган сайин Зухра хола-нинг гаши келади. Хола ўғлининг ўзбошимчалигини кечиролмайди. «Менга бир оғиз маслаҳат солмай, ўрис-нинг юртдан бир кўккўзни эргаштириб келдинг-а, бетавфиқ? Душманларимнинг олдида номусимни букдинг. У маллавоинг шошмай турсин ҳали, бошига не кунларни солар эканман!»

Зухра хола Ларисага ўзича Рисолат деб от қўйиб олган. Тонг отгандан то кун ботгунча айвонда ўтириб бақираверади:

— Рисолат, ўчоқнинг кулини ол!

— Ҳой, чулчит! Товуққа дон бермайсанми? Тўрттагина жўжани эплай олмасанг, нима қилиб юрибсан?

— Самоварнинг суви қайнаб адо бўлди! Пешонамда ёлғиз самоварим бор эди, шуни ҳам бошига ет!

Лариса қайнонаси ҳар бақирганда, унга ялт этиб қарайди. Дарров жемперининг чўнтагидан шапалоқдай дафтарчасини олади. Бу — луғат. Лариса, Алижоннинг маслаҳати билан дафтарчага энг керакли, ҳар куни асқотадиган сўзларни ёзиб қўйган. Зухра хола-нинг навбатдаги фармойишидан кейин нима демоқчи бўлганини билиб олади ва оёғини қўлига олиб югуради. Эрталабдан ҳовли супуради, кир ювади, самоварга пайраха тайёрлайди, қўйларга терт қоради, сигирнинг тагини тозалайди, қудуқдан сув тортиб, дошқозонда иситади (муздек сув ичса, қўй-эчки касал бўлиб қолармиш), бало қилади, баттар қилади, хуллас, қўл-оёғи бутун аёл киши нималарга қодир бўлса, барчасини бажаради.

Сигир соғаман деб тепки ҳам еб олди.

Бир куни кечга яқин Зуҳра хола Ларисанинг олди-га тўқ эткизиб челақни қўйди.

— Бор, сигирни соғиб ол!

Лариса «сигир» деган сўзни луғатсиз ҳам биларди. Бироқ «соғиб ол»га тушунмади. Луғатини очди. Бу сўз ҳам дафтарчада йўқ эди. Лариса сигирга сув беришим керак шекилли, деб қудуқдан сув торта бошлади. Зуҳра холанинг фиғони чиқди:

— Хўв, овсар! Сигирни соғиб ол, деяпман, сув бер деётганим йўқ! — Зуҳра хола қўли билан соғиб кўрсатди, — важ-вуж, важ-вуж... Тушундингми, чулчит?

Лариса илжайди:

— Маники билди, — деди ва бўш челақни кўтариб молхона тарафга юрди. Зуҳра хола унинг ортидан қарганиб қолди:

— Бало қилди... Ў тавбангдан кетай!

Лариса терт-перт қоришда Алижонга ёрдамлашар эди-ю бироқ ҳалигача ола говмушнинг ёнига йўламаган эди. Сигирни кунига Зуҳра холанинг ўзи балодек соғиб оларди. Лариса челақини кўтариб, сигирнинг орқасига ўтди. Хавфсираб унинг бақувват оёқларига қараб қўйди. Кейин пақирни сигирнинг думига яқинроқ ўрнаштириб, аста чўнқайди. У қўлини секин елинга чўзди. Шу пайт сигир чап оёғини кўтариб, зарб билан тепди. Лариса чалқанча тушди. Яхшиям қўлида челақ бор экан, бўлмаса ола говмушнинг тошдай туёғи оғзибурнини қора қон қиларди.

Лариса инқиллаб қўзғалди. Ўнг қўлининг жони йўқдек эди. Бир пас хўрлиги келиб ўтирди-да, пачоқ челақни олиб оқсоқланганича уй томон юрди.

Зуҳра хола қийшиқ пақирни кўриб, нима бўлганини дарров сизди.

— Ана, сигирим ҳам сени хушламади, — деди лабини буриб, — ё тавба, бировнинг юртида пишириб қўйибдим, сенга? Ундан кўра ота-энангни ёнида кунига балиғингни еб юравермайсанми?

Лариса индамай ётоқхонасига кириб кетди. Унинг қўли зирқираб оғирди. Зуҳра хола шом қўнаётган ҳовлига қараб тасбеҳ ўгириб ўтираверди.

Алижон келди. У қизариб кетган, яна бирон ўртогиникида маишат қилиб келган эди. Алижон ичкарига кириб, бироздан кейин қайтиб чиқди.

— Ая, Ларисанинг қўли шишиб кетибди. Нима қилсак экан?

— Шишиб кетса, дайдимай ёнида ўтир! — деб ўшқирди хола, кейин беозор жеркиди: — Бор, Холтойни чақириб кир!

Холтой — кўздай девор қўшниси Эртонинг ўғли, тўрт ёшлардаги бола эди. Алижон шипиллаб чиқиб Холтойни кўтариб кирди. Зухра хола боланинг олдига эски товоқни қўйиб, им қоқди:

— Бир чоптириб юбор, той бола, ма, сенга иккита ёнғоқ олиб қўйибман.

Бола аввал ёнғоқни олди, сўнг айвоннинг бурчагига бориб, товоқнинг олдига тикка турди.

Алижон товоқни кўтариб, ичкари кирди. Ларисанинг қўлини бинтлаб боғлай бошлади.

— Бу нима, Али? — деди Лариса шиптир ҳидигами, оғриққаи афтини буриштириб.

— Узумнинг сиркаси, — деб кулди Алижон, — эр-талабгача отдай бўлиб кетасан.

Эрталаб Холтойнинг ўзи кириб келди.

— Отин ая, — деди эшикдан мўралаб, — тагин чоптияйми?

— Ёнғоғим адош бўлди, болам.

Заҳар қисталанг қилиб турган эканми, Холтой бир-икки депсинди-да, югургилаб уй ортига ўтиб кетди. Анчадан кейин Зухра хола болани чақириб бир қисм майиз берди.

Алижон Ларисага сигир соғишни ўргатиб қўймоқчи бўлди. Хотинини етаклаб молхонага олиб борди. Қўлига қашлагич берди.

— Ма, сан говмушнинг орқа-бошини яхшилаб қашла. Кўзига тикил. Шунда ияди. Аямга ўхшаб, у сени тан олгиси келмаяпти-да.

Лариса эрининг айтганларини қилди. Алижон сигирнинг чап ёнбошига чўнқайди, бутига пақирни

кестириб, шовуллатиб сут соға бошлади. Анчадан кейин ўрнига Ларисани ўтқазди. Лариса уқувсизлик билан секин елинни тортқилади. Ола говмуш «мў-ў!» деб Ларисага қайрилиб қаради. Лекин тепинмади.

Ўн беш кундан кейин Алижон «зерикдим», деб ишга тушиб кетди. Яна битта кўҳна «молоковоз»ни минди. Саҳар мардонда кетади, тушда келиб уйда бир-икки соат дам олади. Яна машинасини тарақлатиб жўнайди. Шу кетганча кечқурунги сутни шаҳарга олиб бориб топшириб, алла-паллада қайтади.

Гулмат ота ҳам азонлаб молларнинг ем-хашагини беради-ю, ҳассасини дўқиллатиб гузардаги чойхонага чиқиб кетади. Уйда Зуҳра хола билан Лариса иккаласигина қолади. Лариса энди кундалик вазифасини сувдай билади, кампирнинг амру фармонисиз ҳам саҳар туриб ишини қилаверади. У салкам бир ой ичида гўжа туйишни, сигир соғишни, қатиқ ивитиб, куви пишишни ўрганиб олди. Кечалари ошхонада бекиниб ўтириб, хамир қориб, угра кесишни машқ қила бошлади.

Ларисани меҳнат билан енгиб бўлмаслигини билиб, Зуҳра холанинг боши қотди. Бир куни Сайёра қизига ҳасрат қилди:

— Ўрсининг жони қаттиқ бўладими, дейман-да. Бунинг қилган ишини сенга ўхшаган тўртта хотин қилса, товони тешиларди. Айвонда қараб ўтираман. Кечга бориб кучала еган итдек чўзилиб қолай дейди. Бироқ миқ этмайди. Ё қудратингдан!

Сайёра онасининг зулмини эшитиб, норози бўлиб юрган эди.

— Демак, у ўғлингизни яхши кўрар экан, — деди, — бир бечорани шунча қийнайсизми? Ларисанинг ўрнида мен бўлсам, аллақачон кетиб қолардим.

Зуҳра хола Сайёранинг феълини билади. У ўзига ўхшаган, тўғри сўзни тўқ этиб айтиб тураверади. Хола қизини силтаб ташлади:

— Хўв, сен менинг қизиммисан, онаммисан, намунча ваъз айтасан? Кетиб қолармиш! Кетса — кетмоннинг бетида кетсин! Ана, катта кўча!

— Шундоқ эзгилайверсангиз, бир куни кетади ҳам. Алижонни ҳам ола кетади. Сиздан бошқа одам ўрисдан келин олмабдими? Қизиқсиз-а, ая?

— Сендан ҳам ҳасипим совиди. Сен ўзинг беш йил ўрисчага ўқийман, деб бўлганингча бўлибсан. Сочингни қирққанингда, қўрқувдим.

Сайёра индамади. Лариса билан икки оғиз русчалаб чулдирашди-да, «потерпи» деб чиқиб кетди.

Лариса чидади, тишини тишига қўйиб, холанинг хизматини қилаверди. Бироқ дунёда ҳамма нарсанинг, шу жумладан, сабр-тоқатнинг ҳам чегараси бўлар экан. Бир куни Лариса сигирни соғиб келиб қайнонасига мақтанди:

— Мам, мама! Бу кун меники... вот столько сут согди, — деди пақирни кўрсатиб. Зухра хола индамади. Лариса бироздан кейин товуқ катакдан беш-олтита тухум келтирди.

— Смотрите, мама! Бизни .. товуғи бешта берди! — дея тухумларни кўз-кўз қилди, — сизники... тухум ейди, мама?

Зухра хола юзини буриб, уйга кириб кетди.

Шу бўйи у пешингача келинига гапирмади. Лариса «Кампирга нима қилдим, нега у аразлаб қолди?» деб ҳайрон бўлди. Тушликка чой олиб кирди, кампир ичмади. Таҳорат суви қилиб берди. Зухра хола қумғонни айвонга олиб чиқиб Ларисанинг кўзи ўнгида тўкиб ташлади. Бу Ларисага оғир ботди. У лабини буриб, ўз хонасига кириб кетди.

Тушдан кейин Лариса ҳовлига чиқса, дарвозахонада конверт ётибди. У бир ойдан бери уйларида хат кутаётган эди. Югуриб бориб олди. Хат онасидан экан. Юраги потирлаб, очди. Ётоқхонасига кириб каравотга ўтирди-ю, ўқий бошлади. «Салом Лариса, бегона юртларда зерикмай, яхши юрибсанми, жон қизим? — деб ёзибди онаси. — Борган жойинг қанақа экан? Электр борми? Кино кўришадими? Сувни ариқдан ичасанларми ё бизга ўхшаб қудуқданми? Лариска, Эски Слободкадаги Тимофей гаранг бор-ку, шу

айтди, ўрта осиёликлар келинларига яккаш туя боқтиришармиш. Тимофей гаранг билади, у 30-йилларда Қизилқумда газ қидирган. Ишқилиб, эҳтиёт бўл, қизгинам, тишлаб олмасин. Тимофей тоғанг айтдики, Ларисага ёзиб юборинглар, у туянинг олдида ҳам, ортида ҳам юрмасин, деди. Кейин туянинг боласини ушламасин, туядек қизғанчиқ ҳайвон йўқ, деди. Ҳа, айтганча, Алик ростдан ҳам уйланмаган эканми ё уйида хотини бор эканми? Мабодо кундошинг кун бермаса ё Аликнинг ота-онаси зуғум қилса, жомадонингни олиб, уйга жўнайвер, болам. Тор қорнимга сиздинг, кенг уйимга ҳам сизгасан. Сендек оппоққина, сўлқиллаган қизни топиб олсин у саҳрои кўвинг».

Ларисанинг кўзларидан шариллаб ёш қуйилди. Елкалари учди. Шу пайт эшик зарб билан очилди. Зухра холанинг боши кўринди.

— Ҳўв, қорагинанг ўчкур! Юмшоқ тўшакда ялпайиб ўтиргунча, сигирга сув берсанг ўласанми? Маъраб қулоқ-миямни еди-ку?!

Хат ўқиб, Ларисанинг хўрлиги келиб ўтирган экан. Унинг устига «Ўласанми?» деган сўз ўмганидан ўтиб кетди. У жаҳл устида қайнонасига қараб қўл силтади:

— Иди ты к чёрту!

Зухра хола йиғламоқдан бери бўлиб, ҳовлига тушди. Бўш пақирни олиб кириб, айвонга отди. Лариса эшикни очиб, челақни тарақлатиб тепди. Бу можаронинг устига Алижон кириб қолди. Лариса айвонда туриб, «Варвар ненормальная!» деб бақирди. Алижон индамай хотинига яқинлашди-да, унинг бетига шапалоқ тортиб юборди.

— Оғзинга қараб гапир, ярамас, ким ёввойи?

— Ҳамманг ёввойи! Ҳамманг ненормальный! Бировни қийнаб, роҳат қиласанлар! Кетаман! Бу ерда энди тилла берсанг ҳам турмайман!

Лариса хўнграб йиғлаб юборди. Ичкари кирди-да, ўзбекча либосларини ечиб, отиб урди. Ўз кийимини кийди. Катта жомадонга буюмларини солиб, қарған-

ганча эшикдан чиқиб кетди. Алижон, «Хўв, кеч бўлганда қаёққа борасан?» демади. Лабини тишлаб, айвонда тикка туриб қолди.

5

Қоронғи тушганда, эшикдан йўталиб Гулмат ота кириб келди. Унинг қўлида жомадон, орқасида Лариса. Ота жомадонни айвонга чиқариб қўйиб, ичкари кирди. Зухра хола қилмишини ўйлаб, калласини осилтириб ўтирарди. Ота ўз ўрнига ўтиб, чордона қурди. Ўғлини чақирди. Анчадан кейин энса қашлаб Алижон кирди.

— Ҳм, нима бўлди, болам?

Алижон индамади.

— Лариса қани?

— Ана, турибди, — ўғли боши билан ташқарига ишора қилди. Зухра хола ялт этиб, чолига қаради.

— Чақир.

Алижон хўмрайиб Ларисани бошлаб кирди.

— Ўтиринглар, — деди чол.

Келин-куёв ўтирдилар.

— Нима бўлганини эшитдим, — деди ота томоқ кириб. Унинг қаҳри келганда томоғини кириб қўярди. Буни кўриб Зухра хола сал чўчиди, — энди менга қулоқ сол, болам. Ўзинг шу қизга уйланаман, деб оёқ тираб, туриб олдинг, а? Хўп дедик. Энди нега ҳайдайсан? Шунчалик номардмисан? Йигит киши унақа бўлмайди. Бирга туришни истамасанг, бошида обкелма эди. Олиб келдингми — энди чидайсан. Ўзбек — ҳовлисига адашиб кириб қолган молни ҳам ем бериб боқади. Бу — шаърий хотининг. Иккинчи гиш-ғишаларингни кўрмай. Йўқ яшамайман, десанг, уйига олиб бориб, ота-онасининг қўлига топшириб кел. Мен бировнинг фарзандини кўчага ҳайдатиб қўймайман. Тушундингми? Бор, сенларга жавоб.

Келин-куёв чиқиб кетишди. Гулмат ота кампирига ўгирилди.

— Хўш, энди сенга келсак, хотин, сен миянгни еб қўйибсан. Сотиб олинган қул ҳам бунчалик ишламас.

Кавишингга пойи-патак бўлиб кетяпти-ку, шўрлик, тагин нима дейсан унга? Аллоҳ таоло лоюҳиббуз-золимин, золимларни кечирмайман, деб қўйибди. Охиратингни ўйлайсанми ҳеч?

Зухра хола миқ этмай ўтираверди. У ўзининг хатосини тушуна бошлаган эди.

Эрталаб Лариса ҳеч нарса бўлмагандек, самовар қўйиб, ҳовлида гирдикапалак бўлиб юрган эди, Зухра хола чақирди:

— Рисолат! Мунда ке, қизимка!

Лариса ҳалиям қайнонасининг қовоғи очилмаганини кўриб, ҳадиксиради ва супургини таппа ташлаб, уйга қараб чопди. Зухра хола уни етаклаб, тўрдаги кичкина хонага олиб кирди.

— Анави кўрпаларни ол! — деди меҳробни кўрсатиб. Лариса кўрпаларни битталаб ерга олиб қўя бошлади. Хола катта сандиқни очди. Ичидан турли хил кийимлик, жун рўмолу тилла симли рўмол, атлас, кимхоб, жемпер, қўша-қўша туфли, этик олиб, Ларисанинг олдига қўйди.

— Алижонни уйлайман деб, йиғиб юрувдим, булар энди сеники. Ол! — деди Зухра хола сандиқни ёпиб. Лариса, қайнонасининг нима демоқчи бўлаётганини умуман, тушунди. У умрида бунақа қимматбаҳо кийим-кечакларни кўрмаган эди. Кўзлари ёниб, Зухра холага қаради.

— Это всё мне? Ой, раҳмат, а-я!

Лариса чўнқайиб ўтирган Зухра холанинг юзидан чўлпиллатиб ўпди. Кампир уҳ тортди. Кўзларида ризолик ёшлари йилтиради. У «Пешонамга ёзилгани сен экансан, не қилай?» деб тақдирга тан бера бошлаган эди...

МЕНИНГ ХҲРОЗ ҚУВГАНИМ

Йигирма йил мактабда ишладим. Қарасам ёшим ўтиб боряпти. Ўғлим эр етиб, қизим бўй етиб, неvara кўрадиган бўлиб қолибман. Ҳаракатимни қилмасам бўлмайди. Бир куни кўзимни чирт юмиб, ариза ёздим.

Сур-сур билан аранг мактабдан бўшаб олдим. Бўшашга бўшадиму энди нима қилишга ҳайронман. Муаллимликдан бошқа ҳунарим йўқ. Лекин билагимда кучим бор. Меҳнатдан қочмайман. Ўйлаб-ўйлаб, катта шаҳарга жўнадим. Темир йўл вокзалининг ёнидан ижарага арзон-гаров бир уй топиб олдим. Ўзимга ўхшаган учта бекорхўжа бор экан, мен тўртинчиси бўлдим. Азим шаҳар, барибир азим шаҳар-да. Бу ерда бировнинг юкини бозордан олиб чиқиб берсангиз ҳам беш-ўн танга ишлайсиз. Эринмасангиз, ўзингизни тарозга солмай инсоф қилсангиз бўлди, насибангиз топилаверар экан. Бир-икки кун ҳар кимнинг ҳожатини чиқариб, тирикчилик қилиб юрдим. Кейин ҳамхоналаримнинг маслаҳати билан мен ҳам 2-МБга аъзо бўлдим. Марказий мардикорлар бозорини улар ўзларича шунақа дер эканлар.

Тонг саҳар турамиз. Енгил хўрак қилиб, йўлга тушамиз. 2-МБ шаҳарнинг қоқ марказида. Бу бозорнинг бригадири бор. У кунига азонда шефнинг ҳақини йиғиб кутиб туради. Шеф келади, сафимизга назар солади.

— Кечагидан кўпми одаминг? — деб бригадирга дўқ қилади. Кейин четроққа чиқиб бизнинг садақамизни оладию суюкка тўйган бойтеватдек думини қисиб кетади. Бизлар ёнимизда тўхтаган машинага умидвор бўлиб қараймиз, зора биронта одам тушиб, кучимизни ижарага олса, деб кутамиз.

Ниҳоят, менинг ҳам омадим келди. Тушга яқин шундоққина тумшуғимда катта қора машина тўхтади. Ундан ёз бўлса-да, ялтироқ кастюм-шим кийган бўйдор бир йигит тушди. У тўғри бизга қараб юрди. Ҳамма дувиллаб олға югуради. Бир-бирини итариб-суриб, бақиради:

— Нима ишингиз бор, ака, ест қиламиз!

— Ҳамма нарса қўлимдан келади! Савдолашмайман, мени олинг...

Мен қимирламай туравердим. Бояги йигит қий-чув қилаётганларга қиё боқмади. Сочимнинг оқини ҳур-

мат қилдими, тикка менга қараб юрди. Яқинлаб келди-ю бармогини илмоқ қилиб чақирди. Секин олдига бордим.

— Машинага чиқинг! — деди буйруқ оҳангида. Беихтиёр юрдим. У индамай орқа ўриндиққа чиқиб ўтирди, менга негадир шофёрнинг ёнидан жой кўрсатди. Кетдик.

Йўлга тушгач сўради:

— Бир кунингизга неча сўм оласиз?

— Юмушнинг оғир-енгиллигига қараб-да, — дедим, — икки минг, уч минг. Қандай ишингиз бор эди?

— Хўроз сўйишни биласизми?

— Анча бўлди сўймаганимга. Илгари, хўрозимиз бор пайтда сўйиб турардим.

— Менинг битта хўрозим бор, шуни сўйиб патини юлиб берасиз. Беш минг сўм тўлайман.

— Э, бу пул кўплик қилади. Хўрозингизни нари борса, икки соатда саранжом қиламиз. Бизга уч минг ҳам етади.

— Мен битта гапираман, — деди харидор йигитим, — хўрозни сўясиз, патини юлиб қозонга соласизу беш мингни олиб кетаверасиз. Гап тамом!

«Тамом бўлса—тамом, — дедим ичимда, — текин пул топадиган одамга ўхшайсан. Синган бировнинг кўзаси, тўкилган бировнинг бўзаси, менга нима, деган экан бир бечора. Шу хўрозингни сўйиб, патини юлишми, бўлди, боплаймиз».

Тўхтамай юриб ўтириб, шаҳар ташқарисига чиқиб кетдик. Катта бетон йўлнинг ўнг тарафидаги бир маҳаллага бурилдик. У жийдазор деган мавзе экан. Икки-уч қаватли уйларга қараганда, бу ерда товонидан тош ўтмайдиган тўранамо кишилар турадиганга ўхшайди.

Баланд дарвозалик қўшқаватли уйнинг олдига бориб тўхтадик. Харидорим чўнтагидан сигаретдай қора қути чиқариб, тугмачасини босди. Шу заҳоти дарвоза ланг очилди. Ичкари кирдик. Дарвозахонанинг ўзи бизнинг томорқача келади. Ҳовлинику, айтмаса ҳам бўлади. Гир айлана қилиб нақш-нигорли иморатлар со-

линган. Ҳовлида дарахт кам, ҳаммаёқ гулу гулзор. Ўртада катта ҳовуз, чеккароқда баланд шийпон, икки-уч киши ўтирадиган кичкина-кичкина айвончалар.

Харидоримнинг исми Мирсодиқ экан. У мени эргаштириб, ҳовуз бўйига олиб борди. Икки йигит гурунглашиб ўтирибди. Олдиларида думалоқ стол, турли ноз-неъматлар, ранго-ранг шишалар. Йигитларнинг бири семиз, қориндор, олакўз. Эғнига оқ тўр кўйлак кийиб олган. Иккинчиси чиллашир: бўйни узун, ингичка, қовунбош.

— Мана хўрознинг кушандаси, — деди Мирсодиқ мени кўрсатиб.

— Унда бошладик,— деб хириллади олакўз ва ёнидан юз доллар чиқариб столга ташлади. Чиллашир йигит чийиллади:

— Паст кетманг, ака! Гавдангизни қаранг!

Олакўз совуқ кулди:

— Етмаса, ёнига сени қўшиб тикивораман, ҳошим-ча!

Бу йигитлар бир нима устидан бахс ўйнашганини пайқадим. Мирсодиқ шофёрига им қоқди. У шипиллаб бир уйга кириб кетди-ю анчадан кейин катта темир қафас кўтариб чиқди. Темир қафасда тожиси шапалоқдай келадиган қизил-қўнғир, семиз хўроз гўдайиб турарди.

— Мана шу хўрозни тутасиз, — деди Мирсодиқ, — тутиб сўясиз. Патини юлиб берсангиз, бўлди, орамиз очик. Тушундингиз-а?

Бош силкидим. Чиллашир йигит яна чийиллади:

— Тутолмайди, тутолмайди, мана кўрасиз...

Бақалоқ унга ўкрайиб қараб қўйди:

— Тутолмаса, ўрнига сени сўйиб, табака қиламиз.

— Ва-а! Мен ориқман, бир чимдим ҳам эгим йўқ!

— Оч! — деб буюрди Мирсодиқ. Шофёр қафасни очди. Бабақ хўроз сакраб чиқди-ю ҳовлининг тўридаги гулзорга қараб йўрғалади. Мен ортидан эргашдим. Хўроз менга ўгирилиб қаради ва лип этиб, бир туп қалин гулнинг ичига кириб кетди. Мен нариги тарафга ўтиб

кутиб турдим. Чиқавермагач, гулзорни титкилай бошладим. Шу пайт хўроз «қа-қағ!» деди-ю ирғиб чиқиб қочди. Мен қувдим. У учиб бориб, бир пастак дарахтга кўнди. Мен бир-бир босиб яқинлашдим. «Туту! Туту!» деб қўлимни чўзиб боравердим. Дарахтга етиб энди ушлайин деганимда хўроз «қу-қу-қув!» деб потирлаб учди-ю ўн қадамча нарига бориб тушди. «Қани, қўлингдан келса, тутиб ол», дегандек ҳовуз ёнида менга қараб турибди. Ўзимча уни алдамоқчи бўлдим. Ерга ўтирдим. Хўроз у ёқ-бу ёқ аланглаганда туфлимни ечиб, ялангоёқ бўлиб олдим. Сакраб туриб, сиртлондай унга ташландим. Хўроз қақағлаганча лапанглаб қочди, мен ер чангаллаб қолавердим. Йигитлар гуриллаб кулишди. Чамаси, Мирсодиқ билан чиллашир йигитнинг тили бир шекилли, иккови кўпроқ хурсанд эди.

Ярим соатча хўроз қувиб, ҳолдан тойдим. Тилим осилиб қолди. Лаънати хўроз эса, ҳалинчакнинг тепасига чиқиб, менга қараб ўтирибди. У ер баланд, камида беш метр келади. Ерга энгашдим, ёлғондан кесак олиб, отган бўлдим. Хўроз парво қилмади. У менга ўхшаган ёлланма кишиларнинг қуруқ пўписасини кўп кўрган шекилли, атрофига мағрур боқиб, бироз ўтирди-ю тўғри ҳовузга қараб учди. Изма-из югурдим. У нариги тарафга ўтиб, қараб турди. Мен айланиб ўтганимча яна ортига парвоз қилди. Нима қилсам экан-а бу ярамасни? Наҳот шу паррандани тутолмай мана бу олимпиа йигитларга кулги бўлиб қолаверсам?

Оғзим қақраб кетди. Водопроводдан сув ичиб бир четга ўтирдим. Хўроз ҳам сал нарида намоишкорона гердайиб юрибди. У тескари бурилганда ирғиб туриб ташландим. У «қа-қа-қа!» деб жон ҳолатда қочди-ю бир тиканли бутанинг остига кириб олди. Энгашиб пойлаб турдим. Унинг катта тожи кўринди. Қўл чўзган эдим, ортига тисарилди. Мен ҳам таваккал қилиб бутага бош суқдим. Хўроз вағиллаб бетимга чанг солди-ю, қўлимни чўқиб, биқинимдан ўтиб кетди. Ҳам бутанинг тиконига, ҳам безори хўрознинг тирноғига тирналиб қолавердим.

Яна бирор соат хўроз қувиб кўрдим. Бироқ унинг битта патига ҳам қўлим етмади. Буни кўриб, хўрознинг чаптастлигию менинг ношудлигимга тан бердим, Мирсодиқ олдимга келди.

— Бугун ишингиз юришмади, домла, — деди илжайиб, — хоҳласангиз биз билан тушлик қилинг-да кета қолинг. Мана бугунги хизмат ҳақингиз.

— Бўлмаган ишга ҳақ оламанми, — дедим ҳижолат бўлиб, — кераги йўқ.

— Хўроз тутолмаган бўлсангиз ҳам, ярим кун вақтингиз кетди. Олинг! — У чўнтагимга пул солиб қўйди.

— Қизиқ бўлди-ю...

— Ҳа, роса қизиқ бўлди. Сизни билмадим аммо биз маза қилиб дам олдик. Тожихондан берган тузимга рози бўлдим. Энди эртага келасиз. То шу хўрозни тутиб, патини юлмагунча келаверасиз. Мен ҳақингизни тўлаб тураман. Келишдикми?

Жўнадим. Кўчада овқатланиб, хужрага қайтгунимча кун кеч бўлди. Ҳамсояларим кўкариб кетган пешонамга қараб учуриқ қилишди:

— Ие, домла, нима бўлди, биронтаси билан муштлашиб келдингизми?

— Ҳа, боксга тушдик, — деб кулиб қўя қолдим.

Кечаси билан ухлай олмай тўлғониб чиқдим. Тушимга бабақ хўроз билан унинг эгаси кирибди. Мирсодиқнинг танаси одамга, башараси хўрозга ўхшар эмиш. Кўзлари кичкина, қип-қизил, бурни илмоқдай ўткир, оёқларининг тирноғи бир қарич-бир қарич. У «ҳм, домла, қалайсиз, қатиқ берсам ялайсиз!» деб ишшайиб кулармиш. Хўроз бўлса, «Бизнинг хўжайин йигитларнинг хўрози!» деб одамга ўхшаб гапирармиш.

Эрталаб қасд қилиб ўрнимдан турдим. Ё бугун ўша сўйилгурни тутиб, патини юламан, ё бу ҳовлига қайтиб қадам босмайман!

Шу қасам билан Мирсодиқникига кириб бордим. Бу сафар ҳовуз лабида кечаги гунгалак йигит, чиллашир бола, тагин иккита узун-калта меҳмонлар ўтиришарди. Мирсодиқ, текин томоша бор, деб оғайниларини ҳам чақирган шекилли-да.

Хўрозвой нонушта қилаётган эмиш, бир замон кутиб ўтирдим. Ниҳоят, шофёр йигит темир қафасни кўтариб чиқди. Курашга чоғланган полвондек ирғиб турдим. Меҳмонлар ҳам қўзғалдилар. Улар қафасда қанот қоқиб, қуқуғлаб турган бабақ хўрозга қараб, кулиб-кулиб кўйишади. Шофёр қафасни очди. Хўроз пайсаллаб чиқавермади. Унгача мен олдинроққа ўтиб, пойлаб турдим. Мирсодиқ «Ҳа, Тожихон олға!» деб қафасни туртди. Хўроз лапанглаб чиқди-ю гулзор томон учди. Мен мушукдай сапчиб ўзимни унинг устига ташладим. Қўлим хўрознинг ёғочдай оёғига тегди. Бетимни атиргулнинг тиканлари тилиб юборди. Аммо хўрознинг иккала оёғидан маҳкам ушлаб тортавердим. Бир амаллаб уни ташқарига чиқариб олдим. Хўроз қайрилиб қўлимни чўкиди. Мен уни гиппа томоғидан бўғдим. Юзимдан қон оқиб, лабимга тушди. Ўз қонимни ўзим ялаб хўрлигим келди. Мирсодиқ бўлмаганда хўрознинг бўйинини қайириб, узиб ташлардим. У елиб ёнимга келди.

— Ҳўв нима қивотсиз?! —деб қўлимга ёпишди. Хўрозини тортиб олди, — бу шўрвага соладиган минг сўмлик товуқ эмас. Уни минг долларга олганман! Индамаса, ростдан ҳам ғийқ этказиб, а? Тожихоним омон бўлса, ҳали сизга ўхшаганларнинг қанчасини лақиллатади.

Мирсодиқ хўрознинг бўйинини силаб, тожисидан ўпиб кўйди. Мен дарвозахонага қараб юрдим. Ҳануз бетимдан қон оқарди. Қўлювғичда юз-қўлимни ювдиму кўчага чиқдим. Минг долларга хўроз олиб, унга дори ичириб... мардикор ёллаб, қувдириб, кўнгилхушлик қиладиган бойваччаларга лаънатлар ўқиб, кетиб боряпман. Кўча бошига етганда ортимга қайрилиб қардим. Баланд дарвоза олдида ҳеч ким кўринмади.

ҒАЛАТИ БИР НАРСА

Одамнинг кўксига ғалати бир нарса бўлармиш. Унинг бори ҳам бало, йўғи ҳам бало дейдилар. Ўша нарса бош кўтарганда кишининг кўзига оқ-қора кўрин-

май, не кўйга тушганини билмай қолармиш. Бу ҳикоя ана шу ғалати нарсанинг қурбони бўлаётган икки йигит ҳақида.

Умматали ва Файбулла девормиён кўшни. Иккаласиям механизатор, ёшлариям деярли тенг. Файбулланинг мучали кўён, Умматалиники — балиқ. Гилос пишганда Умматали қирқ тўртга тўлса, Файбулла қовун пишгида қирқ бешга чиқади. Илгари улар қишлоқнинг кунчиқаридаги сувсиз қирда туришарди. Қишлоқ ҳокимлиги сой бўйидаги тошлоқ ерларни участка қилиб бўлиб бера бошлади-ю, Файбулла билан Умматали ҳам ёнма-ён том солиб кўчиб тушдилар. Уникида қанча сигир, бузоқ, қўй, товуқ бўлса, буникида ҳам шунча. Ҳатто итлари ҳам ўхшаш. Бир қозоқи итнинг икки кучугини асраб олишган: бириники Қоплон, иккинчисини Сиртлон.

Сой бўйига кўчиб тушганларига ўн йилдан ошган бўлса, шу ўн йил ичида улар бир-бирига ярим оғиз қаттиқ гапирган эмас. Иккаласининг лабидан бол томади. Қўл олишса, хийлагача бир-бирининг қўлини қўйиб юборишмайди. Оҳ, буларнинг ширинсуханлиги, сертакаллуф, сермулозаматлиги! Умматали ҳам, Файбулла ҳам уйларида бемалол ўтириб овқат емайди, десак лоф бўлмас. Ё у буни чақиради, ё бу уни! Оқшом бир коса шўрва Файбулланикига чиқса, бир тақсимчада манти Умматалиникига киради.

Ана шундай қилиб кунлар, ҳафталар, ойлар ўтаверди. Одамлар: «Ишқилиб, буларга кўз тегмасин-да». дея уларга ҳавасланиб қараб қўйишарди. Ниҳоят, бир куни...

Бир куни Файбулланинг хотини «ашула»сини бошлади:

— Дадаси, машина олмасангиз бўлмайди шекилли.

Сўмка кўтаравериб қўлимда қўл қолмади. Магазин ўлгури ҳам яқин бўлса экан.

— Болаларни юбор эди, сенга нима азоб?

— Бе-е! Болани ишга буюр, орқасидан ўзинг югур... Қанд олиб чиқ десанг, шакар олиб чиқади. Тунов куни

Файратингиз керосин идишни тўлдириб, пахта ёғи олиб чиқибди. Тўкиб ташладим. Ойимни кўриб келай десам, бир куним кетади. Ҳадемай ёз. Бу ёқда олма-ўрик пишади, бу ёқда памилдори, бодринг. Машина бўлса, гир этказиб шаҳарга ташлаб келардингиз, биз сотиб турардик.

Файбулла иккиланди:

— Машина олсак зарар қилмайди-ю, аммо Умматалининг кўнглига келармикан, онаси?

— Тавба! Нима, Умматали билан киндигингиз бirmi? Кўнглига келса, келар! Ҳавас қилса, уям олсин.

Файбулла индамай ишга жўнади. У худди дўстига хиёнат қилаётгандек эди. Кўнгли хижил бўлди. Бир ҳафта ўйланди, ўн кун ўйланди. Ва бир кун... машина бозорига қараб кетди.

Бир ойдан кейин Файбулланинг ҳовлисида тўқ яшил «Москвич» ярақлаб турарди. Умматали куллуқ бўлсинга чиқди.

— Яхши, буюрсин, дўстим, — деди у машинани силаб.

— Энди... шундоқ бўлиб қолди, — ийманиб кулди Файбулла, — болалар... олиб берасиз, деб кўйишмади.

Умматалининг хотини машинага уч метр духоба ёпди.

Энди навбат Умматалиники эди. У белига икки даста пул тугди-ю, ёнига шофёр қайнисини олиб, Жезқозгон томонга жўнади. Саккиз кун деганда сутдай оппоқ «Жигули» миниб келди. Дўстини «тойчоқ» билан муборак этгани Файбулла кирди. Анчагача Умматали «Москвич»ни, Файбулла «Жигули»ни мақтаб ўтиришди. Файбулла дўстининг машинасига ўн минг сўмлик шойи филоф ёпди.

Уч-тўрт кундан кейин «Москвич»нинг оёғини кўргани Файбулланинг қайноғаси Эшпўлат келди. Негадир энсаси қотиб сўради:

— Умматали ҳам машина олдимми?

— Ҳа, уники «Жигули», — деди Файбулла.

— Ана! — деди кесатиб Эшпўлат, — дўст бўлса, «Москвич» оларди.

«Жигули» олгани — мен сендан ортиқман, дегани, билиб қўй!

Файбуллага бу гап ботиб кетди. «Ростдан-а? «Дўстим»лаб юриб, бу нима қилгани? Сенга эшак, бизга от ярашади, деганими? Илгарилари хаёлимга келмабди-я?»

— Майли, ҳафа бўлма, — деди Эшпўлат, Чордарада оғайниларим бор. Машинангни супер-люксга алмаштириб бераман.

Уч ойлардан сўнг Файбулланинг ҳовлисига чўгдек қип-қизил, яп-янги «Жигули» попоплаб кирди.

Умматалининг қайноғаси йўқ, аммо ерга урсанг, кўкка сапчийдиган қайинлари бор эди. Улар «почча-почча»лаб қўлтиғига киришди. Ўн беш кунча йўқ бўлиб кетишди. Ниҳоят, ярақлаган «Волга» миниб қайтишди.

— Эски машинанинг мотори ёмон чиқди, — деди Умматали қуллуқ бўлсинга кирган Файбуллага, — қайин тушмагурлар қўймай... манави «Волга»ни олдиришди.

— Ажаб қилибсан, дўстим, — деди Файбулла, — Шу «Жигули» бўлмас экан ўзи. Ўлгудек нозик. Ўтирсанг, бошинг шипга тегиб қолади. Уйнинг ҳам катта роғи яхши-да.

Бу унинг «Ғам ема, биз ҳам яқинда йўлга тушамиз», дегани эди. Дарҳақиқат, пахта очилмасдан бурун Файбулла ўн кунча бир ёққа бориб келди. Пахта терими айни қизиган кезларда ғалати машина минган грузинбашара икки йигит Файбулланинг уйини йўқлаб келишди. Шундай қилиб у «Тойота»лик бўлди. Пичан ортилган чанадай келадиган бу машина жуда ваҳима-ли эди. Олди тор, орқаси кенг. Ҳаммаёғи лампочка. Қилт этиб ўрнидан кўзғалса, юлдуздай кўз қисиб, лип-лип ёнади. Қишлоқда машиналик одам борки, ҳаммаси томошага келди.

Бир ойдан кейин «Тойота»нинг ҳаммаёғи автоматлашиб кетди. Эшикни очсанг, Муножот Йўлчиева «Қаро кўзим»ни айтади, рўпарасида рангли телеви-

зор, чапга-ўннга бурилмоқчи бўлиб чироқ ёқсанг, бул-бул сайрайди, иссиқласанг — кондиционер совуқ ҳаво уфуради. Бу машинанинг энг ажабланадиган ери — рулга ёш бола ўтирса юрмайди ва ҳоказо.

Дўстининг бу қилиғи Умматалининг иззат-нафси-га тегиб кетди. У, автоматлаштиришни биздан кўр, деди-ю, шаҳарга тушиб, телеграфда ишлайдиган бир қариндошини бошлаб келди. Пахта йиғим-терими тамом бўлгач, шудгоргача бироз бўш вақти бор эди. Ҳалиги қариндоши билан бир ҳафта уйдан чиқмай уринишди. Аввало дарвозага реле ўрнатдилар. Энди эшикка яқинлашсанг, у ўзи очилади, ичкари кирсанг, яна ўзи ёпилади. Молхона эшигини очсанг — чироқ ёнади, ёпсанг — ўчади. Уйда ўтириб қизил тугмачани боссанг, газ плита ўз-ўзидан ишлаб кетади.

Куз ўтди, қиш ўтди. Баҳор келганда икки дўстининг уйи таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди. Уларнинг ҳовлиси ёнма-ён қурилган радиостанцияга ўхшаб қолди. Томларда ўнлаб антенналар, турли хилдаги катта-кичик лампочкалар, қизил, яшил, сариқ, ингичка, йўғон симлар. Файбулла ўчакишиб уйини тўла автоматлаштириб юборди. «Время» бошланса, телевизор ўз-ўзидан кўрсата бошлайди. «Тойото» ҳар куни эрталаб соат олтида ўзи «уйғониб», ўзи ўт олади. Тонг отса — товуқхона катаги очилади, сигир ҳашагини еб бўлса, айвонда қизил чироқ ёнади, дарвозадан биров кирса, кўк чироқ липиллайди, молхона эшиги очиқ қолган бўлса, сариқ чироқ ёниб, қўнғироқ чалади ва ҳоказо... Умматали енгилиб бораётган эди. У бир неча кун хаёлга толиб юрди-да, охири таваккал қилди. «Волга»га қийшиқ ўтириб, вилоят марказига жўнади. У ерда ҳарбий қисм бор эди. Тўғри бошлиқнинг олдига кирди. Ўзини таништирди. Кейин дардини айтди.

— Сиздан кичкина илтимосим бор эди, ўртоқ полковник. Иложи бўлса, менга эски БТРингиздан биттасини тўғрилаб берсангиз.

Шу пайтгача ҳеч ким бронетраспортёр сўраб келмаган эди, полковник ҳайрон бўлди.

— БТРни нима қиласиз, оғайни? Шатак арава қўшиб, тоғдан тош ташийсизми?

— Далаларимиз текис эмас. Ўнқир-чўнқир, тоғлик ерда БТР яхши-да, қирни ҳам, ўрни ҳам писанд қилмайди. Йўқ деманг, ака, барибир эски техникани сотасизлар-ку, тўғрими?

Бошлиқ Умматалининг бетига кулиб боқди-ю, негадир калласини чайқаб қўйди.

— Мен вазирлик билан бир гаплашиб кўрай, — деди у, — одатда биз якка шахсларга техника сотмас эдик. Сиз беш-олти кундан кейин хабар олинг, хайми?

Умматали ҳафсаласи пир бўлиб, қишлоғига қайтди. Кўчасига бурилди, қараса, ҳовлининг этагидан тутун чиқаётганга ўхшади. Учиб, уйга яқинлашди. Тутун Файбулланинг ҳовлисидан чиқарди. Умматали дўстининг эшигида тўхтади. Ҳаммаёқ қора тутун. Беш-олти киши пақир, резинка ичак кўтариб югуриб юрибди. Умматали елиб сўри тагига борди. Борди-ю, тахта бўлиб қолди. Файбулланинг уйи бутунлай ёниб кетибди. Том йўқ, қоп-қора деворлар сўппайиб турибди. Ярми куйган йўғон тўсинлар ерда тутаб ётибди. Умматали бир чеккада ҳангу манг бўлиб турган Файбулланинг олдига борди, уни елкасидан кучди.

— Кўп ўкинма, дўстим. Бошинг омон бўлса, уй топилади. Бурунгисидан ҳам яхшилаб соламиз.

Бир қария уни қувватлади:

— Мен ҳам шуни айтдим. Эгам жонингни саломат қилсин. Боланг ёниб кетганда нима бўларди? Шукур қил.

Файбулланинг Файзулла деган беш яшар ўғли маҳалладаги болаларни олиб кириб ўйнаб ўтирган экан. Мақтаниб, ҳар кнопкани бир-бир босаверибди. Охири симлардан чирсиллаб ўт чиқибди-ю, бирдан том гуриллаб ёнибди.

Бирор ойда Файбулланинг қариндошлари, дўст-биродарлари кўплашиб куйган уйни тозалаб олишди. Кейин икки дўст биргаликда тахта, шифер излашди,

тележкалаб материал ташиб, ҳовлини тўлдириб ташлашди. Энди томни ёпиш керак. Деворга тўсин солинадиган куни Файбулланинг хотини мингиллаб қолди:

— Дадаси, барибир томни қайта ёпаяпсиз. Шу девор ўлгурга тўрт қаторгина гишт териб ёпинг. Уй бўлганга яраша ҳавоси баландроқ бўлсин. Ўзи илгаритдан паст эди.

Файбулла хотинини жеркиб берди:

— Нима, паст бўлиб бошинг шипга тегиб қолаяптими? Шунча йил фиқ этмай юрувдинг-ку? Томни кўтарсам, Умматалининг кўнглига келади.

— Вой, манави кишимни! Унинг томига бир қаранг, ўзимизникига бир қаранг! Дўстингизникининг олдида бизнинг уйимиз етим боладай елкасини қисиб турибди!

Файбулла деворга тўрт эмас, икки қаторгина гишт тердирди.

Ёзнинг ўрталарига бориб, уй битди. Янги тўсинлар солиниб, янгидан шифер босилгани учунми, ё орқалди ярқиратиб оқланганигами, ишқилиб, Файбулланинг уйи басавлат, ҳашаматли кўринарди. Буни Умматалининг хотини ҳам пайқагандай бўлди. Бир куни у айвондан Файбулланинг уйига тикилиб турди-ю, лабини буриб жавради:

— Тавба, одамнинг ўзига-ўзи ёмонлик қилганини энди кўришим. Ойлаб дўстингизникида ётиб ишлаб, нима қилиб қўйдингиз?

— Нима қилибман? — ҳайрон бўлди Умматали.

— Анавининг томига бир қаранг! Бурунгисидан бир метр баланд-ку! Олдимизга Қоратоғни кўндаланг қилиб қўйганга ўхшайди, дўстингиз! Кун кўрмай ўлларинг, деганими бу? Энди агародим нима бўлади? Тўрт пол пиёз ҳам кўкармайди ҳовлида. Йўқ, сиз ҳам томни очасиз. Бир метр кўтарамиз.

Умматали енгилгина қаршилиқ кўрсатди:

— Бир-биримизга ўчакишиб нима бўлди, охир, кўрдинг-ку? Шундай ўтирганингга ҳам шукур қилмайсанми, нодон?

— Шукур қилса, дўстингиз уйини аслидай қилиб соларди. Мен сендан ортиқман, дегани бу, билсангиз! Унинг бойвачча қайноғалари бор-да, пулига ишонади. Қўрқманг, мен ҳам укаларимга айтаман, қарашиб юборишади. Шу мирзатеракдан қаерингиз кам?

Умматалининг кўксида ғалати бир нарса ғимирлагандай бўлди. У бир дақиқа энсасини қашиб турди-да, секин ўрмалаб томга чиқди. Қўлига болта олиб, оппоқ шиферларни кўчира бошлади...

БЕПАРВО БЎЛМОҚЧИМАН

Кейинги пайтда сал инжиқроқ бўлиб қолдим. Тиқ этган товуш ёқмайди. Икки одамнинг кулишиб турганини кўрсам ғашим келади. Илгари унча-мунча ишни ҳазил-ҳузил билан битириб кетардим... Энди арзимаган нарсага жаҳлим чиқади, асабийлашаман.

Ҳар куни ишдан келаману, диванга таппа ташлайман. Бошим лўқиллаб оғрийди. Дорига ҳужум қиламан. Седадьгин, равнатин, пентальгин.

Ахири бўлмади. Судралиб докторга бордим. У энди ўтгиздан ошган паст бўйли, хўппа семиз йигит экан. Гапирганда негадир одамнинг кўзига қарамасликка интилади.

— Қаерда хизмат қиладилар? — Четга боқиб сўради у.

— Мактабда ишлайман,— дедим, — завучман.

— Ў-ў, олижаноб касб эгаси экансиз, — кулимсиради доктор. «Сан бу касбнинг тузини тотиб кўрмагансан, гапираверсанда», дедим ичимда.

Доктор мени тикка қилиб қўйиб, резинка болғачаси билан тиззамга бир урди. Сесканиб тушдим. Иккинчи тиззамга урганда чўккалаб қолдим.

— Анетта ўтиринг, — деди у оппоқ кушеткани кўрсатиб. Ўтирдим. Доктор энгагимни кўтарди. Кейин кўрсаткич бармоғини ҳавога ўқтариб нари-бери сурди:

— Бу ёққа қаранг! Энди — бу ёққа! Яна бу ёққа!

У дўмбоққина панжалари билан бошимни сиқиб кўрди. Соч ивитаётган сартарошдай калламни обдан

ғижимлади. Кейин полга бир оёқлаб турғазиб қўйди. Гоҳ чап оёқда, гоҳ ўнг оёқда туриб, аранг ўнгача санадим.

Ниҳоят, доктор болғачасини тап эткизиб столга ташлади-ю, бурчакка бориб қўл ювди. Жойига келиб ўтирди. Бошини чайқаб уҳ тортди. Биринчи дафъа кўзимга қараб деди:

— Танобингиз сал бўшашибди, домла...

Индамадим. «Танобим бўшаганини ўзим ҳам биланман, сиз даводан келинг, укам!» дедим ичимда. Доктор мендан бир кунлик ишимни, уйқумни, иштахамни сўради. Шошилмай, битта-битта айтиб бердим, у киприк қоқмай тинглади. Сўнг туриб, қўлларини кўксига чалиштирди-ю, нари-бери юра бошлади:

— Гапингизга қараганда ишда кўп асабийлашар экансиз, — деди лекция ўқиётган профессордай салмоқлаб, — бу эса сизга мутлақо мумкин эмас. Бир ўқувчингиз Ал-Хоразмийнинг кимлигини билмагани учун икки соат бўғилибсиз. Сизга аввало нима зарур? Ал-Хоразмийми, саломатликми?

— Гапингиз қизиқ бўлди-ю, дўхтир — дедим фиғоним чиқиб, — бир киши жон керакми, жононми, деган экан...

— Ўша киши тўғри айтибди. Жон бўлмаса жононни бошингизга урасизми?

— Ўзининг кимлигини, ота-бобосининг кимлигини билмайдиган жонни нима қиламан? — деб бақирдим — пишириб ейманми?!

Энди докторнинг жаҳли кўзди.

— Менга қаранг, ўртоқ бемор, — деди рўпарамга келиб, — бу ерга нимага келгансиз ўзи? Мен билан афсона талашганими ё даволанганими?

— Кечирасиз, даволангани, — дедим сал паст тушиб. Докторнинг оқиш ранги тагин қизарди.

— Унда гапга қулоқ солинг, — у яна лўмбиллаб хона кеза кетди. — Сизга маслаҳатим шуки, бўларбўлмасга куйиб-пишаверманг. Юракни кенгроқ қилинг. Кенгга — кенг, торга — тор дунё, деб қўйибдилар. Ту-

шунаман, ҳозир бола ўқитиш қийин масала бўлиб кетган. Акселарация ва ҳоказо... Аммо сал бепарвороқ бўлишга урининг. Зигирдек камчилик кўрсангиз лов этиб кетадиган одатингиз бор экан. Бу одатни ташланг. Бир ўзингиз кучанганингиз билан узоққа боролмаймиз. Ҳаётни мукамал қиламан деб сиздан олдин ҳам не-не олимлар бош қотирган...

Чидамай гап қўшдим:

— Демак, ўртамиёна одам бўлиб... қумурсқадай судралиб юриверишим керак экан-да?

Докторнинг қизил ранги бирдан оқарди. У гурс-гурс юриб тепамга келди-ю, «Бедаво экансиз-ку?» дегандек менга олайиб тикилди.

— Узр, — деб ерга боқдим. Доктор остонагача ваъз айтиб борди:

— Шоирлар айтгандай, хаёлингизни доим гулга буркаб юринг. Кўпроқ очиқ ҳавода ухланг. Миянгишни толиқтирадиган даражада қаттиқ ишламанг. Тоғларга тез-тез сайр қилиб туринг. Хафа бўладиган ерларга борманг. Кулгили китоблардан ўқинг. Ётишдан олдин оғир овқат еманг. Сут-қатикни кўпроқ ичинг. Ибн Сино қатик ичган одам юзга киради, дейди...

Эшикни зичлаб ёпдим. «Китобни роса ўқибсан, — дедим ичимда, — менинг ёшимга ет, кейин сўзлашман сен билан».

Эртадан бошлаб бепарвороқ бўлишга қасд қилдим. Саҳар турдим кайфиятни созлаб мактабга жўнадим. Йўлда таниш-билишлар учраса, хуш-хандон кўришман, ярашса-ярашмаса ҳазил қиламан. Улар менинг тажанглигимга ўрганиб қолмаганими, ажабланиб боқишади.

Енгил оёқ билан мактабга ҳам келдим. Зинадан кўтарилиб ўқитувчилар хонасига бурилдим. Қарасам, шундоққина эшик тагига биров ботмондай қилиб тупуриб кетибди. Таққа тўхтадим. Илгариги даврим бўлса, «Бу қайси нодоннинг иши?!» деб бақириб берардим. Бу сафар ўзимни қўлга олдим. Ҳовлига чиқиб фаррош хотинни чақириб келдим.

— Хуршида опа, мановини... опташанг, — дедим иложи борича тиржайишга ҳаракат қилиб. Фаррош хотин афтимга чўчиброқ қаради-ю, носкашни койиб-койиб, остонани супуриб олди.

Узун-қисқа бўлиб ўқитувчилар келишди. Уларнинг саломига ўлганимнинг кунидан қулиб алик олаяпман. Бироқ ичимни ит кемиряпти. Ҳамон ўша бефаросат носкашни ўйлайман. Орамизда беш киши нос чекади, қоровул тоға билан олти киши. Қоровул атай хужрасидан келиб, бу ерга тупуриб кетмайди. Демак, бу ўзимизникиларнинг қилиғи. Бирам тилим қичияптики... Қани энди кеча докторга бормаган бўлсаму, оғзига ел тушкур носкашни топиб таъзирини берсам!

— Барака топкурлар, — дедим сиполик билан ўрнимдан туриб, — бу ер картошка омбори эмас, мактаб. Илтимос, йўлакка тупурилмасин. Нос чекадиганлар ҳовлига чиқиб чексин. Мабодо чўнтакка тупуришга ор қиладиганлар бўлса, мана, идиш.

Гулга сув қуядиган банка ёнимда эди, носкашлар тарафга сурдим.

Гала-говур бошланди:

— Биз культурниймиз, — деди бир носкашимиз, — уйда нос, мактабда папирос чекамиз.

— Агар шапалоқдай бўлса Йигиталининг маҳсулоти,— деди иккинчи носкаш, — у ҳар отганда кафтини тўлдириб отади.

— Носнинг маркасини аниқлаш керак, — деди учинчиси, — мабодо Холмат — 98 бўлса, Тиловбердиннинг оғзидан тушган.

... Хаёл суриб ўтирибман. Бир вақт Билолов деган ёшгина тарих ўқитувчимиз қўнғироқдан кейин лўкиллаб кириб келди. Афти-ангорига қараб бўлмайди. Соқол икки энлик, ёқа кир, шимининг тиззасига ямоқ тушган. Оёғида ипсиз, орқаси қайишган ботинка. Индамасам, ҳа йўқ-бе йўқ, синф журналини қўлтиқлаб жўнамоқчи.

— Кечирасиз, тўхтанг, — дедим. Билолов остонада тўхтади. — Қаерда ишлашингизни бир оғиз айтиб кетсангиз, ўртоқ Билолов!

У аввалига «мудир масхара қилаяптими?» дегандай ҳайрон бўлди, сўнг ҳазил аралаш жавоб берди:

— Бемалол, домла. Янгиобод туманидаги 5-мактабда педагогман...

— Негадир педагоглигингизга ишонмаяпман, — дедим мен ҳам кулимсираб, — рафторингизга қараб завқим келаяпти. Синфга муаллим бўлиб кираяпсизми ё ўрта асрлардан кўргазмали қурол бўлибми?

— Урушмайсиз, домла, — деди у бир қадам олға босиб, — сизгир подадан қолиб кетган экан, шуни қўшдим у югуравердим...

— Бўпти, сиз уйга бориб ўқитувчига ўхшаб келинг, дарсингизни мен ўтиб тураман, — деб унга жавоб бериб юбордим.

Билоловнинг дарсига кирдим. Йўқлама қилдим. Баъзи ўқувчилардан кечаги дарсни сўрадим. Доскага Туробов деган бола чиқди. У булбул бўлиб кетди:

— Чингизхоннинг икки юз мингга яқин яхши қуролланган аскарлари бор эди. Лекин Амир Темур кўрқмай Чингизхон билан урушмоқчи бўлди...

— Шошманг, Туробов, — дедим, — Темур қачон ўтган?

— Амир Темур ... қҳм, Темур Улугбекдан олдин ўтган, муаллим.

— Чингизхон-чи?

— Чингизхон... Амир Темурни ёмон кўрган...

Жаҳлим чиқди. Туробовга шартта «икки» қўйиб бердим. У жойига бориб ўтирди-ю, кундалигини очиб кўриб, қўл кўтарди:

— Муаллим, менга «икки» қўйибсиз-ку?

— Ҳм, «бир» қўйиш керакмиди?

— Бу баҳойингизни катталар кўрса, сизга гап тегмайдами? Болаларни яхши ўқитмабсиз, деб.

Гуп этиб миямга қон урди. « Бу ақлни сенга қайси аҳмоқ ўргатди?» деб бақирмоқчи бўлдим у ҳали пенсияга узоқлигини ўйлаб, тилимни тишладим.

Танаффусда бир иш билан ҳовлига чиқдим. Қарасам, кираверишда беш-олти бола чекиб туришибди.

Ҳалиги Туробов ўртоқларини оғзига қаратиб нимадир дейди. У мени кўрди-ю, чўнтагидан тилла ранг сигарет олиб узатди:

— Марҳамат, муаллим. Адамлар Америкадан олиб келибди. Тортими яхши экан.

«Йўқол кўзимдан ярамас!» деб бақирдим. У ёғи нима бўлганини билмайман. Кўзимни очсам, диванда ётибман. Биров юзимга сув сепаяпти, биров валидол тишлатаяпти.

Мактабдан тўғри касалхонага жўнадим. Осуда шароит билан дори-дармонни кучими, уч-тўрт кунда ўзимга келиб қолдим. Уйда дорисиз ухлай олмас эдим. Энди шундоқ ётаману, донг қотиб қоламан.

Бир кунни ана шунақа ноз уйқуда ётган эканман. Қарасам, тепамда шприцини шипга ўқталиб ҳамшира қиз турибди. Дарров чап биқинимга ағдарилдим. Ҳамшира жазиллатиб укол қилди-ю, «ана энди уйқуни келган жойидан олаверинг» деб жўнади. Қуймичимни сийпалаб бир пас ётдим. Қулоғимга таниш овоз чалинди. Ўнг ёғимга ағдарилдим. Тўрт қадам нарида ҳув поликлиникадаги доктор йигит илжайиб турарди. Уни ҳам яқинда укол қилишган шекилли, билагини шимариб, тирсагини букиб олибди.

— Ие, домла, нима бўлди? — деди кўришиш учун қўл чўзиб. Уколнинг захридан жоним оғриб турган эди, қийналиб бўксамни кўтардим.

— Сизнинг муолажангиздан кейин... шу ерга келиб қолдик, — дедим инқиллаб, — ўзларидан сўрасак?

Докторнинг кайфияти ёмон шекилли «салом»имга яраша алик олди:

— Биз ҳам... сиздақа касалларни даволай-даволай, етган ермиз шу бўлди, домлажон...

Бир вақт юрагим санча бошлади. Салдан кейин бошим ғир-ғир айланди. Пўп этиб кароватга ўтириб қолдим. Доктор югуриб ёнимга келди. Томиримни ушлади-ю лўкиллаб чиқиб кетди. Бир зумда ҳамшира кирди. У қалин дафтарни очиб кўриб:

— Сиз Бакировмисиз? — деди менга.

— Бакиров мен, бу киши Кабилов! — жеркиб берди доктор. Ҳамшира «Вой, шўрим!» деб бошини чангаллади. Қўлтигидаги дафтар шалолаб ерга тушди.

— Ана, медикларингизни аҳволи, — дедим докторга, оғзимга таблеткага ташлаётиб, ҳавас қилинг.

Бакиров ҳам гапга чечан экан, дарров жавоб берди:

— Ўзингиз ўқитган болалар-да, домлажон, ҳар қанча ҳавас қилса арзийди...

Мен энди оғиз жуфтлаган эдим, Бакиров «Иҳ!» деди-ю, қорнини чангаллаб қолди. Уни суяб кароватга ўтқиздим. Кейин навбатчи врачни чақиргани зингилиб кетдим.

ҚУДАШ АКАНИНГ «ҚАЛЛИГИ»

Биз томонларда лақаб қўйишга ўлгудай ўч бўлишадиги: Эрали пўш-пўш, Ашир «нў», Ҳасан кокил, Сотим сумалак...

Девор-дармиён қўшним Қудаш аканинг лақаби каклик. Қўшним эликларга борган, ўрта бўйли, ориқдан семиз, семиздан ориқ қора тўри киши. Доим ерга қараб, какликдай овоз чиқармай йўрғалаб юради. Ўзи юмшоқ супургидай мулойимгина. Нима десангиз ҳам башарангизга қараб кулимсирайди-ю, «маъқул, иним» деб қўяди.

Эсимни танибманки, пахсадан унинг бўйини кўриб катта бўлдим. Айниқса армиядан келиб колхозда шофёрлик қила бошлаганимдан бери ўртамизда чойнак-пиёла айланиб қолди. Зериксам, қийшайиб кириб бораман, Қудаш ака кўп аломат ҳангомаларни биледи. Гапни шошмай, секин гапиради-ю, эплаб гапиради. Сўзларининг пўчоғи бўлмайди.

— Иним Сотиболди, — дейди дастурхондаги нон ушоқларини териб оғзига соларкан, — одам бўлай десанг қўйнинг изидан юрма, эчкининг изидан юр.

— Нега, Қудаш ака? — дейман, — эчки ақлли бўладими?

— Эчки ақлли бўлмайди, қўй аҳмоқ бўлади. Минг қўзини бир улоқ эргаштириб юради. Қўйнинг эси бўлса такага эргашиб қушхонага борармиди? Бу нима деганим, биласанми? Демоқчиманки, эчкидай сал... эпчилроқ бўлиш керак. Тилинг эпчил бўлмасин, қўлинг эпчил бўлсин. Шунда хорлик-зорлик кўрмайсан, бировнинг қўлига қарамайсан, одамларга оёқости бўлмайсан. Маъқулми?

— Маъқул бўлса керак, — дейман кулиб.

Қудаш аканинг ғалати одатлари бор. У киши телевизорни ёқтирмайди, маҳаллага қўшилмайди, гузардаги чойхонага чиқмайди, тўй-ҳашамга ҳам кам юради. Бўш бўлса мол-ҳолига қарайди, томорқаси билан, чорбоғдаги дарахтлари билан гаплашади. Бир куни ҳовлида юрсам Қудаш аканинг ғўнғиллаган товуши эшитилди. Пахсадан қарадим. Қўшним боғ этагидаги битта терагига пўписа қияпти:

— Сенда инсоф борми ўзи?! Экилганингга беш йил бўлди. Сен тенгилар аллақачон харидорини топиб сотилиб кетди. Қанча ўғит единг, қанча ўғирлик сув ичдинг. Қимир этай демайсан. Энди нима қилай сени? Тепанга вертолёт обкелиб қулоғингдан чўзайми? Гап шу. Келаси ёзгача кутаман. Бўйингни чўзсанг чўздинг, бўлмаса қирқиб печкага ўтин қиламан. Менинг ҳовлимда пишириб қўйгани йўқ. Ўрнингга гул кўчат экман.

Қудаш аканинг энг яхши кўрадиган машғулоти — пул санаш. Қиладиган иш тополмаса меҳмонхонасига киради-ю, эшик-тешикни беркитиб пул санайди. Бунақа пайтда гоҳо мени ҳам чақиради.

Қовун ҳазон бўлган пайт эди. Бир куни Қудаш ака пахсадан мўралаб «Сотиболди!» деб чақирди. Лаббай, деб олдига бордим.

— Ишинг бўлмаса мунда ке, — деди у кулимсираб, — қўллик ўйнаймиз.

«Қаллиқ ўйнаш» Қудаш аканинг тилида пул санаш. Қўшним кўча эшикни тамбалаб қўйган экан, пахсадан сакраб тушдим. У итини ечиб юбориб, даҳлизга

кирди. Мени тўрга ўтказди. Кейин оёқ учиди қазноққа кириб кетди. Анчадан кейин брезентга ўралган тугун кўтариб чиқди. «Бисмилло» деб тугунни еча бошлади. Ечяпти бўхчани, ечяпти — ҳеч адо бўлмайди. Брезент ичидан сув ўтмас қоғоз, ундан кейин клёнка чиқди, сўнг қандайдир ялтироқ қалин қоғоз, ундан кейин шойи мато. Ниҳоят кўк белбоғ кўринди. Қудаш ака белбоғни авайлаб очди. Анграйиб қолибман! Ишонасизми-йўқми, бир тоғора япроқдек гижимланган пуллар дастурхонда тепа бўлиб қолди. Мен бунча пулни бир мартагина кўрганман. Бола вақтимизда қишлоққа дарвоз келганди, шунда дорвозга бир қийиқ лим-лим пул тушганди.

Қудаш ака пулдан бир ҳовуч олиб ҳидлади, «оҳ, оҳ» деб кўйиб, яна ҳидлади. Кейин менга тутди:

— Иска-чи, иним, нимага ўхшайди.

Мен жиндай зах босиб моғорлай деган пулни ҳидлаб қайтардим.

— Пулнинг ҳиди келиб турибди, — дедим қўшнимнинг кўнгли учун.

— Ундоқ дема, иним, — деди Қудаш ака негадир ялинчоқ товушда, — пулдан жаннатнинг ҳиди келади! Ҳа, жаннатнинг калити — пул, билиб кўй. Дарахтнинг кўрки нима? Япроқ. Одамнинг кўрки нима? Пул. Уқдингми? Ана энди бу азаматларни саранжомлаймиз. Мана бундай қилиб... хўрозини хўрозига қўшамиз, макиёнини макиёнига.

Қудаш аканинг айтишича, ўн сўмдан юқори пул хўроз бўлармиш, ундан пасти — макиён. Мен «макиённилар» тахлай бошладим, қўшним «хўроз»ига ёпишди. Анча ўтди. Бир пайт ҳовлида ит хурди. Қудаш ака дарҳол тўхтади-ю, белбоққа қўл босиб жон ҳолатда сўради:

— Нима бало бўлди? Эшик тақилладими?

— Йўқ... Тинчлик шекилли, — дедим.

— Секин дарвозадан қара-чи, — шивирлади қўшним, — бўйингни кўрсатма.

Қарадим. Жимжитлик. Қўшним сал ўзига келди.

— Бу лаънати ит қариб қолди, — деди у тагин авайлаб бўхчани очаркан, — қўрққанидан ҳам хураверади. Арзон-гаров бир қозоқи ит топиш керак.

Яна қийиққа энгашидик. Ярим соатча ўтди. Ҳовлида қора қуюн кўтарилди. Шу пайт орқамиздан дарча гийқ этиб очилди-ю, «миёв» деган овоз эшитилди. Ўтирилдим. Улоқдай келадиган мов мушук кўзларини чақчайтириб турибди. «Пишт!» деб қўл силтадим. Мушук парво ҳам қилмади. Шарт ўрнимдан турдим. Мушук қочди. Лекин дарчанинг иккинчи табақасини ҳам очиб юборди. Гувиллаб шамол кирди. У уйни бир айланди-ю, эшикка ёпишди. Эшик ланг очилиб кетди. Олдимиздаги бир бўхча пул сомондай созурилиб, ҳовлига учди. Кўшним «Их!» деди-ю, юзтубан белбоққа йиқилди. Сўнг ирғиб турди. Яна чўккалади. Қўлларини олға чўзиб остонага-ча тиззалаб борди. Мен югуриб бориб дарчани ёпдим. Кейин айвонга чиқиб қуюнни кузатиб турдим. Осмонда кўк-сарик бир нималар учиб юрибди. Қайси япроқ, қайси пул — билиб бўлмади. Салдан кейин йиғлағудай бўлиб Қудаш ака чиқди. Унинг авзойи ҳозиргина суюкли жигарини кўмиб келган одамникига ўхшарди.

Қуюн тинди. Кўшнимга тасалли бердим:

— Ҳафа бўлманг, Қудаш ака. Озгина учди шекилли. Топамиз. Узоққа кетгани йўқ. Бизникига тушди, Асад бобоникига ўтди.

— Уф... — деди Қудаш ака ва пўп этиб айвонга ўтирди, — ундан кўра жонимни олмайсанми, худо...

Қудаш ака бўкиб қолган қўйдаи ўрнимдан туролмас, яккаш бошини чайқаб мушук билан шамолни қарғарди. Бир замон амаллаб турди. Икковлаб қочоқ пулларни излашга тушдик.

— Сен дарахт учларини қара, — деди Қудаш ака, — оёқ остидаги ўзимизники.

Мен бир-икки олма-ўрикка чиқиб тушдим. Бутоқларга беш-олти уч сўмлик илиниб қолибди. Қудаш ака йўрғалаб Асад бобоникига ўтиб кетди-ю, тўнғиллаб қайтиб кирди. Кўшним «Болалар устара қайроқни йўқотибди, ҳовлингизга тушмадимикин?» деган экан, бобо

«Қайроқ йўқолса ерда бўлади-да, каклик, нега дарахтга қарайсан?» дебди.

Мен ҳовлимиздан битта «хўроз» пул топиб кирдим. Қудаш аканинг ўзи ҳаммаёқни тит-пит қилиб юборди: ўтинхона, том бўғотлари, кўчадаги ариқ, ўчоқ ичи, савзи ўра-ю, кир ўра — ҳеч ер қолмади. Охири у ердаги хазонларни супуриб олди-ю, қоплаб саройга таший бошлади...

Икки кундан кейин Қудаш акадан ҳол сўрагани чиқдим. У пешонасини танғиб олибди. Тўшакда аза тутиб ётибди.

— Икки кун, икки тун... ҳалиги япроқларни битта-лаб саралаб кўрдим, — деди у мотамсаро кўзларини мўлтиратиб, — йўқ... Эллик етти сўм етмай турибди.

«Ҳа унчалик бўлса ҳеч нима эмас экан» деб уни овулган бўлдим. Қудаш ака норози бўлиб бош чайқади:

— Сен ёшсан, билмайсан... Эллик етти сўмга қишда битта урғочи қўй беради. Бу қўй қисир қолмай йилма-йил туғиб турса, тўрт йилда саккизта бўлади. Саккиз қўй ёзда саксон сўмдан... Уф, бу мушук мени хонавайрон қилди... Ҳа, иним Сотиболди, ҳалиги лаънати мушукни қайта кўрсанг танийсанми?

— Билмадим, — деб кулдим, — мушуклар бир-бирига ўхшайди. Футболчилардай кўкрагига номер ёзиб қўйса экан — бошқа гап. Миёв деди-ю, кетди номард.

Қудаш ака муштини тугди:

— Агар ушлаб олсам дунёга келганига пушаймон қилдираман ярамасни!

Кунлар ўтаверди. Ишим кўпайиб, анча бўлди, Қудаш ака билан кўришолмадим. Баъзан, ҳалиги мушук нима бўлди экан, қўлга тушганмикан, деб ўйлаб қўяман. Кунни кеча кўчада қўшнимни учратиб қолдим.

— Қалайсиз, Қудаш ака? — дедим, — мовмушук топилдими?

— Топилди, иним, — кулимсиради қўшним, — ҳозирча семиртириб ётибман.

— Семиртириб нима қиласиз, гўштга ўтказасизми? — дея ҳазиллашдим.

Қудаш ака «Кейин кўрасан», деди-ю, йўргалаб жўнади.

Орадан тўрт-беш кун ўтди. Бир куни эрта билан ҳовлида юрсам, қўшним томондан мушукнинг фарёд солиб миёвлагани эшитилди. Қудаш ака мушукни осиб ўлдирмоқчи бўлаяпти шекилли, деб, пахсадан мўраладим. Қўшним айвонда чўнқайиб ўтирибди, мушук устунга чирмаб боғланган. У тўхтовсиз миёвлаб, Қудаш акага қараб сапчийди.

Секин чиқиб бордим. Мушукнинг олдида гугурт қутисидай келадиган икки бўлак гўшт ётибди. Бироқ гўшт шундай ташланганки, мушук ҳар қанча интилгани билан унга етолмасди. Кейин билсам, Қудаш ака мушукнинг сўлакайини оқизиб антиқа азоб бераётган экан.

Қудаш ака мен билан бош ирғиб саломлашди-ю, мушукка ўгирилди:

— Ол, гўштга тиқилгур, е. Сен учун атайлаб Жавлон қассобдан олиб келдим. Янги сўйилган барра қўзининг эти. Тўйгунингча е, ҳароми...

Мушук ортига тисарилиб туриб зув этиб сакради. Аммо гўштга етолмади. Кейин жонҳолатда қўшнимга ташланди. Унга ҳам тирноғи етмади. Сўнг аламига чидаёлмай бошини ерга уриб миёвлай бошлади. Шўрлик мушукка раҳмим келди. «Қудаш ака, қўйворақолинг, ўша йўқолган пулингизни мен тўлай», демоқчи бўлдим-му, гапим ерда қолишини ўйлаб тилимни тийдим.

Мушук урина-урина сулайиб қолди. Қудаш ака ичкари кириб кетди. Анчадан кейин бедана халта кўтариб чиқди. Ичида бир нима питир-питир қилади. Қўшнимни кўриб мушук ирғиб турди. Яна гоҳ гўштга, гоҳ Қудаш акага қараб сапчий бошлади. Аммо тирик гўштга ҳам, ўлик гўштга ҳам етолмай чинқириб миёвлашга тушди.

Қудаш ака устунга яқин келиб чўнқайди-ю, халтанинг оғзини очди. Халтадан бош бармоқдай келадиган сичқон боласи ирғиб тушиб бурчакка қараб қочди. Сичқонни кўрган мушукда жон қоладими? Мушук бур-

чак томон яшиндай отилди. Лекин сичқон бола ёш бўлса-да, қочишнинг машқини олган шекилли, пилдираб бориб бир тешикка кириб кетди. Мушук ўлар ҳолида тешикни тимдалади, тирноқлари қонаб, айвонни «бир қават терисини» шилиб олди. Сўнг илгаригидан ҳам баттар миёвлаб бошини ерга ура бошлади.

Чидамадим:

— Энди қўйворинг, Қудаш ака, — дедим ялиниб, — ҳеч нарсангизни емади-ку? Дарчани шамол очди, бу бечорада нима гуноҳ?

— Унинг нияти бузуқ, гуноҳи шу, — пинагини бузмади Қудаш ака, — мана, сенинг ниятинг тўғри. Бировга ёмонлик қилмайсан.

— Энди бу ҳайвон-да, Қудаш ака, — гапни ҳазилга бурдим, — тарбия кўрмаган...

— Ҳайвоннинг ҳам эслиги бўлади, — деди қўшним, — мана, менинг сигиримни ол. Олти ой ёз подага қўшмайман. Эрталаб эшикдан чиқариб юбораман. Кун бўйи буғдой поядами, ўр-қирдами ўтлаб-ўтлаб, кечкурун «Мў!» деб ўзи кириб келади. Подага қўшсанг ойига уч сўм тўлаш керак. Уч сўмдан тўққиз ойда биласанми қанча бўлади? Йигирма етти сўм! Йигирма етти сўмга бир қоп ун беради, чироғим...

Шу пайт кўча эшик тарақлаб очилди. Калишини шалолатиб қора Музипа кирди. Музипа опа биздан бир маҳалла нарида турар, ҳали қирққа бормаган бўлса-да, гўштликина, лекин ҳаракатчан аёл эди. Ундан маҳалладаги хотинларгина эмас, эркаклар ҳам ҳайиқишади. «Қора Музипаники тутмасин, тутса, бобокалонингдан тушиб етти пуштинггача қарғишга кўмиб ташлайди», деб кулишади одамлар.

Музипа опанинг авзойи ёмон эди. У қора қуюндай гувиллаб келди-ю, айвон лабидан туриб Қудаш акага бақирди:

— Ҳўв, сассиқ кузан, сенга ким ҳуқуқ бердики, менинг мушуккинамни айвонга боғлаб ўтирибсан?! — Қора Музипа оёғига энгашди, мана бу калиш билан

бир уриб оғзи бурнингни жийда егандай қилайми, пайтаватўра?

Қарғиш демаганингиз дўлдай ёғила бошлади. Қудаш ака ҳали қора Музипанинг қаҳрига йўлиқмаган шекилли, шошиб қолди. Кейин сал ўзига келиб, қўрқаписа жавоб қайтарди:

— Шанғиллама, мегажин. Нега бақирасан?

Музипа опанинг лўлиларникидай катта-катта, қоп-қора кўзларидан ўт чақнади.

— Мегажин деб сенга кўрпа солиб берадиган хотинни айтади, билдингми, мегажиннинг эркаги?! — у қўлини қиличдай сермаб устунни кўрсатди, — қани, яхшиликча ечиб қўй-чи, мушугимни!

— Ечмайман, — деди Қудаш ака бир одим чекиниб, — аввал пулимни тўлаб қўй. Касофат мушугинг элик етти сўмнинг бошига етди.

Музипа бир сакраб айвонга чиқди. Икки бармоғи орасидан бош бармоғини чиқариб Қудаш аканинг бурнига тақади:

— Мана пул! Худо хоҳласа ҳали пулга тиқилиб ўласан! Пулсиротдан ҳам «Пул! Пул!» деб ўтасан!

У мушугини ечиб бағрига босди. Айвондан тушар экан, ҳезлаиб яна Қудаш акага яқинлашди:

— Сендай бели боғлиқ супургидан манави махлуқ яхши! Бунга бир бурда нон берсанг пишиллаб ухлаб қолади. Сенга ўхшаб итдан суяк тама қилмайди, билдингми?

Зўр-зўрни кўрганда писиб қолади, дегандай қўшним сўзга чечан бўлса-да, чурқ этмади. Фақат қора Музипа дарвозага борганда ортидан салом йўллади:

— Қайтиб уйимга кирса, мушугингни осиб ўлдираман, билиб қўй.

Музипа индамай чиқиб кетди. Бироздан кейин кўча тарафдаги девордан ҳовлига шалоплаб товоқдай гўн парчаси тушди. Бу — Музипанинг Қудаш акага унсиз жавоби эди.

Қудаш ака анчагача Музипани ёмонлаб ўтирди. Мен:

— Мушукни шунча кун нега боқиб ўтирдингиз? — деб сўрадим.

— Онасини кўзига кўрсатдим, — деди кўшним ва воқеани айтиб берди.

Мушук тўққиз кун бурун қўлга тушган экан. Қудаш ака уни олти кун сандиққа солиб қулфлаб қўйибди. Бир тишлам нон ҳам, сув ҳам бермабди. Очликдан мушукнинг силласи қуриб, ўлар ҳолатга етгач, ҳар куни айвонга олиб чиқиб, мен кўрган қийноқларга дучор қилар экан.

— Агар анови қора товуқ (Музипа) бўлмаганда бир ой-ярим ой боягидек кўзини ўйнатиб мушукнинг адабини бермоқчийдим, — деди Қудаш ака эснаб, — билсанг, иним, томоқ кўрмай ўлгандан томоқ кўриб, еёлмай ўлган ёмон бўлади.

Шу пайт ичкаридан ранги ўчиб янгам чиқди. (Мен у кишини уйда йўқдир, дебман. Билсам, қора Музипадан кўрқиб бекиниб ўтирган экан). У қандайдир ялтироқ матоларнинг қийқимларини чангаллаб олибди. Манзура хола бир-бир босиб эрига яқинлашдию:

— Сизга худонинг зорини қилдим, — деди йиғламсираб, — ўша мов ўлгурни қазноққа қамай қолинг, дедим. Ях, деб туриб олдингиз. Мана, ўжарлигингизнинг оқибати!

Янгам чангалидаги мато қуроқларини сочиб юборди. Ҳўнграб йиғлашга тушди:

— Вой, шўрим қурсин, шўргинам қурсин! Энди нима қиламан-а! Емай, ичмай, товонларим тешилиб йиғувдим буларни. Ҳақимани узатсам, бир томонини кўтарар дегандим. Уйим куйде-е...

Нима бўлибди, денг? Тўққиз кун сандиқда қамалиб ётган мушук очлик азобига чидай олмай кўшним қизига атаб йиғиб юрган сепларни бурда-бурда қилиб ташлабди.

Қудаш ака оёғи билан латта-путталарни четга сураркан, ерга қараб пўнғиллади:

— Бўпти, кўп обидийда қилаверма. Эндиги йили тарвуз сотганимда бошқасини оларсан.

— Вой, ман ўлай, — деди янгам, — ҳали туғилмаган бузоқнинг сутига бошқоронғи бўлиб юрар эканман-да...

Ростдан ҳам қўшним баҳорда тарвуз экди. Лекин бу тарвуз ҳам унинг бошига анча даҳмазалар орттирди.

ЭГАСИЗ УЙ ЁКИ ОСМОНДАН ТУШГАН БАХТ

Бўзсув деса, юнусободликларнинг чеҳрасига табас-сум югуради. Негаки, бу яшил анҳор баҳордан то қора кузгача шаҳарликларга роҳат-фароғат ато этадиган гўзал маскан. Осмон лов-лов ёниб турган ёз чилласида-ку, Бўзсув бўйлари чинакам жаннатга айланади. Ёшу қари бирдек серсоя дарахтлар тагида чўзилиб ҳордиқ чиқаради, анҳорнинг нилий тиниқ суви баданларни эркалаб, умрингизга умр қўшади.

Бўзсув атрофидаги ерлар илгари колхозга қарашли эди, савзи-пиёз, дегандек полиз экиларди. Замон ўзгариб бу мавзе шаҳарга қўшилиб кетди. Худди шуни кутиб тургандек, шаҳар катталари Бўзсув соҳилини томорқа қилиб сотабошлади. Шаҳар биқинидаги бунақа оромижон гўшани ким олади, аввало чўнтагида ортиқча муллажиринги бор олади. Бўзсувнинг серҳосил, хушманзара майдонлари шаҳар сармоядорлари қўлида хомталаш бўла бошлади.

Тошкентнинг олмос камари деб аталмиш ана шу Бўзсув бўйида эллик ёшларни қоралаган Эшқобил деган бир йигит ҳам яшарди. Унинг отасидан қолган ўн икки сотихча ери бор эди. Бунинг устига Эшқобилнинг бир хотини, асранди ўғли, тўрт қўйи, олти товуғи, битта эшак араваси ҳам бўлиб, шулар билан тирик эди. Илгари колхозда кетмончи эди, колхоз тугаб кетгач, эшак аравасини елдириб, рўзғорини тебратиб юраверди. Ёзда қўйларига чўп-хашак ғамлайди, анҳор лабидаги қамишларни ўради, кўча-кўйда ётган шисшаларни териб топширади. Ариқ бўйидаги қуриган дов-

дарахтларни кесиб, қишлик ўтин қилади. Жилла қури-са, Юнусобод бозоридан бировларнинг юкини ташиб бериб, беш-ўн танга ишлайди. Ишқилиб, қора қозон бир маҳал қайнаб, хотин пошшонинг жағи очилмай турса бас.

Ана шундай дориломон замонда денг, маҳалласига кўз тегди. Беш-олти киши ҳовлисини сотиб, кўчадиган бўлиб қолибди. Қирқ йиллик қадрдонлари нега тўсатдан тарки ватан қилди экан, деб ўйланди Эшқолиб ва қўшниларидан гап олиб кўрди.

— Э, қайда юрибсан, дунёбеҳабар? — деди улар, — маҳалламизга тўрт бошли аждаҳо бостириб келяпти экан. Пулнинг сассифига чидамай кекириб ётган корчалонлар биз томонларга кўз олайтириб қолибди. Беш-олти ҳовлини бараварига сотиб олармиш улар. Савдолашиб ўтирмай, оғзингдан чиққанини берармиш. Ана, Ашир чўтир бобосидан қолган чалдеворини эллик мингга сотибди!

— Эллик мингга-я? — ишонмади Эшқобил, — чалдеворни эллик мингга олиб нима қилар экан у бойвачча?

— Трактор солиб, уй-пуйи билан текислаб ташлар экан.

— Кейин турп экар эканми?

— Э, кўса тегирмончининг анқов ўғли! Беш-олти ҳовлини текислаб, ўрнига уч қаватли шоҳона қаср солар эмиш. Уқдингми, ўқимаган?

Эшқобил бошини қашлаб туриб қолди.

Эртасига тагин арвасини ҳайдаб жўнади. Буғдой ўрими авжида эди, қўйига беш-ўн қоп сомон топиш илинжида Қоплонбек тарафга қараб кетди. Оқшом қайтди. Қараса, унинг атрофига ҳам ёғоч қозиқлар қоқилибди. Бир тарафи юз қадамча келади, бир томони сувга туташ, ёнбоши шундоққина Эшқобилнинг молхонасига тақалган эди.

Уч-тўрт кундан кейин Эшқобилнинг ён-верини трамвай вагонидай узун машиналар, тракторлар босиб кетди. Бирови ер ковлайди, вагон-машина қум, шағал ташийди. Тумшуғи мирзатеракка етадиган кран-

лар лапанглатиб, қуйма томларни тахлайди денг. Бутун маҳалла кўчиб чиқди. Айниқса болаларга худо берди. Улар узунчоқ, тор хандақларда чопиб бекинмачоқ ўйнайди, машиналарнинг думига осилиб катта йўлга-ча бориб келишади. Эшқобил эса, тирикчилиги билан овра. Аравасини гилдиратиб саҳар кетади, кеч қайтади. Бир коса ёвғон ошини ичади-ю тўшакка киради.

Бу орада ён-веридаги қўшниларида яна беш-олтитаси кўч-кўронини ортиб қайгадир кўчиб кетди. Эшқобилнинг атрофи тобора сийраклашиб борарди. «Миллионерлар бир куни менинг уйимга ҳам чанг солса-я? — дея хавотирга тушади баъзан, — йўқ, ўлсам ҳам бу ердан кетмайман. Отам насиҳат қилган, ер сотган эр бўлмайди, деганлар. Шу ҳовлида туғилдим, худо хоҳласа, ўлигим ҳам шу ердан чиқади».

Эшқобил гоҳо шунақа хаёл суриб кўярди. Янги қўшнисининг ваҳимали иморати эса, аста-секин пойдевордан кўтарилиб борарди. Бир куни Эшқобил эшагининг мўйинчасини ямаб ўтирган эди, салом бериб эшикдан бир йигит кирди. Эшқобил унга стул қўйди. Дуо қилди. Йигит қўл қовуштириб ҳол-аҳвол сўради. У ўттизларга борган, чиройли кийинган, сочлари ҳам бир текис, чувак юзликкина, истараси иссиқ йигит экан. У жилмайиб тилга кирди:

— Мен янги қўшнингиз бўламан, амаки, — деди тавозе билан, — исмим Аслиддин. Оғайнилар, ке, Бўзсув бўйига чиқайлик, деганди, кўнглим кетиб, шу ердан озгина ер олдим. Худо хоҳласа, сиз билан ён қўшни — жон қўшни бўламиз, деган умидламан, амаки.

— Бахай, бахай, — дея бош силкиди Эшқобил. Аслиддин бир нафас сукут сақлаб, худди узр айтаётгандек деди:

— Кўнглингизга келмасину, амаки, мабодо ҳовлини сотмоқчи бўлсангиз, бегона қилманг. Ўзим оламан. Мен савдолашмайман. Айтган пулингизни бераман, майлими, амаки?

— Майли, — деб бош ирғади Эшқобил, — лекин уй-жойни сотиш ниятим йўқ. Отамиз ўтган ер, ўзим

ҳам шу ерда туғилиб ўсдим, бор-йўғи учгина жонмиз, шу ҳовлига сиғиб турибмиз, ука.

— Хафа бўлмайсиз, амаки, айтдим-қўйдим-да. Мабодо бир куни кўчадиган бўлсангиз, беҳабар қолмайлик, дедим-да, амакижон. Ахир гилам сотсанг, қўшинингга сот, бир четида ўтирасан, деган гап бор.

Бу боланинг одоби, бурнини кўтармай мулойимлик билан гапиргани Эшқобилнинг кўнглига ўтиришди.

Аслиддин бир пиёлагина чой ичди, каттагина халта кўтариб кирган экан, қўярда-қўймай ташлаб чиқиб кетди.

Аслиддиннинг гапини ошхонага кириб-чиқиб юриб, хотини Мадина ҳам эшитиб қолган экан, йўрғалаб эрининг ёнига келди.

— Хўп, демадингизми, хўжайин? Ана, Жобир қас-соб сотди ҳовлисини. Бир қоп пул берибди. Дендропаркдан қўшқаватли уй солаётган эмиш. Шу отам замонидан қолган эски чопонни бошингизга урасизми? Сотсангиз, биз ҳам шаҳарлик бўлардик, ўғлингизни институтларда ўқитардингиз, эскироқ бўлсаям битта машина минардингиз...

— Валдирама, товукмия, — деди Эшқобил, — бу нақаларнинг тили бошқа, дили бошқа бўлади. Шоҳона уйлик бўламан, деб бир куни мана шу ғариб ҳовлидан ҳам айрилиб қолишинг ҳеч гап эмас. Отамдан қолган уй, ҳеч ким мени бу уйдан ҳайдаб чиқаролмайди. Машина дейсан, ана — икки ғилдиракли машина, бензин емайди, мотори бузилмайди, бир боғлам хашак билан Ҳиротга олиб бориб келади. Шу кунингга шукур қилиб, тинчгина ўтир.

Хотин афтини буриб жўнади. Эшқобил тагин ўз ташвишлари билан андармон бўлиб кетди. Бу орада Аслиддиннинг иморати тобора осмонга қараб ўрлаб борарди. Бир-икки ой ичида тўрт бурчаги тўрт қуббали ҳайбатли иморатнинг маҳобатли сояси ёнидаги уйларни тўсиб қўйди. Наврўз байрамига бориб эса, қасрнинг биринчи қавати ёпилди.

Иморатнинг биринчи қавати ёпилди-ю қурувчи йигитларнинг жони кириб қолди. Энди улар овқатларини ҳам томда ейди, ётоқлари ҳам томбоши. Кечаси аллавақтгача варанглатиб радио қўйишади, чет элнинг ажи-бужи оҳанглари етти маҳаллага таратиб, бировни ухлатмайди. Айниқса, Эшқобилга қийин бўлди. Аслиддиннинг уйи ҳозирча бир қават бўлгани билан баландлиги етти-саккиз метрча келар, Эшқобилнинг ота макони унинг қаршисида худди кичкинагина қазноқдек афтодаҳол эди. Аслиддиннинг тоmidан туф деган тупук ҳам тўғри келиб Эшқобилнинг ҳовлисига тушаверарди. Эшқобил ғалати аҳволда қолди. Ҳовлида ўтириб на чой ичиб бўлади, на овқатланиб. Ҳатто хотинга сал товушингни кўтариб гапирсанг ҳам, тепада турган йигитлар дашном беради: «Ҳай, ҳай, Қобил ака, янгамизни хафа қилманг!» Ҳожатга кириб чиқсанг, қўлингизни ювмайсизми, амаки, деб кулишади. Олди — ёз, дегандек, ҳовлида, чорпоя сўрида ётганга не етсин! Аммо, ҳалиги том бошидаги шумтакалар дастидан Эшқобил ўз ҳовлисида эмин-эркин ётолмай қолди. Хотини сўрига жой солиб берса, томдагилар «Ие, амаки, бир ўзингиз ётгани кўрқмайсизми?» дея учуриқ қилади. Не қилсин, энди у касофатларни деб ёзнинг иссиғида уйда ухласинми?

Эшқобил бир куни аламини ичига ютиб, маҳалла оқсоқолининг олдига борди. Дардини тўкиб солди.

— Ҳовлига сиғмай қолдик, Турғунбой ака, — деди ёзғириб, — кечаю кундуз тепангдан биров қараб турса, худди... яланғоч юрган одамдай уялар экансан.

— Жазо керак сенга! — деди оқсоқол жеркиб, — ҳўв ўшанда сотиб кетганингда бу хўрликлар йўқ эди.

— Нега ўзингиз сотмай, менга сот, дейсиз?

— Аввало, менинг тепамга келиб, бир бойвачча уй солаётгани йўқ. Солдирмайман ҳам. Ҳозирча қўлим узун. Қолаверса, мен маҳалла оқсоқолиман, халқ сайлаб қўйибди.

— Унда мен нима қилай, маҳалла улугисиз, бир йўл кўрсатинг, ака.

— Яқинда Аслиддинни кўрувдим. Шаҳарда. Ҳалиям бўлса, Эшқобил акадан ўтининг. Ерини менга берсин, дейди. Хоҳласа қишлоқдан, хоҳласа шаҳардан чиройли иморат солиб берай, тагига машина миндирай, деди. Қайсарлик қилмай, ҳўп де, Эш. Оқпошшо замонидан қолган бу уйни бошингга урасанми? Бир одам ма, деб турганда, қўшқўллаб олмайсанми, нодон?

— Мен сиздан жўяли гап эшитгани чиқувдим, — деди ўксиниб Эшқобил, — сиз ҳам мени ватандан жудо қилмоқчи бўлаяпсиз. Қуллуқ сизга.

— Ҳали пушаймон бўласан, бола! — деди оқсоқол, — унда кеч бўлади.

— Кўрамиз. Агар Худонинг борлиги рост бўлса, бизга ўхшаган бандаларини йиғлатиб қўймас.

Ёзнинг адоғига бориб, иккинчи қават ҳам битди. Учинчи қават очиқ айвон шаклида бўлар эмиш. Бир сафар қурувчи йигитлар Эшқобилни судрагудек қилиб, тепага олиб чиқишди. Учинчи қаватдан бутун қишлоқ, ҳатто Оқтепаю Отчопар томонлар кафтдагидек кўринар экан. Узунасига қирқ, кўндалангига йигирма қадам келадиган очиқ айвонда ҳаммом, иккита ҳовуз, теннисхона, арғимчоқ учадиган майдонча қурилар эмиш. Эшқобил тепадан туриб, ҳовлисига назар солди. Пастаккина ошхонаси, неча йил сувоқ кўрмаган кичкина уйчалари, товуқ каталаги, сомонхонаси, шотиси осмонга кўтарилиб ётган аравачаси... бари кўзига суйкумли, азиз кўриниб кетди. Юраги ҳаприқди, кўзларини ёш босди: «Мозорнинг лаҳадидек бўлса-да, ҳар кимни ўз ватанидан айирмасин худойим», деди ичида, яратганга тавалло қилиб, ерга тушди. Ҳовлисига кириб, нураган деворларни сийпалаб, кўзига суртди, йиғлади.

Яна аравадини елдириб, насибасини териб еб юрaverди. Ёз ўтиб борарди. Бир куни Эшқобил кимнингдир қўйини Шўробозорга элтиб бердию, изига қайтди. Адашмаса, якшанба эди чоғи. Йўқ, чоршанба экан, чунки Шўрода молбозор чоршанбада қизади. Хуллас, эшагини нуқиб, сув ёқалаб маҳалласига бурилди. Қа-

Меҳмон бола хохолаб кулди:

— Вой, бетамиз-ей! Нима, шу битта ялангоёқ аравакашни кўчиргани пулинг етмаяптими, кучингми? Бериб туришим мумкин оғайни.

— Пулим етади, куч ҳам бор. Лекин... бир бечорани чирқиратиб, туғилиб ўсган еридан жудо қилиш инсофдан бўлармикан, деб ўйлаб қолдим. Қалдирғочнинг уяси бузилса, неча кун чирқиллаб юради, бу ҳам сендек одам боласи.

— Оббо-о! Жа, дейман иймонли, инсофли бўлиб кетибсанми кейинги пайтда? Қайси замонда яшаётганингни биласанми ўзи? Ўрикзорга бир бориб кел-чи, сен айтган инсофнинг килоси неча пул экан, биласан...

— Ке, қўй, Ҳошимхон, бошимни қотирма. Ўзи рози бўлмаса, битта кесагига ҳам тегмайман, ҳар қалай мусулмон фарзандимиз...

Ҳошимхон кабоб чайнаб туриб, ишшайди:

— Хоҳласанг, бир кечада кўчириб беришим мумкин. Жазоси бир челақ бензин-да. А, лаббай?

— Оғзингдагини ел олсин! Хаёлингга ҳам келтирма! Агар бир гап бўлса, кечирмайман. Мени биласан, а?

— Ҳазил, оғайни, ҳазил! Сенинг бунчалик камбағалпарвар бўлиб кетганингдан беҳабар эканман.

— Бўпти, кўп алжирамай, овқатга қаранглар. Кун оғди, туриш керак.

Аслиддиннинг гапидан кейин мусиқа ҳам пасайди, қий-чувлар босилай, деди. Бирор соатдан кейин базмхона бўшаб, қайрағоч ости хувиллади. «Ҳорманг, ака!» деб Аслиддин ҳам эшикдан бош суқмади, Эшқобил ҳам меҳмонлар тарқамагунча ҳовлидан жилмади. Қоронғи тушгачгина, қайрағоч остини супуриб-сидирди, бир қопга яқин шиша йиғиб олди.

Кеч кузга бориб, Аслиддиннинг кошонаси тамом битди. У олисдан кўзга чалинар, рангпар тўрт минораси, кунгуралари, оппоқ мрамрдан кийган либоси билан ўзга иморатлардан ажралиб турарди. Кечалари қасрнинг тўрт тарафини ўнлаб чироқлар ёритар, имо-

рат гўё қанот чиқариб осмонга учиб кетаётган кемани эслатарди.

Қишнинг ўрталари эди. Эшқобил аравасини ҳайдаб, Сариоғоч қирларига қараб кетди. Буғдойзорларда бир-икки сиқим анғиз қолган бўлса, сидириб олмоқчи эди. Маърайвериб, қўйларнинг оғзи ёпилмаяпти. Аравасининг чуқурчаси тўлар-тўлмас хазон тўплади. Ҳайт, деб уйига жўнади. Унгача кун кеч бўлди. Сариоғоч ҳам яқин ер эмас, уйига етгунча қоронғу тушди. Кўчасига бурилди. Қараса, осмонда аланга кўринди. Юраги шув этди. Аслиддиннинг томида ётиб юрадиган болалар шўхроқ эди, битта-яримтаси... Эшқобил эшагини ниқтади. Ҳовлисига етди. Не кўз билан кўрсинки, Аслиддиннинг уйи ёнарди! Атроф тўла одам, қийчув... Ҳадемай, ваҳимали чинқириб, уч-тўртта қизил машина етиб келди. Ўт ўчирувчилар резинка ичакларини судраганча томга ёпишди. Тўрт томондан сув фонтан бўлиб отилди. Ҳадемай ўт ўчирилди. Эшқобил эшак аравасини ҳовлига киритишни ҳам унутиб, анграйиб тураверди.

Оловнинг қизил тили сўниб, атрофни аччиқ тутун қоплай бошлагач, ўт ўчирувчиларнинг бошлиғи — семиз капитан маҳалла оқсоқолини ёнига чақирди.

— Ана энди акт тузамиз. Маҳалла фаоли сифатида сиз ҳам қўл қўйишингиз керак.

Оқсоқол чўчиб, ортига тисарилди:

— Мен нима деб қўл қўяман? Қоровул бўлмасам. Биронта ғаламиснинг ишидир-да бу.

Шу пайт капитаннинг қўлидаги телефон жиринглади.

— Алло, бу мен, Аслиддинман. Ўтни ўчирдингларми?

Бошлиқ ялтоқланди:

— Ҳа, хўжайин, ўчирдик. Уйга анча моддий зарар етибди. Акт ёзаяпмиз, Аслиддинхўжа ака...

— Акт-пакт қилиб ўтирманглар. Олов ўчирилган бўлса, қайтиб кетаверинглар.

— Хўп бўлади, хўжайин, хўп, хўп...

Ўт ўчирувчилар жўнаб кетдилар.

Аслиддин ҳовлисига қайтиб қадам босмади. Ёнган уйнинг ёнига ҳам биров йўламади. Қирмизи мрамар қопланган деворлар қорақурумга ботиб, чала ёнган йўғон тўсинлар тутаб, томнинг тешиклари офтобда ярқираб ётганича қолаверди. Эшқобил эса, ҳамон эски аравасини елдириб, рўзгорини тебратиб юрибди. Ҳар сафар Аслиддиннинг хонавайрон кошонаси ёнидан ўтаётганда кўйдирган калладай бўлиб турган баланд гумбазларга мунғайиб боқадую секин уф тортиб кўяди.

САРВИНОЗ

Тушликдан келсам, столимда қалингина хат ётибди. Адреси йўқ. Ҳайрон бўлиб, конвертни қайчиладим. Энлик, ялтироқ таклифнома чиқди. Сиртида бир-бирига чирмашган тилла узуклар сурати. Таклифнома ичида бир парча қоғоз. «Салом, Содиқжон! Қулунлар кишнашади от бўлдим деб, деганларидек, ниҳоят, бўйдоқлар оламини ташлаб кетмоқдаман. Августнинг ўн тўртига тўй. Мени бир вақтлар бахтимдан ўзинг жудо қилган эдинг, энди бахтим билан ўзинг қовуштириб кет. Сени соғиниб, дўстинг Тожиқул (Тожиғул)».

«Мени бахтимдан ўзинг жудо қилган эдинг...» Этим жимирлаб, ғалати бўлиб кетдим. Кўз олдимга лип этиб ранго-ранг чироқларга кўмилган вокзал, Тожиқулнинг аянчли қиёфаси, Сарвинознинг вокзални бошига кўтариб, хандон ташлаб кулгани, жингалак сочли хушқад ва чиройли йигитнинг ҳайратдан чақчайган ўткир кўзлари келди.

Биз Тожиқул билан бир курсда ўқирдик, бир хонада ётардик. Тожиқул (биз ҳазиллашиб уни Тожиғул дердик) Қашқадарёнинг Лангар деган тоғли қишлоғидан эди. Ўзи ёмон бола эмас, озғин, қорача, бўш-баёвгина, оқкўнгил йигит эди. Ўзидан кичиклар иш буюрса ҳам хўп деб кетаверарди. Бир оёғини сал судраб босарди. Лекин ўзига қарамас, кўпинча соқоли ўсган, ки-

йим-боши гижим, туфлисининг чанги етти энлик бўлиб юрарди. Танбеҳ берсак, «Биз қишлоқимиз, бўла-веради, нима, мен чимилдиққа киярпманми?» деб қўл силтарди. Унинг устига жиндай соддалиги ҳам бор эди. Ана шу соддалиги туфайли болалар, айниқса, қизлар унга ҳар хил қалтис ҳазиллар қилар, лекин Тожиқулнинг жаҳли чиқмас, жуда жонидан ўтиб кетса, «Ҳамманг... олифтасанлар!» деб бақирарди.

Институтни битирганимизга саккиз йил бўлди. Саккиз йил ичида Тожиқулни бир мартагина кўрдим. Беш йил бурун Қашқадарёга йўлим тушиб, Тожиқулнинг районига бориб қолдим. Дўстимни кўргим келиб, кўнглим алағда бўлаверди. Лекин Лангар узоқ экан. Автобус қатнови ҳам чатоқ дейишди. Охири чидамадим. Лангарга кетаётган битта бензавозга илашиб, жўнавордим.

Тожиқулнинг қишлоғи табиат алқаган ерда экан. Кета-кетгунча сой ёқалаб борасиз. Саёзгина, ўйноқи жилға гоҳ буралиб ўнгга ўтади, гоҳ чапга. Сой бўйида тўп-тўп толлар, баланд оқ тераклар шовуллайди. Дарахтлар ортида ҳовлиси четан билан ўралган лойсувоқ уйлар, узун ходаларга ўрмалаб, томга чирмашган кўмкўк ишкомлар кўзни яшнатади. Майнинг охирлари эмасми, атрофдан жийда гулининг димоғни ёрадиган иси келади, шовқин-суронли шаҳар ҳаётидан кейин бе ерлардаги жимжитлик, тиниқ осмон, осуда турмуш ҳаёлини эркалайди, вужудингни лаззатли бир туйғуларга фарқ этади.

Шофёр мени оқ тунука томли пастаккина бино олдида тушириб кетди. Тожиқул мактабда ишларди, уни қандай топсам экан, деб турувдим, сал нарида қизил от минган киши кўринди. Бордим. Отлиқнинг бошида учбурчак қирғиз қалпоқ, қўлида ўрма қамчи, оёғида этик, баҳорнинг охирлари бўлишига қарамай қалин кийинган. Рўпарадаги кичкина мевазорга қараб, кимнидир кутиб турибди.

— Биродар, — дедим, — мактаб қаерда, билмай-сизми?

Отлиқ менга ўғирилди, қизғиш юзи сал оқарди, оппоқ тишлари ярқиради.

— Мактаб Хадрада, олифта! — деди кулиб. Дедию, кўшоёқлаб эгардан сакради. Қарасам, ўзимизнинг Тожикул!

— Тожигул! — деб бақирдим унинг институтдаги лақабини айтиб ва оёғи лат емасин деб кучоқ очдим. Тожикул бўйнимга осилди...

Икки кунгача Тожикул қўлимдан қўйиб юбормади. «Шошиб турибман, ишим кўп», деганимга ҳам кулоқ осмади. «Беш йилда бир келдинг, яна уч марта келсанг, пенсияга чиқаман» деб туриб олди. Мактабини кўрсатди, тоғларга олиб чиқиб ўйнатди, арчазорлар тагида меҳмон қилди, Лангар ота мақбараси, Бобиртепани бориб кўрдик.

— Чаккаларинг оқарибди, — дедим кетаётиб, — энди навбат сочингга келади. Уйланмайсанми?

— Сарвиноздай қиз топилмаяпти, — маъюс кулди Тожикул, — ҳеч қуриса, «ноз»и бўлсайди.

... Қўлимдаги зарҳал билан ёзилган таклифномага қараб қўйдим. «Келиннинг исми Гулноз экан. Тожикул дўстим ахтариб-ахтариб, ахир «ноз»лигидан топибдида».

Хаёлим студентлик йилларига учди. Учинчи курсда эдик. Хадрада, ҳозирги Ҳамза театрининг биқинидаги кўп қаватли бинода ўқирдик. Рус адабиётидан дарс бўлаётган эди. Ўқитувчимиз Валентина Ивановнанинг ғалати одати бор эди. У лекция бошлашдан аввал аудиторияга бир қараб олар, мабодо йигит-қизлар бўлак-бўлак ўтирган бўлишса, «Яна феодализмми?» Қани, битта қиз, битта йигит ўтиринглар!» деб уришарди. Биз опанинг жаҳлини чиқармаслик учун танаффусдаёқ жуфт-жуфт бўлиб олишардик. Курсдагилар тоқ эдими, ё қизларнинг биттаси ҳам Тожикулни хушламасмиди, ҳар қалай у доим ёлғиз орқада ўтирар, рус адабиёти тугагач, яна менинг ёнимга ўтиб оларди.

Ўша куниям рус адабиёти эди. Лекция яримлаганда эшик очилиб, деканимиз Расулий домла кўринди.

Унинг изидан ўрта бўйли, сулув қиз кирди. Деканимиз опадан узр сўраб, бизга қаради.

— Ўртоқ студентлар! — деди у тантанавор, — бу-гундан эътиборан Сарвиноз Шукурова сизлар билан ўқийди. Сарвиноз яхши қиз. Уни бегоналатиб қўйманглар, бир-бирларингни ҳурмат қилиб, дўст бўлиб ўқинглар... Борақол қизим, — декан кулиб, янги курсдошимизнинг елкасига қўл қўйди. Кейин опадан узр сўраб чиқиб кетди.

Сарвиноз кафедра ёнида бир пас қаққайиб турдию, лов қизарганча аста юриб орқага ўтди. У қаерга ўтираркан, деб ҳаммамиз ортимизга ўгирилдик. Сарвиноз тўғри бориб, Тожиқулнинг ёнига ўтирди. Кимдир уҳ тортди, кимдир маъноли йўталди, ёнимдаги Матсафо «Ё фалак!» деди чўзиб. Болалар кулди, Валентина Ивановна уришиб берди.

Лекция давом этди. Лекин, сезиб ўтирибман, ҳеч ким эшитмаяпти. Айниқса йигитлар шивир-шивирни бошлашди. Назаримда деканимиз, янги студент, деб бир тўда оддий инсонлар орасига фариштани қўшиб кетгандай эди. Сарвинознинг чамбарак қилинган соч-лари, тўлган ойдан тиниқ юзи, бир оз тўла, дуркун гавдасига ярашган хушбичим кўйлаги, ҳаё билан пирпираган тимқора кўзлари, ҳатто нўғай қошиқдай оппоқ бежирим туфлисигача мукамал эди!

Танаффусда мену, хоразмлик ҳамхонамиз Матсафога ўхшаган бир-икки «суяги йўқлар» қиз билан танишгани бордик. Сарвиноз ҳар сафар исмини айтиб, қўл чўзганда киприк қоқиб, ширингина илжайиб қўяр, унинг ўзини очиқ-ойдин, хушчақчақ тутиши кўнглимиздаги «фаришта» экан, деган фикрни тобора мустаҳкамлаб борарди.

— Сарвинозхон, қани, чойга чиқамиз, — деди сертакаллуф Комил.

— Морожний оберай, — жилпанглади Матсафо. Сарвиноз ялт этиб ёнига қаради.

— Юринг, Тожиқул ака?

Тожикул араз қилган боладай тўмтайиб тик турган эди.

— Раҳмат, мен... чиқмайман, — деди негадир энса-си қотиб. Сарвиноз бизга қараб ҳижолатомуз жилмай-ди.

— Узр, йигитлар, биз... мен... кейинги сафар...

Уч йигит, оғзимизда ёлғон кулгу, мулзам бўлиб йўлакка чиқдик.

— Тожикулнинг фойдасига биру ноль! — қийқирди Матсафо, — Тошингни тер, Содикжон!

Комилжон бош чайқади:

— Муҳаббатнинг кўзи кўр деганлари рост экан-да...

— Сенга қолса, уларни никоҳлаб ҳам кўясан, — дедим Комилга, — уч кун ўтсин, Сарвиноз Тожикул-ни танимай кетади.

— Кўрамиз.

— Нимадан бас ўйнайсан?

— Битта стипендиядан! — Комил қўл ташлади, Матсафо узди.

Уч кун эмас, бир ҳафта ўтди. Бироқ Тожикул билан Сарвиноз ажрашиб кетиш ўрнига қалинлашиб боришарди. Фақат Валентина Ивановнанинг дарсларидагина эмас, бошқа лекцияларда ҳам бирга ўтиришар, тушликни бирга қилишар, танаффус пайтлари бурчак-бурчакда чақчақлашиб кулишарди. Матсафо иккаламиз рашкдан ёнамиз, Комил «Содикжон, уйингга хат ёз, пул юборишсин, стипендиянгни менга берсанг, қандай кун кўрасан?» — деб жонимга тегади.

Қишнинг қорли-қировли кунлари охириги пара бўлмади. Матсафо икковимиз троллейбусда ётоқхонага кетяпмиз. Қоратошга етганимизда Матсафо бирдан:

— Иби! — деб биқинимга туртди, — гўрдим, гўрдим, нани гўрдим? Анавиларни қара!

Деразадан боқдим. Оппоқ қорли йўлкада Тожикул билан Сарвиноз қаймоқлашиб кетяпти. Тожикул қизнинг чиройли бахмал портфелини кўтариб олибди, музлоқ ерга авайлаб қадам босаркан, кўйиб-пишиб нималардир дейди, Сарвиноз қотиб-қотиб кулади.

— Ҳа-а, тамом, — бош чайқади Матсафо, стипендиянгни Комилга беравер, сени ўзим боқиб оламан.

Ётоқхонага бориб, Тожиқулни кута бошладик. У бирор соатларда келди. Телбадай ўзидан-ўзи кулимсирайди. Одатда у тўғри кириб, ботинкасини ечарди-ю, икки пойини икки ёққа отиб юбориб, ўзини таппа чойшабга ташларди. Бу сафар оёғини ечиб, ботинкаларини жуфтлаб қўйди, пальтосини эҳтиётлаб илгакка илди, чойшабни қайириб, астагина каравотга чўзилди. Матсафо менга қараб томоқ қирди-ю, «Қайта ишлов бериш бошланибди», деб қўйди. Тожиқул парво қилмади, шипга тикилиб ётаверди. Матсафо стакандан чой хўпларкан:

— Тожиқулвой, охирги парада кўринмадилар? — деди.

— Дарс бўлдими? Домла келмайди, дейишганди-ю?

— Домла сени йўқлади. Ишонмасанг, мана, Содиқдан сўра.

— Кутубхонага борувдим, — мингиллади Тожиқул. Кутубхонамиз Инқилоб хиёбонида эди. Шунинг учун:

— Ие, Қоратошда ҳам кутубхона очилибдими? — дедим ёлғондан ажабланиб. Тожиқул ирғиб турди. Матсафо икковимизга ялт этиб қаради-ю:

«Шпионлар! — деб бақирди, — ҳа, очилибди! Қоратошда китоб ўқиб юрдим! Бўлдими?».

Мен чапак чалиб турдим. Матсафо бармоқларини қарсиллатиб, йўргалаб ўйнай кетди:

*Қоратошда, қора қошдан
Сабоқ олган Тожигул!..*

— То-о-жигул! — қувватладим мен.

— Тожи-гу-ул! — ноз билан салом қилди Матсафо.

Тожиқул оқсаб келиб Матсафонинг чойини бир кўтариб шимирди, сўнг яна ўрнига чўзилди. Анчадан кейин:

— Содиқ, — деди секин.
— Ҳа, жоним?
— Шу... кўпирадиган соқол крем... қаерда сотилади?

Матсафо чидамай хахолаб юборди.

— Импортний сочбўёқ керак эмасми? Маймун сурати солинган галстук-чи? Эҳтимол «Хаёлимда хаёлинг» деган атир керакдир, азизим?

— Бир сўм чўзсанг, ўша кремдан топиб бераман, Тожиқул, — дедим. У ётган ерида чўнтагидан гижимланган бир сўмлик олиб отди:

— Ма, еб тўймас!

Матсафо дарров пулни олиб, текислай бошлади:

— Раҳмат, Тожиғул. Қандга пул тополмай ўтириб эдим.

Хуллас, Сарвиноз ҳаммамизни доғда қолдириб, Тожиқул билан «юриб» кетди. Энг кулгили жойи шундаки, Матсафо иккаламиз икки йилда қилолмаган ишни Сарвиноз икки ҳафтада эплади. Унинг таъсирида Тожиқул гўё моҳир ҳайкалтарош қўлидаги бир бўлак харсанг тошдай секин-аста ажиб қиёфага кириб борарди. Ҳаш-паш дегунча унинг қийшиқ ёқалари тўғриланиб, костюм-шими дазмол кўрадиган бўлди. Туфлисини кунига икки мартадан мойлайди. Эрталаб саҳар туради-ю, сийрак соқолини қиртишлашга тушади. Илгари у камарига битта дафтар қистириб дарсга кетаверарди, энди ялтироқ қулфли қора портфель сотиб олган. Кулиши ҳам қандайдир иболи, «маданий» бўлиб қолган. Сарвиноз билан танишгунча «кенг экранли» оғзини катта очиб, «ва-а!» деб куларди, энди қанчалик қизиқ гап эшитмасин, оғзини юмиб, ё лабининг бир чети билан илжайиб кўяди. Қачон кўрсанг, кийимидан атир анқиб туради ва ҳоказо.

Кунлар ўтган сари Тожиқул биздан тобора узоқлашиб, Сарвинозга яқинлашиб борарди. Сарвиноз Жаллободнинг қайсидир қишлоғидан экан, бир қариндошиникида тураркан. Қишки сессиядан кейин у ётоқхонага кўчиб келди. Тожиқулга худо берди. Энди у

Сарвинознинг олдидан кетмай қўйди. Азонлаб ошкора бекатга чиқиб туради. Юлдуз қизлар орасида ойдак бўлиб Сарвиноз кўринади. Болалар, ногирон деб Тожиқулга йўл беришади, Тожиқул эса троллейбустга чиқиб, Сарвинозга жой олиб қўяди.

Ўқишдан кейин ҳам ётоқхонага бирга қайтишади, ёки кинодами, аллақачонларда тентираб, бир маҳалда келишади. Тожиқул апил-тапил ечинади-ю, дафтари-ни қўлтиқлаб иккинчи қаватга, Сарвинознинг олдига зинғиллайди.

Бир куни уни ўртага олдик.

— Тожиғул, — деди Матсафо, — шунча бўлди, юрибсан. Ишқилиб... қўл-пўлини ушладингми?

Тожиқул конспект ўқиб ётарди.

— Нима, ушлаш керакми? — деди бетини яшириб, — ҳар куни эрталаб қўл олиб кўришамиз-ку?

— У бошқа, — алдади Матсафо, — кўпчиликнинг олдидагиси ҳисоб эмас. Кечқурун хайрлашаётганингда «Яхши тушлар кўринг, Сарвинозой», — дегину секин энгашиб, қўлини ўпиб қўй. Ҳозир шунақа хайрлашув расм бўлган.

Тожиқул индамади.

Икки кундан кейин ётар маҳали у ҳурпайиб келди.

— Матсафо қани, Содиқжон? Аҳмоқ экан, бошини ёраман!

Маълум бўлишича, Тожиқул Матсафонинг «маслаҳати» билан иш кўриб, ўсал бўлибди. Сарвиноз иккаласи алла-паллагача қизнинг хонасида дарс қилишибди. Кетар чоғда Тожиқул «хўп, хайр...» деб қизнинг қўлини ўпиш учун энгашган экан, Сарвиноз шарақлаб кулибди-ю, «ие, тинчликми, Тожиқул ака? — дебди жовдираб, — бунақа... келишмаган одатингиз йўқ эди-ку? Мен олдимда эгилган одамни унча хушламайман».

— Ўзи... балониям билмас экан Матсафонг! — деди Тожиқул тишларини фижирлатиб. Мен уни овутган бўлдим.

— Хафа бўлма, оғайни. Қизлар ўзи шунақа ҳуркак бўлади. Ахир исмини қара, Сарви-ноз! Ошиқ-маъшук-

лар ҳақидаги китобларни кўпроқ ўқисанг, Сарвинознинг кўнглини топасан.

— Ўқиб ётибман-ку, бундан ортиқ нима қилай? — деди у соддадиллик билан. Ичимда кулиб қўйдим. Дарҳақиқат, Сарвинознинг таъсирига тушгандан буён ҳам-хонамизнинг зачёткаси ҳам «гуллаб» қолган, «уч»лари «тўрт»га, «тўрт»лари «беш»га айлана бошлаган эди. Гўё Сарвиноз — ҳайкалтарошнинг қўлидаги бояги ҳарсангтош маълум бир қиёфага кирган, энди қиз у тошга жон бағишлаш ҳаракатида эди. Қиш ўтиб, баҳорги каникул бошланди. Кўпчилик студентлар уй-уйларига кетган. Матсафо Хоразмга жўнаган. Сарвинозни Тожиқул Жалолободга кузатиб қўйган. Ўзи эса, «Бир ҳафтанинг нимасига овора бўламан, уч куним йўлга кетади», деб Тошкентда қолди. Унинг кайфи бузуқ, уззукун узала тушиб ётиб китоб ўқийди. Кечқурун аллақажларни айланиб келади-ю, яна китобга муккасидан кетади. Аксарияти муҳаббат ҳақидаги романлар, қиссалар. Муқовасининг ички бетига «С.Шукурованинг шахсий кутубхонаси» деб ёзилган.

Бир куни магазиндан нон қўлтиқлаб кирсам, Тожиқул юпқагина китобга термулиб йиғлаб ўтирибди. У мени кўрди-ю, тўрт букланган оппоқ дастрўмолига кўзини арди. Кейин:

— Одамлар бунча бешафқат! — деди китобни шап эткизиб ёпиб, — ахир... икки бахтиёр ёшнинг кўнглидаги гавҳарга чанг солишибди-я! Кўнгилда пориллаган гавҳар бўлмаса, ҳаётнинг маъноси қоладими?

Турган еримда анграйиб қолибман. Гўё рўпарамда ўзимиз биладиган лапашанг, бир елкаси баланд, бир елкаси паст, думбулгина Тожиғул эмас, анча ёшга борган, тушмушнинг аччиқ-чучугини тотган, ўқимишли, зукко бир кимса ётгандай эди. Китоб муқовасига қарадим. «Тристан ва Изольда». Умримда эшитмаган китоб! «Ҳа Тожиқул биздан ўтиб кетяпти. Ахир илгари кўпчилик Тожиқулни менсимасди. Энди болалар бирон масалада таллашиб қолишса, Тожиқул нима дер экан, деб хонамизга киришади». Бу фикр рашкимни кўзга-

ди, сўнг рашким ўзимга бачкана туюлди Тожиқулга ҳавасим келди.

— Менга қара, ўртоқ ошиқ, — унинг тунд хаёлларини тарқатиш учун шўхлик қилмоқчи бўлдим, — сен худди йигит билан юрганга ўхшайсан. Кўзимга қараб айт-чи, шу пайтгача ўша қизни ақалли бирон марта бағрингга босганмисан?

Тожиқул шипга қараб, индамай ётаверди. Мен хона ўртасида нари-бери юриб давом этдим:

— Босмагансан! Чунки Сарвиноз рухсат бермайди. Негаки, у сени севмайди, шунчаки курсдош сифатида ҳурмат қилади. Бугунгидай гуллар очилиб, булбуллар сайраб турган гўзал баҳор айёмларидан бирида у фаришта лип этиб бошқа бутуққа ўтиб кетса, додинг-ни кимга айтасан?

— Калланг ишламайди, — деди Тожиқул китобларини йиғиштираркан, тескари қараб, — қачондан бери муҳаббат чўлп-чўлп бўса-ю, «Мен севаман, сен сева-санми?» каби бачкана хитоблар билан ўлчанадиган бўлиб қолган? Муҳаббат — ахлоқий гўзалликдир, деган Ойбек. Муҳаббат — инсоннинг ўзлигини таниши. Тўғри, Сарвиноз ташлаб кетса, менга оғир бўлади, лекин бошимни деворга уриб йиғламайман. Сарвиноз кўлимга антиқа кўзгу бергандай бўлди. Бу кўзгуга қараб мен кимлигимни, қандай бўлишим кераклигини билиб олдим. Бунинг учун ундан ўлгунча миннатдорман.

Ташқарида қизларнинг кулгиси эшитилди. Тожиқул ўрнидан туриб, илдам дераза ёнига борди. Анча турди. Сўнг:

— Каникулдан қайтишяпти, — деди ғамгин товушда. Бироздан кейин «Сарвиноз келганмикан», деб пастга тушиб кетди.

Тожиқул Сарвинозга қаттиқ боғланиб қолган, энди ундан кўнгил узиши мушкул эди. Буни группамиздагилар ҳам билар, шунинг учун оғизлари бўшади дегунча иккаласининг ғийбатини қилишарди. Қизларимиз ҳам кейинги вақтда Сарвиноздан гап ўғирлаш пайига тушган шекилли, тасодифан ғалати бир суҳбатни эшитиб қолдим.

Ётоқхона ҳовлисининг бир бурчаги гулзор эди. Гулзор ёнидаги ўн қадамча тақир ер тахта билан тўсилиб, кир ёядиган дорлар илинган эди. Бир куни тушдан кейин хонада бир ўзим зерикиб ҳовлига тушдим. Ҳалиги гулзор четидаги скамейкага бориб ўтирдим. Тахта ортида икки қиз шапиллатиб кир ёймоқда. Гоҳ гангир-гунгир сўзлашади. Овозларидан танидим: курсдошимиз Раъно билан Сарвиноз.

— Тожиқул акангизнинг кўйлақларини жа-а ҳафсала билан ювибсиз, жонингиздай кўрар экансиз-да, ўртоқ? — шўхчан товушда сўради Раъно.

— Тожиқул ака яхши йигит, — деди сиполик билан Сарвиноз, — кўнгли тоза.

— Менга қаранг, ўртоқжон, ростданам шу!.. — Раъно кўполроқ бир гап айтмоқчи бўлди-ю, назаримда тилини тийди, — шу лапашангни яхши кўрасизми? Наҳотки Сарвиноз Тожиқулга турмушга чиқса, деб қизлар ҳайрон.

— Фикрларинг ўлгудай саёз! — зарда қилди Сарвиноз ва дорга кир ёйиб келиб давом этди, — Биз Тожиқул ака билан шунчаки дўстмиз, холос.

— «Дў-стингиз»...сизга уйланмоқчимиз-ку?

— Ёлгонламай кўя қолинг! Тожиқул акадан ҳеч қачон бунақа гап чиқмайди.

— Тўғри айтасиз, ўртоқжон, бунақа гапни айта оладиган йигит эмас-да ўзиям.

Сарвиноз жеркиб ташлади:

— Одам бировдан нуқсон қидиргунча ўзидан фазилат ахтариши керак! Тожиқул аканинг гурппадаги болалардан зиғирдек кам ери йўқ. Ёшлигида касалга чалиниб, оёғи лат еган экан. Сал... соддалиги бўлса, у айб эмас. Баъзи бировлардай шайтонга фириб берадиган маккор, устомон бўлгандек, асли шунақа соддалик ҳам дуруст. Соддадил одамдан ҳеч қачон ёмонлик чиқмайди.

— Жа-а, дейман, Тожиқул акангизни осмонга чиқазиб кўйдингиз-ку!

— Нимага энди у бошқаларнинг олдида елкасини қисиб юриши керак экан? Мен Тожиқул акага одам

Ўзининг қадр-қимматини бировларга оёқости қилдир-маслик кераклигини тушунтирдим, холос. Чунки у кишини туғишган акамдай ҳурмат қиламан. Ака-сингил ўртасида эса, Раънохон, сиз ўйлаган муҳаббат бўлиши мумкин эмас.

Раъно нимадир деб эътироз билдирмоқчи эди, нариёқдан чувиллаб қизлар келиб қолишди-ю, гап узилди. Мен туриб кетдим. Ҳозиргина эшитганим — аччиқ ҳақиқат гўё Тожиқулга эмас, менга тегишлидай, юрагим ҳаприқади, хаёлим чувалашади. «Бу гапни Тожиқулга қандай айтаман? Ўзи эндигина бўй-бас-тини ростлади. Хаёли гулга кўмилиб, ўзга бир оламда юрибди. Чўкиб, асли ҳолига қайтиб қолмасмикан? Йўқ, айтмайман, вақти-соати етиб, ўзи билиб олур...»

Сарвиноз билан Тожиқул бояги-боягидай бўлиб, яна бир йил юришди. Бир йилдан кейин, ёзги сессия олдидан машъум воқеа рўй берди.

Ёзнинг латофатли оқшомларидан бири эди. Тожиқул пўрим бўлиб, хонага кирди. Эгнида оқ-сарик енгил финка, «қирраси қовун тиладиган» ҳаворанг шим, бир ўкчаси баландроқ (у оқсаганим сезилмасин, деб туфлисининг бир пойига қўшимча пошна урдириб оларди) янги шиппак, сочлари ялтиратиб таралган. Тўйга розилик олган бахтиёр ошиқдай кўзлари кулиб турибди.

— Бугун биз билан вокзалга чиқасан, — деди у томдан тараша тушгандай қилиб.

— Ҳа, домла зачётни вокзалда олар эканми? — ҳазиллашдим.

— Йўқ. Ленинграддан Сарвинознинг азиз бир кишиси келар экан, кутиб оламиз.

— Ўзларинг чиқаверинглар. Ўртага мени тиқиштириб нима қиласан?

— Сарвиноз айтди, Содиқ акамниям олинг, — деди.

Вокзалга барвақт етиб бордик. Сарвинознинг қўлида бир даста атиргул. У дам-бадам соатига қарайди,

нур ёғилиб турган чеҳраси гоҳ саросимали тусга киреди, гоҳ яна ёришиб кетади.

Поезд соат ўн бирларда келди. У пишиллаб секинлаганда Сарвиноз бир вагон билан ёнма-ён югургилаб кетаверди. Ниҳоят, тармозларнинг шарақлагани эшитилди-ю, вагондан катта чамадон кўтарган новчароқ, хушқад, оқиш юзли, кўзлари чақнаб турган бир йигит тушди. Сарвиноз «Матлабжон ака!» деб қичқирди-ю, дастагул билан йигитнинг бўйнига осилди. Шу кўйи бир дақиқа қотиб қолди. Бошини кўтарганда кўзларида ёш ялтиларди.

— Танишинг, Матлабжон ака, — деди у кўз ёш аралаш жилмайиб, — курсдошларим Тожиқул ака, Содиқ ака...

Матлабнинг қандайдир кибр билан чимирилган қошлари туташиб кетгандай бўлди. У бизга қўл бераркан, ним таъзим ила бош силкиб қўйди. Матлаб Ленинградда аспирантурани тамомлаб келаётганмиш, физик олим бўлармиш.

Вокзал майдонига чиқдик. Дарҳон томонда Матлабнинг қариндоши бормиш, Сарвинозлар ҳозир шу ёққа кетишармиш. Тожиқул иккаламиз уларни кузатиб бекатгача бордик. Тожиқул ердан бошини кўтаролмас, уятли иш қилиб қўйган одамдай менинг панамда соядай судралиб борарди. Шундагина Сарвинознинг ақлига офарин, дедим. «Вокзалга Содиқ акамниям обчиқинг», деб бежиз айтмабди-да. Ҳозир катта майдоннинг ўртасида Тожиқулнинг битта ўзи шўппайиб қолиб кетса нима бўларди?

Сарвиноз билан Матлаб троллейбусга чиқишди. Шу пайт Сарвиноз яна бир антиқа иш қилди. У аввалига қўл силтаб биз билан хайрлашди. Кейин сакраб турди-ю, пастга тушиб тўғри Тожиқулнинг олдига келди. У лов қизариб бўйнини чўзди ва ... Тожиқулнинг пешонасидан чўлп эткизиб ўпиб олди. Фақат муродига етган кишилардагина бўладиган ҳадсиз қувноқлик билан:

— Раҳмат, Тожиқул ака! — деди. Мен ялт этиб Матлабга қарадим. У ўз қудратига ишонган мағрур бургутдай, чиройли қошларини чимириб, тўғрига боқиб ўтирарди.

Троллейбус юриб кетди.

— Биринчи ва охириги ўпич... — дедим дўстимнинг қўлтиғидан олиб. Тожиқул индамай манглайини ишқалади.

Тожиқул эс-ҳушидан айрилгандай, серрайиб туриб қолди. Сўнг сўзсиз қўлимдан етаклаб ресторанга олиб кирди. Индамай бориб, буфетдан икки юз грамм коньяк олди, индамай иккига бўлди.

— Сарвиноз бахтли бўлсин! — деди қовоқ солиб ва бир кўтариб қадаҳни бўшатди, — юр, энди кетдик.

Бир парча шоколадни йўл-йўлакай чайнаб, унинг изидан чопдим...

... Ана шу Тожиқул уйланадиган бўлиб, мана бугун тўйга чақириб ўтирибди. Шошиб вокзалга телефон қилдим. Кассир қиз ёшгина шекилли, овози қўнғироқдек экан.

— Ало, болам, қаршига битта билет тўғрилаб беролмайсизми? Илтимос, қизим, пастки жойдан берсангиз, қари чолман, тепага чиқолмайман.

Кассир қиз шумлигимни тушундими, қиқирлаб кулди:

— Бўпти, «отахон», — деди энгил киноя билан, — ҳалитдан тепага чиқолмайдиган бўлсангиз, пастки жойдан берамиз. 7-кассага неварангизни юборақолинг...

ЗОРИЙДАН ЎЧ ОЛГАНИМ

Тақдир экан, мен ҳам тошкентлик бўлиб қолдим. Даҳаларни обдон кезиб чиқдим. Кўнглимга Юнусобод ўтирди ҳавоси тоза, бир томони дала, одамлари жа унақа қурумсоқ эмас. Бозордаги қоровулбегининг ҳам инсофи бор. Азонлаб юз сўм-юз сўмдан йиғиб берамиз, то эртасигача ғингшимайди. Бодомзор деган ерда бир кампирникида ижарага тураман. Эрталаб икки пиёла чойни чала-чулпа ютаману бозорга йўрғалай-

ман. Бозор шундоқ биқинимизда. Ўзим тенги қизлар, турли вилоятлардан келган опалар билан гурунг қилиб харидор пойлаймиз. Матлуба деган самарқандлик опамиз бор, шўх. Икки гапининг бири кулгили. Бу сафар ҳам учиріқ қилди:

— Нима бало, бугун эркак зотининг бари беланги бўлиб уйдан чиқолмай қолганми, икки соат бўлди, на гилайи, на маймоғи кўринади.

Матлуба опанинг гапини эшитгандек, ёнгинамизга гийқ этиб новвотранг «Нексия» келиб тўхтади. Ундан ўрта ёшлардаги пўрим йигит тушди. Беихтиёр ҳаммамиз бир-икки қадам илгари босдик.

Пўрим йигит бетимизга бир-бир боқиб чиқди, оёғимизга, кўрагимизга разм солди.

— Сиз мол оладиган қассобга ўхшайсиз, — дедим чидамай, — неча килолиги керак? Ишингизни айтинг, биз шунга қараб одам ажратайлик. Ҳовлидаги юмушларга Гулсафсар уста, домда уй йиғиштиришга, мана, Рая бор. Мен бўлсам, одам сўйишдан бошқа ҳамма нарсани удалайман. Бир сафар оқ эчкимиз арқонга ўралиб қолибди. Қарасам, ҳаром ўладиган. Уйда ҳеч ким йўқ эди. Шартга кетмондастани «от» қилиб миндиму ошпичоқ билан эчкини бўғизлаб ташладим. Так что, ишингизни айтаверинг.

Йигит чайнаиб, мижғовланди:

— Менга китобни шариллатиб ўқий оладиган одам керак.

Ёнимдагилар жим бўлиб қолишди. Уларнинг кўпчилиги мактабни битирмаган эди.

— Унда мен бораман экан, — дедим, — ишқилиб, китобингиз ўлгур қизиқроқми? Баъзи бир хил китоблар бўлади, ўн варақ ўқимасингиздан одамни уйқу босади.

— Борганда кўрасиз. Ҳа, айтганча, иш ҳақини келишиб олайлик.

— Нархи от билан туя бўлармиди? Эрталабки чойимни уйда ичиб бораман. Тушликка бир оби ёвфон берарсизлар. Кўзимнинг нурини ўзингиз баҳолайверинг.

Новвотранг «Нексия»га чиқиб, йигитнинг ёнига ўтирдим. Шаҳарнинг кун ботарига қараб кетдик. Жинкўчалардан, катта қабристондан ўтиб, кўримсизгина бир ҳовли олдида тўхтадик.

— Бу домламининг уйлари, — деди йигит, — у киши таниқли одам, профессор. Қулоқлари яхши эшитмайди, кўзлари ҳам хира тортган. Лекин хотиралари яхши. Биров ўқиб бериб турса, эшитганларини дарров эсда сақлаб қоладилар.

Ҳовлига кирдик. Йигитнинг «домламин» дегани ўлганда саксон-саксон бешни урган, тақирбош, қошлари қув оппоқ, букчайиб қолган бир қария экан. У баланд креслода оёқларини ерга осилтириб ўтирарди. Йигит саломлашди, мени таништирди. Домла индамай бош силкиди. Йигит бир чойнак чой дамлаб кириб, хонтахтага қўйди. Қўлимга ёстиқдай китоб тутқазди. У Зорий деган ёзувчининг «Тоғларга ҳавас қиламан» деган романи экан. Юрагим орқасига тортиб кетди. Бу савилни қачон ўқиб бўламану, қачон ҳақимни оламан?

Домла қўлига қалам-қоғоз олди. Шариллатиб ўқий бошладим.

— Ҳай, ҳай, секинроқ, — деди шогирд йигит, — сиз диктор эмассиз, роман ўқияпсиз.

— Ие, ҳижжалаб ўқийми? — дедим ансам қотиб, — бунақа ўқишда бу ерда бир-икки ой қолиб кетаманку?

— Романни ўқиб бўлгунингизча қоласиз, — деди йигит. Энди шошмайроқ ўқишга тушдим. Йигит бирпас кузатиб турдию, «Бўпти, домлажон, мен ҳали бир хабар оларман», деб чиқиб кетди. Домла ўқтин-ўқтин тўхтатади, қоғозига «коллизия», «ечим нотўғри», «типик характер» каби мен тушунмайдиган сўзларни ёзиб қўядию «ўқинг!» еб буюради. Хуллас, чой хўплаб-хўплаб, эснаб-эснаб, пешингача аранг йигирма бет ўқибмиз. Китоб жонивор ҳам ўлгудек зерикарли экан. Зорий бўлмай зорманда қолгур бир эзма ёзувчи бошидан ўтган-кетганларини эринмай бир ипга тизавериб-

ди, тизаверибди, нақ кўнглинг айнийди. Товба дейсан, ғалати замон бўлдими, пулинг бўлса бас, не деб ўтласанг, не деб алжирасанг, лубой босмахона ма, деб китоб қилиб чиқариб бераверади. Бундоқ эзмачурук китоб ёзиб одамларнинг вақтини ўғирлаганларнинг қўлига куйдирги чиқсин-е, дедим ичимда.

— Ҳўв, мулла қиз, ўқимайсизми?

Сесканиб кетдим. Чолим ола кўзларини тикиб бақрайиб турарди. Тағин бидиллаб ўқий бошладим:

— Бодроқ бўлманг. Қўғирмоч бодроқ эмассиз, — деди чол.

Яна секинлашдим.

Деворсоатга қарасам, бир яримдан ўтибди.

— Чарчамадингизми, домла? — дедим, — тушлик қилиб олмайсизларми?

— Биз сиздек студент пайтимизда кунига бир маҳал овқатланиб юраверардик. Яна бир-икки соат ўқисак, аср бўлади, бир йўла бемалол овқатланамиз.

Чолнинг зикналиги жаҳлимни чиқарди:

— Мен Сариосиё деган олис юртдан Сизга ўхшаган прапесирга китоб ўқиб бериб, гастрит орттиргани келган эмасман. Аввал таом, кейин калом деган гап бор, домла!

Домла олдидаги тугмачани босди. Чолнинг ўзига ўхшаган букчайган қора кампир кирди.

— Мана бу қизга бир коса овқатинг бўлса, бера қол, — деди чол, — қорни очибди.

Бирор соатдан кейин қоринни тўйғазиб чолнинг олдига кирдим. Қарасам, у калласини ортига ташлаб, оғзини ланг очганча қотиб қолибди. Бирор нарса бўлганми, деб кўрқиб кетдим. Югуриб чиқиб, кампирни чақриб кирдим. Кампир:

— Мардонов! Туринг, мақола тайёр бўлдими, деб анави зорманда икки марта телефон қилди, — деб чолини турткилади. Сўнгра менга ўғирилди, — Зорий деган бир ўламса ёзувчи бор, ўғли банкада ишлайди. Менинг китобимни мақтаб бир мақола ёзиб берсангиз, фалон баннисага текин ордер тўғрилаб бераман, деб

ваъда қилганмиш. Биласиз, қизим, ҳозир ўн кунгина баннисада ётиб чиқишнинг ўзи фалон минг сўм бўлади. Бу киши прापесир, Зорийни икки оғиз мақтаб қўйса, сўзи ҳар ерда ўтади. Текин ордер беришса, касали билан олишарди. Сахари бор, давлиениеси бор.

Бирдан гаранг чолимга раҳмим келиб кетди. Майли, савоб учун яна бир-икки кун ўқиб берай, дедим. Қарасам, бўлмайдиган. Китобнинг эгаси келиб, жанжал қилди. Бу Зорий деганлари қовунбош, калласи қалтираб турадиган чиллашир бир киши экан. Қўлимдаги китобга бир қараб қўйдию:

— Энди олтмишинчи бетга келдингларми, баракалла! — деб шанғиллади, — бунақада сиз уч ой ўқисангиз, сиз уч ой ёзсангиз, унғача камина Зорий замонавий романга аталган мукофотдан қуруқ қолар эканмиз-да.

Домла енгил эътироз билдирган бўлди:

— Биз романнинг мағзини чақиб, аста-аста мутолаа қиляпмиз-да, Зорий.

— Бунда мағзини чақадиган нарса йўқ! — деб чинқирди Зорий, — мен турмада бошимдан ўтганларни бирма-бир ёзиб чиққанман, холос. Сиздан лозими — тўрт оғиз таъриф бериб, Зорийнинг ушбу асари мукофотга зап лойиқ бўлибди, деб қўйсангиз бас эди. Ҳушингиз бўлмаса, бу ёққа беринг китобни!

Бу ёғига чидамадим. Қарасам, бу палакат Зорий отаси тенги одамни ўтдан олиб, сувга соладиган.

— Ҳўв, намунча қўриқчининг шақилдоғидек шақиллайсиз? — дедим унга, — бир кекса олимни ҳақорат қилишга ким ҳуқуқ берди сизга?

Зорий менга ажабсиниб боқди. Важоҳатимни кўриб, ҳатто бироз довиради. Кейин ўшқириб берди:

— Сен кимсан ўзи? Ўртадан чиққан чақир тиканакдай бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Мен мана бу дардисарингизни домлага ўқиб бериб ўтирган эдим, энди қутуладиган бўлдим. Мана, мана!

Шариллатиб китобни йиртиб ташлайвердим. Зорий лўкиллаб келиб қўлимга ёпишди. Унғача ўн-ўн беш

варақни гижимлаб остонага отиб юбордим. Жанжал устига шогирд йигит келиб қолди.

— Мен сизни судга бераман!— деб бақирди Зорий, — сиз бировнинг мулкига хиёнат қилдингиз, ярамас қиз!

— Сиз эса, виждонингизга хиёнат қилдингиз! Беринг судга, тезроқ беринг! Ўша ерда айтаман, Зорий деган бир товламачи муттаҳамлик қилиб, ит ўқимайдиган китобини текин путёвкага алмаштиряпти экан, дейман,хайми? Қачон берасиз судга?

Зорий индамай шогирд йигитга ўқрайиб қараб қўйди, ерда ётган китоб варақларини йиғиштириб олди-ю бир зумда ғойиб бўлди.

Кетмоқчи бўлдим. Шогирд чўнтак кавлади, хизмат ҳақимни бермоқчи шекилли-да.

— Йўлкира берсангиз бўлди, ўткан кунимга розиман,— дедим, — анақа гўрсўхтанинг китоби учун олган пул ҳам ҳаром.

— Унда сизни кузатиб қўяман, — деди йигит.

«Нексия»га ўтирдиму қадрдон бозорим сари учиб кетдик.

ЁЛҒИЗ ОДАМ

Неча пайт илм-хунар пайида бўлдик,
Неча пайт сийму зар пайида бўлдик,
Олам сирларидан бўлганда огоҳ,
Бори ишни ташлаб, қаландар бўлдик.

Паҳлавон МАҲМУД

1

Кўкабулоқлик йигитлар билан Майданакдан қайтиб келаяпмиз. Майданак Қашқа воҳаси билан Сурхоннинг чегарасида, Шахшар тизма тоғларининг белида жойлашган сўлим бир манзил. Ёзнинг ўртаси, ҳадемай саратон киради. Лекин бу тарафларда ҳали баҳор гуркираб ётибди. Булоқлар суви муздек, ҳўпласангиз, тишингизни синдиради. Тўрт тарафдан ёввойи гулларнинг иси

келади. Йўл четида одам бўйи келадиган оқ-сарик гулхайрилар чамани салом беради, кўм-кўк буғдой ниҳоллари энгил шабада бирла ўйнашиб, ҳар ён чайқалади, гўё ям-яшил гулистон ичра рақсга тушади.

Илонизи, қалтис довондан шофёримиз ўта ҳушёрлик билан аста-аста тушиб боряпти. Ҳар бурилмада бир гўзал манзара иккинчиси билан алмашади. Ҳув олисларда, арчазорлар этагидаги яккам-дуккам оқ томли уйлар мўрисидан кўкиш тутун чиқади. Ёз жозибаси, қир-адирлар латофати, бу сир-синоатга тўла кўҳна олам завқи беихтиёр кўнглингизга кўчади. Энтикасиз. Шундоқ осуда, кимсасиз, баҳаво, беғалва ерларда яшаб, умр ўтказётган қоракўзларга ичингизда ҳавасингиз келади...

Номози аср ўтиб, кун ботай, деб турибди. Ҳамон пастлаб боряпмиз. Бир замон олдимизда ола тўн кийган ўрта бўйли киши кўринди. У йўл четидаги ўтўланларни хивчини билан савалаб, секин кетиб борарди.

— Қўйчивонга ўхшайди, — дедим, — лекин қўйларни кўринмайди.

Шерикларимдан бири жавоб қилди:

— Қўйчивон эмас, дарвеш бир одам. Ёлғиз ўзи форда яшайди.

— Нега форда яшайди? Қаёқдан келган экан?

Ҳамроҳим «Билмасам», дегандек елка қисди. Машинани тўхтатдик. Мен пастга тушиб, кутиб турдим. Ҳалиги бегона киши биздан ўн-ўн беш қадам орта қолган эди, етиб келди. Олдига пешвоз чиқдим.

— Ассалому алайкум...

— Ваалайкум...

У менга ажабсиниб қаради. Мен ҳам унга разм солдим. Бошида дўнғалак кигиз қалпоқ, оёғида кўнжли ботинка, белини икки еридан қийиқча билан боғлаб олган. Кўринишидан унча қарига ўхшамайди. Қув оқара бошлаган соч-соқолини демаса, эллик беш-олтмиш ёшларни бериш мумкин. Аммо туртиб чиққан яноқлари қип-қизил. Катта кетмон соқолию одамга қаттиқ

тикилиши Тошкентдаги битта машхур рассомни эс-латди менга.

Ниҳоят у тилга кирди:

— Кимсиз? Менда нима ишингиз бор? — деди да-ғалроқ товушда.

— Рози бўлсангиз, икки оғиз гаплашмоқчи эдим.

— Нимани гаплашасиз? Менинг сизга айтадиган гапим йўқ.

У чўрт бурилиб йўлга тушмоқчи бўлди. Аста тирса-гидан тутдим.

— Сизни бировга ўхшатдим, ака...

У индамади. «Мени ўз ҳолимга қўясанми, йўқми?!» дегандек бетимга ёқтирмай тикилиб тураверди. Мен таваккал қилдим:

— Адашмасам, сиз Машраб сингари ўша бир нуқ-тани излаб юрганга ўхшайсиз.

Бегона киши сергак тортди. Ҳатто соқоли ҳам сил-киниб кетгандек бўлди.

— Ўқинг! — деди амирона. Ўқидим:

— Боиси бир нуқтадин Машраб жаҳонга сифмадим. Анал-ҳақ ё антал-ҳақ...

Унинг тунд юзига мулойимлик югургандек бўлди. Истар-истамас қўл чўзди:

— Сиз билан гаплашсак бўлади. Кимсиз? Бу томон-ларда не юмуш билан юрибсиз?

— Тошкентликман. Майданадаги обсерваторияни кўргани келиб эдим.

— Демак, мунажжимсиз?

— Шунақароқ.

У гапни калта қилди:

— Бугун кеч бўлди. Ҳамсояларингиз ҳам кутиб қолишди. Ҳув анави қари гужумни кўрдингизми? Эрт-тага эрталаб шу ерга келинг. Чап томонда фор бор. Сиз-ни шу ерда кутаман.

У хайр-хўшни насия қилиб, йўлига кетди.

Машинага қайтиб келдим. Шерикларим сўради:

— У кишини биров билан сўзлашмайди, дейишар-ди. Нечук сизга қўна қолди?

Ҳамроҳларим жайдари қишлоқ йигитлари эди. Уларга Мансур Халложнинг фожеасини ҳам, ул зотнинг «анал-ҳақ»ини ҳам тушунтириб бўлмаслигини билардим. Шунинг учун:

— Меҳмонлигимни ҳурмат қилди, шекилли, — деб кулиб қўя қолдим.

Ўша куни Кўкабулоқда, Зиёдулла деган танишим-никида тунадим. Бироқ хаёлим қочиб, тонг отгунча яхши ухлай олмадим. Кўз олдимдан катта соқол қўйган, миқти, ёноқлари қип-қизил, дийдаси қаттиқ девона-ваш киши кетмай қолди. Ростдан ҳам бу гадоё топмас ерларда у нима қилиб юрибди? Ким ўзи у? Савол-жавобимиздан билиндик, зиёли одам экан. Тасаввуфдан ҳам тузуккина хабардор экан. Бўлмаса, «анал-ҳақ» маънисини дарров илғамасди. Бирор жиноят қилиб, жазодан қочиб юрганмикан? Оила, рўзғоридан безиб, уйидан этак силтаб чиқиб кетганмикан? Ёки... ана шундай қоронғи, мавҳум сўроқлардан бошим қотиб, тонгга яқин кўзим илинди.

Қий-чувдан уйғониб кетдим. Зиёдулла ким биландир гап талашарди:

— Меҳмонни бугун менга беринг, — дейди бир йигит, — биз ҳам суҳбатидан баҳраманд бўлайлик.

— Домла бугун Қовғага боради, — дейди Зиёдулла.

— Қовғада не бор? Ундан кўра Ўрадарёга тушиб, тандир қилайлик, жўра.

— Майли-ю, лекин домла хўв ўша девона киши билан сўзлашмоқчи-да.

— У девона бегона одамни ёнига йўлатмайди, дейишарди-ку?

— Домлага, келинг, депти-ку, билмасам...

— Ҳай, ман кечлатиб яна кирарман, — деб мезбон йигит чиқиб кетди. Мен аста ўрнимдан туриб, ташқарига чиқдим. Тоғлик ерлар эмасми, ёз бўлса-да ҳаво салқин, этингни жунжуктиради. Ҳовли саҳнидан оқиб ётган муздек булоқда ювиниб, ичкарига кирга-

нимда Зиёдулла дастурхон тузаб, мени кутиб ўтирарди.

Енгил нонуштадан сўнг Зиёдулланинг эски «Нива»сида йўлга тушдик. Кеча ўша мажнунсифат кишини учратган ерга борганимизда Зиёдулла машинасини тўхтатди.

— Ҳўв анави қир ортига ўтаверасиз, домла, — деди у, — мен сизни кун ботарда шу ерда кутиб тураман.

Зиёдулла чўрт бурилиб, пастга қараб кетди. Мен йўл ўртасида бир лаҳза ўйланиб туриб қолдим. Кейин қари гужумни кўзлаб, қир ортига қараб юрдим.

Тиззадан кўм-кўк, бўлиқ ўт-ўлан, эрталабки тоза ҳавода гиёҳларнинг иси ўзгача бор тароват ила гуркирайди, баргизублар япроғида қўниб ўтирган шабнам томчилари гавҳардек ялтирайди, оппоқ баркашдек бўлиб чиқаётган офтоб дилинга гулгула салади. Бора гужум қайдасан, деб аста-аста ўтлоқ кечиб боряпман. Негадир юрак безовта, гўё узоқ вақт кўришмаган қадроним билан юзлашадигандек, ҳаяжондаман.

Қирни айланиб ўтиб, кенг сайхонликка чиқдим. Рўпарамда яшил гумбаздай бўлиб, катта гужум бўй кўрсатди. Гужумни кўзлаб тикка боравердим. Унга етмасимдан чап томонда харсанг тош, унинг ёнгинасида қора ўнгир кўринди. Фор олдига бориб бир муддат турдим. Йўталдим. Ҳеч ким садо бермагач, ён-веримга алангладим, таваккал қилиб ичкарига қадам босдим. Дастлаб зимистонга кўниколмай тўхтаб қолдим. Ичкаридан ғалати, йўқ, қўланса эмас, рутубатли ҳид, шу билан бирга қандайдир гулларнинг хушбўй иси келди. Кўзларим қоронғуликка ўрганди. Атрофимга разм солдим. Қўл кўтарсангиз, қўлингиз шифтга тегмайдиган ажабтовур формисан ғор. Беш-олти одам бемалол дастурхон ёзиб ўтирса бўлади. Тепада патнисдек туйнук. Ундан бир қатим нур иниб турибди. Туйнукка узун ёғоч тираб қўйилган. Чамаси ёғин-сочинда туйнук очиб-ёпиб турилса керак-да. Ўнг тарафда энлик ёғоч каравот. Каравотга уч-тўртта пўстак солинган, устига кўрпача тўшалган. Ерда лахтак-лахтак кигиз парчалари ётиб-

ди. Фадир-будир деворга боғлам-боғлам исирик осиб кўйилган. Ўртада тошўчоқ, декча қозон, сопол кўзада сув. Икки пиёла, сопол чойнак, коса-товоқлар чинидек тоза. Тўрда, тўрт ошёнлик ёғоч жавонга қалин-юпқа китоблар териб кўйилган. Қуръони карим, Инжил, Таврот (русча), жаҳон халқларининг мифологияси, турли хил луғатлар, Машрабнинг девони, Лев Толстойнинг кундаликлари (русча), Бедил, Паҳлавон Маҳмуд рубоийлари (форсча), тиббиётга оид рисодалар... Хуллас, кўндаланг ётган бир чўп йўқ, бежо турган бир буюм йўқ. Саранжом-саришта киши экан, деб кўйдим ичимда. Ким бўлди у? Бу кимсасиз пучмоқларда нега адашиб юрибди?

— Хуш кўрдик, меҳмон!

Чўчиб тушдим. Хаёлга берилиб кетиб, уй... э, гор эгасининг кирганини сезмай қолибман.

— Узр, ҳеч ким товуш бермагач... берухсат кираведим.

— Бизни ҳам маъзур тутинг, биродар. Сизга антиқа чой дамлаб берай, деб гиёҳ тергани кетувдим. «Мени ол, мени ол!» деб манави азаматлар кўймади. Далада қолиб кетдим.

У қўлидаги кўкатларни кўрсатди. Янги танишимнинг кайфияти бугун яхши эди.

— Қалай, бизнинг кулбахона маъкул бўлдимиз?

Бунақа пайтда нима дейишга ҳайронсан. Рост гапни айтсанг — ранжиши мумкин, мезбоннинг кўнгли учун «яхши» дегани тил бормайди. Мужмал жавоб қилдим:

— Иссиқ-совуқдан бир бошпана, хаёл сурмакка бир холи кунжак экан.

У кулди:

— Дипломат экансиз. Сизни синаш учун сўраган эдим. Аслида сизга ёқадими-йўқми, менга барибир. Ўзимга маъкул, тамом. Биз гоҳида ўзимизнинг ҳаёт тарзимизни зўрлаб бировларга юқтирмоқчи бўламиз. «Мендек кийин, мендек ўйла, менга ўхшаб яша!» ва ҳоказо. Кўпгина фожеалар ана шу эгоизм туфайли ке-

либ чиқаяпти. Қўявер, ҳар ким кўнгил майлига қараб яшасин, ўзбекча айтсак, суйган ошини ичсин, тўғри-ми? Узр, гапга чалғиб кетдим, ҳозир чой дамлайман.

«Овора бўлманг, ака!» дейишимга қарамай, у шошмай ташқарига чиқди. Қўлидаги кўкатларни чайиб кирди, кейин тўғради ва тахмондан улкан термос олиб, сопол чойнакка чой дамлади. Бир пас тиндириб қўйди.

— Бунақа чойни ичмаган бўлсангиз керак, — деди, сопол пиёлада чой узатиб, — буни Ибн Сино ябрихуссанам, дейди. Бизнингча меҳригиё десак бўлади.

Ичдим. Чойда мен билган, билмаган гиёҳларнинг таъми бор эди: зира, кийик ўти, ифор, тоғ райҳони...

— Мен дўкондан чой олмайман, — деди мезбоним, — икки йил бўлди, мана шу чойўт билан тирикман. Бурунгилар айтмоқчи, ҳам физо, ҳам шифо.

«Демак, форни макон айлаганига икки йил бўлибди-да», деб қўйдим ичимда ва пиёлани узатдим. Анчагача иккаламиздан ҳам нидо чиқмади. Гўё антиқа чой лаззати тилимизни боғлаб қўйгандек эди.

Ниҳоят, у оғиз очди:

— Икки йилдан бери шу ерда яшайман. Қанча одам гап олмоқчи бўлиб, йўлимни тўсди. Бировга кўнглимни ёрмадим. Бу дунёда менинг дардимни тушунадиган кимса йўқ, деган хаёлда юрардим. Кеча сиздан «Анал-ҳақ»ни эшитдим, мен излаб юрган одам шу, дедим. Яссавий айтмоқчи, «Анал-ҳақ»нинг маъносига етмаганлар билан бош қўшмаса ҳам бўлади...

— Кеча жиндай андишасизлик қилдим, домла, хафа бўлмайсиз...

— Нечага кирдингиз?

— Тўртинчи мучални майдаладим.

— Демак, қирқни қоралаяпсиз. Менинг тўнғич ўғлим билан тенг экансиз.

У юзига жиддий тус берди.

— Аввал бошдан келишиб олайлик, — деди писанда қилгандек, — «Кимсиз? Бу ерларда нега адашиб юрибсиз? Қаерда ишлардингиз?» каби инжиқ сўроқлар билан ғашимга тегмайсиз. Сиз билан сўзлашгани

рози бўлдим. Шунинг ўзи кифоя. Шаҳарликман. Профессорман. Исминни айтмайман, шарт эмас. Эшмат бўлдим нимаю Тошмат бўлдим нима — фарқи йўқ. Бедил айтмоқчи, гап япроқда эмас, илдизда.

Чўчиброқ гап қўшдим:

— Илдизни... руҳият, деб тушунсак ҳам бўлар, а, домла?

У чакка соқолини қашлаб, бир сония жим қолди. Кейин қуралай кўзларини каттароқ очиб, андак ҳаяжон ичра хитоб қилди:

— Балли! Яхши эсимга солдингиз. Мени бу ерларга етаклаб келган ҳам шу руҳият-ку асли! Олтмиш ёшгача руҳият исканжасидан озод эдим. Бир ўғил, бир қизим бор. Невараларим тўртта. Хуллас, тўрт кўз тугал эдик. Бир дастурхон атрофида невараларнинг қийқириғига кўмилиб, яратганга шукрона келтириб яшардик. Мен турмушимиз шу тарзда давом этиб кетаверади деб хаёл қилибман. Адашган эканман. Мен қиламан ўттиз, эгаси қилади тўққиз, деган гап бежиз айтилмаган экан. Ҳаёт менинг бошимга кетма-кет синовларини юборди. Бошлаб, янгангиз бизни ташлаб кетди. Қилмаган давоимиз қолмади. Фойдаси бўлмади. Бу дунёда насибангиз узилган бўлса, юзта ҳозиқ табиб ҳам жонингизга ора киролмас экан. Гўё кечагина яшнаб турган боғ хазон бўлгандек эди. Хонадонимиз вайрон, ўзимиз ҳайрон эдик. Кўнглимда милтираб турадиган бир чироқ бор эди, у энди сўнди. Дунё хувиллаб қолгандек эди назаримда.

— Ўғлингиз, қизингиз бор экан, невараларингиз. Уларга қараб таскин топмадингизми?

— Ўғил, қизнинг йўриғи бошқа, онаси бошқа. Фарзандлар ота-онага таянч бўлиши мумкин, лекин дардқаш бўлолмайди. Қирқ йиллик тан маҳрам ўрнини ўнта ўғил ҳам, қиз ҳам босолмас экан.

Қизим билан куёвим олти ой бурун чет элга ишга кетишган эди, оналарининг маъракасига келишолмади. Ўғил ҳам чет элдаги обрўли бир ташкилот билан шартнома тузиб қўйган, ҳадемай кетиши керак. Ян-

гангизнинг йигирмасини ўтказиб, ўғил билан келинга оқ фотиҳа бердим.

— Дада, сизни ёлғиз ташлаб кетмайман, ёнингизда қоламан, дегандир ўглингиз?

— Деди. У фаросатли, эси бутун бола. Ўзим кўнмадим. Чопқир отни тушовлаб, бир ерга боғлаб қўйиш инсофдан эмас. Ҳозир замон бошқа. Билимини, меҳнатини сарфлаб, келажагини яратаман, деган кишини қўллаш керак. У — менинг фарзандим, у парвозга чоғланипти, биз ўтмиш одами инқирозга кетаяпмиз. Омадингни берсин, болам, деб кузатиб қўйдим. Ёлғизлик ана ундан кейин билинди. Хотин ўлган, куёв билан қизим, ўғлим билан келиним, тўртала неварра — бари олисда. Яшин урган дарахтдай бўлиб, катта ҳовлида бир ўзим қолдим.

Ишхонадан ҳам кўнглим совиди. Илгари саҳар туриб, ишга шошилардим. Илм-фан равнақи деб жон куйдирардим. Атрофимдаги касбдошлар ҳам, раҳбарлар ҳам менинг илмий тадқиқотларимни қувватларди. Бора-бора муҳит ўзгарди, ҳамма замоннинг зайлига боқадиган бўлди. Бизга янги раҳбар келди. У, «Домла, ҳозирча илмий изланишларингизни қўятулинг, аввало пул топиш керак», деди. Ёқамни ушладим. Хавотиримни янги раҳбарга уқдирмоқчи бўлдим. «Биз минг йиллик мозийдаги олтин хазинамизни ўрганапмиз. Уни бирдан ташлаб қўйсақ, халқ маърифатдан айрилиб, манқуртга айланиб қолмайдами?» дедим. Раҳбарим қизариб кулди. «Гапингизга қўшиламан, — деди у, — Зебунисо бегимнинг назмиётини чиқаролмадик. Фитрат билан Абдулла Қодирийнинг куллиёти ҳам босилмади, Муқимий, Фурқатларнинг девони чоп этилганига эллик йил бўлди, Ферузнинг жилдларини нашр этиш бурчимиз эди. Шайбонийдан Мужрим Обидгача, Ҳувайдодан Сўфи Оллоёргача, бари кўзимизга қараб интизор бўлиб туришибди. Уларнинг шарҳи дилини мухлисларга етказиш фурсати келди. Аммо... на чора, домла, ҳозирча кўнгил майлини эмас, қурсоқ ғамини ўйлашимиз керак. Мени тушунгандирсиз, деб умид қиламан».

Уни тушундим. Дарду хаёлини «курсоқ гами» банд этган бу даргоҳнинг эшигини аста ёпиб чиқиб кетдим. Қайтиб у ерга қадам босмадим.

Уйга қамалиб олдим. Эски китобларни қайта ва-рақлайман. Қадимги қўлёмаларни титкилайман. Бир-икки кунда улардан ҳам зерикдим. Мен ўзи азалдан одамовиман. Бекорга ўйин-кулги билан вақт ўтказиш-ни, бўлар-бўлмас базмларга бориб, кўнгилхушлик қилишни ёқтирмайман. Ўзимни илмга бағишлаган эдим. Қирқ йил кўз нуримни тўкиб, кўҳна битиклар билан тиллашувни афзал кўрдим. Мана, энди бу ҳам барҳам топди.

Чойхонага чиқиб, маҳалладагилар билан гурунг қилмоқчи бўлдим. Қарасам, бу амал ҳам менга тўғри келмади. Чойхоналарда бурунги маърифий маъно, файз, кўрк қолмабди. Илгари тўртта киши йиғилса, Навоийдан, Бедилдан, шашмақомдан, хуллас, адаб-дан, создан, донишлар ҳикматидан баҳс бўларди. Энди бу ер ҳам ғийбатхонага, ҳасратхонага айланибди. Чой-хонадан этагимни силтадим.

Худого шукур, қирқ йил ичида беш-олтита шогирд орттирган эканмиз. Улар бир-икки ойгача хабар олиб туришди. Кейин аста-секин уларнинг ҳам қораси ўчди. Мен ёшларни тушунаман. Уларга ҳам осон эмас. Ҳозир йўғон чўзилиб, ингичка узиладиган пайт. Ҳар ким ўз бошини ўзи қашлаши керак. Бош қашигани эса, тир-ноқ керак. Бировнинг тирноғи ундай, бировники бун-дайроқ. Қалам учи билан нон ейиш ҳамиша қийин бўлиб келган.

Хуллас, шаҳарга сиғмай қолдим. Насимий эсингиз-дами?

Индамай Имомиддин Насимийнинг машҳур бай-тини ўқидим:

— Жаҳон менга сиғди, аммо мен жаҳонга сиғма-дим...

— Балли! — деди домла, — ҳовли ютиб юбораман, дейди. Кечалари уйқум қочади. Уйғониб, тонготаргача ўйланиб ўтираман. Нима қилиш керак? Асабларим

бўшашганми, сал инжиқроқ, тажангроқ бўлиб қолдим. Дўхтирга бордим. Дори берди. Кор қилмади. Демак, менинг дорим бошқа экан, дедим ичимда. Кейинги вақтда хаёлимдан бир фикр кетмай қолди. Шаҳарни тарк этиш керак, олис-олисларга, цивилизация, технология, интернет, телевизор йўқ ерга кетиш керак. Биз табиат фарзандимиз, тагин ўша онамиз бағрига қайтиш лозим. Бўлмаса, аҳволим хароб, шу кетишда ич этимни еб, адои тамом бўламан.

Ўзим асли қишлоқда туғилганман. Эллик йилдирки, азим шаҳарнинг сувини ичиб, шу ерга етдим. Энди, қариб, боқий дунё остонасида турганимда яна дала-ларни, ўрмонли тоғларни, булоқлардан чиқиб, жилдираб ётган ирмоқларни, ёввойи қушлар чуғурини, лозазор қирларни, арчалар остидан оқадиган шифобахш сувларни, минг дардга даво гиёҳлар атрини соғиниб қолдим. Кечалари йиғлаб соғиндим, кундузлари энтикиб, шошилиб, эртагаёқ йўлга отланадиган одамдек ҳовлиқиб бесабрлик билан соғиндим. Аммо қайси юртга боришни, қаерни манзил тутишни билмасдим. Туғилган еримга боролмайман, борганда ҳам муқим туropolмайман. Элдошлардан уят бўлади. «Қариганда уйига сизмай қолган профессор» деган маломат оғирлик қилади. Унда қайга борай?

Аслиддин деган шогирдим бор эди. Яхши йигит. Фаросатли, зукко. Аммо қўли калталиқ қилиб, ҳанузгача докторликни ҳимоя қилолмай юрибди. Шу йигит эсимга тушди. Аслиддин Қамашининг олис Кўкабулоғидан. Уни чақирдим. Аслиддинга ҳовли-жойни омонат топширдим. Икковимиз унинг қишлоғига кетдик. Кўкабулоқ, унинг атрофидаги овуллар ёқиб қолди. Худди мен излаб юрган макон эди. Чор атроф қорли тоғлар, бир тараф сой, ям-яшил қирлар бети тўла арча, арчазор! Кўзимни чирт юмиб, шу ерда қолдим.

— Пушаймон эмасмисиз?

— Пушаймонман. Бу тарафларга нега эртароқ келмадим, нега кечикдим, деб афсусдаман. Ҳозир Мирзо Бедилнинг рубоийларига шарҳ ёзаяпман. Мен ўтган-

дан кейин биронта оқилнинг қўлига тушса, чоп этар. Агар тўрт-беш йил бурун бу ерларни макон тутганим-да шарҳ ҳам битиб қоларди, энг муҳими, шаҳарнинг димиқ муҳитидан қутулардим. Бу ерда ҳасад йўқ, маломат йўқ, ғала-ғовур йўқ. Телевизор бачкана нарсалар билан ғашингга тегмайди. Эшикдан жияним халта кўтариб кирса, ана, домлага пора келди, деб имлашмайди. Умуман, бу ерда сиз билан бировнинг иши йўқ. Табиат бор, сиз бор, тамом. Тавба! Инсон боласи қизиқ экан. Бегонадан ҳатто қуёш нурини ҳам қизғонади-я! Ахир офтоб барчага баробар нур сочади. Оллоҳнинг неъматини нега ўзгаларга ҳам раво кўрмайсан, ноинсоф?! Ахир унинг зиёси жамики набототга, жамики ҳайвонотга, махлуқотга етиб ортади-ку?

Домла, ўғлининг олдида гуноҳ қилган отадек, бошини эгиб, бир нафас жим бўлиб қолди. Мен ғор ичинини томоша қила бошладим. Икковимиздан ҳам садо чиқмайди. Танҳоликни қўмсаб, шаҳри азимдан безиб келган бу кишига не дейиш мумкин? У отам тенги бўлса, менинг тасалли беришимга муҳтож эмас. Бироқ чурқ этмай ўтиравериш ҳам ноқулай. Юрак ютиб, сукунатни буздим:

— Биринчи кунлари... анча қийин бўлгандир, а?

Домла синиқ жилмайди:

— Биринчи қадам ҳамиша мушкул бўлади. Гўдакнинг тетапоя қилиши осонми? Юз йиқилиб, пешонасини ғурра қилади. Барибир у энди эмаклашни истамайди. Юришга аҳд қилади. Ахир у инсон-да, судралиши эмас, юриши керак. Мени-ку, айтманг. Мен сиздек қирчиллама қирқ ёшда эмасман. Олтмишдан ўтиб, етмишни қоралаб турган бир кимсанинг ихтиёран Робинзон бўлиши ўнғайми? Бошимдан ўтгани бир ўзимга, бир Оллоҳга аён. Нимаики тақдиримга ёзилган бўлса, барини кўрдим. Чаён, қорақурт, аямажиз, қарсиллаган момогулдирак, иситма, уйқусизлик, чиябўрининг увлаши, етти ёт одамларнинг маломати, саховати... бари ўтди. Бир сафар дала-дашт айланиб келсам, ғор олдида бир тугунчак ётибди. Очдим. Тўртта

патир нон, ўн чоғли гугурт, бир ўрам туз, беш-олти шам ва... жийда пўчоғидан ясалган тасбеҳ. «Дунёда ҳали иймонли одамларнинг уруғи кўп экан», деб қўйдим ичимда. Бу ерни бир вақтлар кимдир бошпана қилган, мана энди бизга буюрди.

— Ёлғиз яшагани қўрқмайсизми? Атрофингизда қорайган бир уй йўқ экан. Қишлоқлар ҳам олисда.

— Қўрқув, бу нисбий нарса. Мен жин, ажина, ал-васти деган нарсаларга ишонмайман. Булар инсон ҳаёлида тўқилган чўпчак. Олис бир гўшада яшаб юрган мендек гор одамида кимнинг иши бор.

— Ёввойи ҳайвонлар-чи, улар хавфли эмасми?

— Икки йил бўлди, айиққа ҳам дуч келдим, бўрига ҳам, бўрсиққа ҳам. Айиқ боласини эргаштириб арчазорга кириб кетди, бўри узоқдан менга қараб турдию, ҳафсаласи бўлмадими, йўртиб жўнади. Мен умримда қўлимга милтиқ олиб, уларга қарата ўқ узмаган бўлсам, нега менга даф қилиши керак? Ҳозир ирғай таёғимни судраб, тоғнинг ичкарисида ҳам айланиб юравераман. Биз ҳамма ёввойи ҳайвонларни ваҳший, деб нотўғри ўйлар эканмиз. Аслида одамга одамчалик ёмонлик қиладиган жонзот йўқ экан дунёда.

— Адашмасам, бу гапингиз билан бирон нимага ишора қилгандек бўлаяпсиз, домла?

— Балли! Хўп десангиз, ана шу ишорада бугунги суҳбатимизни тўхтатсак. Асалнинг ози ширин. Қолган гапни эртага давом эттираемиз. Бугун сизни деб, тоққа чиқмадим, мени кутиб ётган жониворларимни ҳам кўрмадим.

— Сизни тоғда жониворлар кутадами?

— Албатта! — деб ёйилиб кулди суҳбатдошим, — тоғда менинг куёнларим, тулкиларим, товушқонларим бор. Бирор арча остида ҳаёл суриб ўтирганимни кўришса, инларидан чиқиб, ёнимга келишади, қалайсиз, ёлғиз одам, зерикмадингизми, дегандек менга ажабланиб қараб туришади. Уйга қайтсам, анча ергача ортимдан кузатиб келишади. Хўп, бўлмаса турдик. Ҳар ким ўз йўлига кетади.

Ташқарига чиқдик. Кун заволга қараб кетибди. Нимкоронги гордан кейин чарақлаган офтоб бирдан кўзни олди. Беихтиёр юзимни тўсдим. Домла қўлига ирғай таёғини олди, гор эшигига катта гўлани кўндаланг ташлаб қўйди-да, калла силкиб, хўшлашган бўлди ва қаддини тик тутиб, тоғ атрофга қараб йўл солди. Мен ҳам Кўкабулоқ йўлига бурилдим.

2

Оқшом Зиёдулланикида яна қўни-қўшнилари тўпланди. Улар «Фор одами ким экан, бу ёқларда нима қилиб юрибди?» деб суриштираверишди. Домла хўшлашаётиб шарт қўйган эди: «Мени бу ерларда кўрганингизни, орамизда бўлиб ўтган гапларни бировга айтмайман, деб сўз беринг. Видео-камера кўтариб, мени йўқлаб келишларини истамайман. Агар сўзингиздан қайтсангиз, бу жойдан кетаман. Унда виждонингиз қийналади».

— Ўзларингиз айтгандай, кимсасиз, ғариб бир киши экан, — деб жавобни қисқа қилиб қўяқолдим. Меҳмонлар ҳам кейин ортиқ суриштиришмади. Ҳар ким ўз дарди билан бўлиб кетди.

Ётдик. Бироқ ухлай олмадим. Домланинг мунгли қуралай кўзлари, эҳтирос билан кесиб-кесиб сўзлашлари тушларимни банд қилди. Гоҳо у бир қўзининг этини чала қовуриб хумга босаётган, гоҳо шаршара ёнида кийимларини юваётган, гоҳида тоғ тарафдан бир боғ ўтин орқалаб келаётган ёки сопол кўзаларда сув ташиётган бўлаверади.

Тонг отарда кўзим илинибди. Ширин уйқумни Зиёдулла бузди. Қўлида гўшак. Ишхонамдан, котиба қиз телефон қилибди.

— Тез етиб келар экансиз, директор сўраяпти, муҳим мажлис бўлар экан, — дейди.

Бугун ҳам фор одам билан суҳбатимиз давом этиши керак эди. Афсусландим. Ноилож Тошкентга жўнадим.

... Орадан салкам бир йил ўтди. Гуркираган баҳор чоғи яна Кўкабулоққа бордим. Расадхонада ишимни битириб, домлани зиёрат қилмоқчи бўлдим. Зиёдуллани йўл бўйида қолдириб, ўзим ғор томон кетдим. Ўша кекса гужум, ана таниш ғор. Аста ичкарига мўраладим. Домла кўринмади. Йўталдим — бирон садо йўқ. «Мумкинми?» деб ичкари ўтдим. Бултур ўзим кўрган манзара. Ҳаммаёқ саранжом-саришта. Тоқчаларда китоблар, бир четда кўза тўла сув, кўрпа-тўшак йиғилган. Қумғондан сув ичмоқчи бўлдим. У илиққина эди. Демак, домла яқинда шу ерда бўлган. Айланиб кетгандир-да, деб ташқари чиқдим. Арчазор тоғлар сари бироз юрдим. Бир замон ям-яшил тепалик бағрида дўнғалак телпак кийиб, белини боғлаган киши кўринди. У — домла эди. Қўлида ирғай ҳассаси. Қаддини тик тутиб, аста-секин тоққа кўтарилиб борарди. Хаёлимда бир мажоз туғилди: домла гўё Мусо алайҳиссалом ҳассасига суяниб, арши аълони мўлжаллаб кетаётган зоҳид кимсани эслатарди.

ЁСТИҚ ҚУЧОҚЛАГАН МЕҲМОН

Шомансурнинг ёши эликдан ошди. Сочи оқарди, тишининг ярми тўкилди. Кун ботганда оқ ип билан қора ипни ажратолмайдиган бўлди. У қирқ йил қишлоқда бош кўтармай меҳнат қилди: зовур қазиди, ўт ўрди, ғўза чопди, пода боқди. Охири сўна чаққан бир сигирни қайтараман деб қояга йиқилди. Белидан лат еди. Энди қаддини подачининг калтагидай тикка тутиб туролмайди, янги чиққан ойдек эгилиброқ юради.

— Э, бўлди, қилинг сардоба ишингизни! — деди бир куни хотини, — боқолмайдиган етти болангиз бормиди? Худо бизни бўбакдан қисди ҳамма этаклаб туққанда ман ўлгир ҳандалакдай бир болани думалатиб ташлай олмадим. Дорига кетказган пулингизни уйда еб-ичиб ўтиринг. Мен ҳамсояларимнинг кўрпа-тўшагини қависам ҳам икковимизни боқиб оламан.

Бу гапларим шунчаки даромад. Шомансурни чет қишлоқларга ҳам танитган, ҳатто бир замонгача одамларнинг дуосига, ундан кейин кулгисига сабаб бўлган хангома энди келади.

Шомансур йигирма йил подачилик қилиб, бир-икки белбоғ пул жамғарган эди. Буни маҳалла-қўй биларди. Замон ўзгариб тижорат авжига чиқдию ҳаммага пул керак бўлиб қолди. Бироқ қани ўша пул? Ҳозир ким сизга, ма, йиртиғингни ямаб ол, деб бир сўм беради?

Не ажабки, ана шунақа бебилиска пул Шомансурда бор эди. Боя айтганимиздек бир-икки белбоғ эди. Бирдан ўзини тижоратга урганларнинг эсига Шомансур тушиб қолдию улар чопа-чопа келиб ғариб подачининг уйини шудгор қилиб юборишди.

— Яхшиямки кўпчиликнинг бахтига сиз бор экансиз, Шомансур ака! Пича қарз бериб туринг!

— Э, шоҳ Мансур! Барака топ! Дунёнинг ошиб-тошиб илоё Қоратовдай бўлсин! Озгина қарз қиливор!

— Ў-ў Мансур оға! Дўлдан қочган чумчуқдай сиздан паноҳ тилаб келдик. Бир сиқимгина ақчадан чўзиб туринг, жон ака, кузда икки сиқим қилиб қайтармаган номард!

Хуллас, биров ўртага отасини, биров мол-жонини, яна биров ўлган бобосининг арвоҳини қўйиб қасам ичди, ер ўпиб ялинди, ёлворди. Шомансур соддагина кўрингани билан ичидан пишган эди. У эшикма-эшик ошиҳалол йиғиб юриб ҳамқишлоқларининг феъл-атворини обдон чиғириқдан ўтказган, кимнинг оласи ичида, кимники сиртида — беш қўлда биларди. Шунинг учун беш-олти кишига оз-оздан қарз бературиб биттагина шарт қўйди:

— Мен судхўр эмасман. Менинг ақчам туғмайди. Фақат пулимни вақтида қайтарсанглар бўлди. Агар сўзларингдан тонсанглар уйлариингга бориб ўтириб оламан. Қарзимни узсанглар кетаман, бўлмаса жонларингга тегиб ётавераман.

— Э, майли, — деб кулди Дарвеш деган тили ҳам, қўли ҳам чаққон йигит, — уйимизнинг тўри сизники, менга деса бир йил турмайсизми!

Унинг гапига фаришта омин деган эканми, Шомансурнинг «ит ётиш мирза туриши» айнан шу Дарвешнинг уйдан бошланди. Дарвеш элдан бурун қарз олганлардан эди. Шомансур бир борди уникага, икки борди — Дарвеш турли баҳона кўрсатиб қарзини узмади. Кейин подачи айтганини қилди. Бир ёстиқни кўрпачага ўрадию Дарвешникига қараб кетди. Энди ўрик гулини тўкиб чигитдай-чигитдай довуччалар ялтираб қолган кунлар эди. Шомансур ўрик тагига кўрпачасини ёздию ёстиғи билан тўнини бошига қўйиб индамай ётиб олди. Дарвеш ҳазилкаш йигит эди, гап отди:

— Кўрпача юпқалик қилмаяптими, оға, яна бирон нарса тўшаб берайми?

— Қўлингдан келса, беш-ўн минг сўм тўша, бўлмаса гапни сиркалатма, — деди Шомансур. Дарвеш кула-кула нари кетди.

Пешин бўлди, кун оғди. Шомансур чанқади. Аммо Дарвешнинг у билан иши йўқ, кириб-чиқиб юмушини қилиб юрибди. Охири Шомансур чидамади:

— Мусулмонмисан ўзи? Бир пиёла чой берсанг ўласанми? — деди аччиқланиб, — киши гадойга ҳам бир бурда нон беради-ку, ноинсоф?

Дарвеш қизариб кулди. Уйга кириб бир чойнак чой, суви қочган нон олиб чиқди. Дастурхон ёзди.

— Узр, ака, мен сизни ҳазиллашибди, ҳозир кетади, деб ўйлаб.

— Гапим гап! — чўрт кесди подачи, — қарзимни олмагунча бу ердан кетиш йўқ. Хомтама бўлма.

Подачи айтганини қилди. Уззукун ўрик остида чўзилиб ётади, боғ айланади, бирров уйига бориб келади. Тушда чой-нонга қаноат қилади, кечқурун бир коса оби-ёвғон ичади. Гоҳо Дарвеш узр сўрайди:

— Бугун эт соллмадик, оға, айб қилмайсиз.

— Биз ошиҳалол еб ўрганиб кетганмиз, — дейди Шомансур, — қозонда қайнаган бўлса бўлди. Сен томоқни эмас, қарзингни ўйла.

Уч кун ўтди, тўрт кун. Дарвеш кундуз кулгисидан айрилди. Худди яланғоч баданга жун чопон кийиб ол-

ган одамдай ўзини ноқулай сеза бошлади. Илгари уй ичидагилари билан ҳовлида, тоза ҳавода ётишарди. Энди уялади. Болаларни олиб, эр-хотин уйга кириб кетишди. Уй ичи дим, ташқарида эса подачи қоровул бор. Ҳатто хотинини эркаласа шивирлаб гапирадиган бўлди. Нима қилишга ҳайрон. Охири кўзини чирт юмди. Подачининг пошшосидан қутулишнинг ёлғиз йўли қолган эди. Дарвеш болаларининг эрмагидан воз кечмоқчи бўлди. Бир куни уйдан телевизорни қучоқлаб чиқиб Шомансурнинг олдига қўйди.

— Мана, оға, шуни олингу туёғингизни шиқиллатинг. Уйда димиқиб ўладиган бўлдик. Қолганини картишка кавлаганда бераман.

Подачи телевизорни кўтариб жўнади.

Навбат Сотим говники эди. Уни бекорга ҳўкиз дейишмасди. Бетимнинг қалини жонимнинг ҳузури деган гап атайин Сотим учун тўқилгандек эди. Ҳали қирққа ҳам бормаган бу олақўз хомсемиз йигит урсанг ҳам, сўксанг ҳам башарангга тикилиб тураберар, охири «Бўлдингми? Мана қарз!» деб икки бармоғи орасидан бош бармоғини кўрсатарди.

Шомансур уч, тўрт кун Сотим говнинг ҳовлисида, узумнинг остида ётиб юрди. Сотим унга қайрилиб ҳам қарамади. «Ўзи келган ёр-ёр, ўзи кетган ёр-ёр, бир куни зерикканда даф бўларсан», деб қўйди ичида. Шомансур мундоқ дўпписини олиб ўйлаб қараса, Сотимдан садо чиқмайдиган». «Сен ҳўкиз шошмай тур, олдинга хашак солиб кетмасамми» деди ичида Шомансур ва уйига бориб молпичоғини обдон қайраб келди. Сотим билан хотини бир ёққа кетишди, болалари мактабга жўнади. Шомансур оғил тарафга ўтди. Сотимнинг ўн чоғли қўйи бор эди. Семизроғини танлади. Олманинг тагига олиб келиб, уч оёғини боғладию бўғзига пичоқ тортиб юборди.

Бирор соатда қўйнинг терисини шилиб, ичак-чавоғини тозалади. Бир оёғини терига ўраб ошхонага олиб кириб қўйди. Қолган гўштни орқалаб гузарга кирди. Қассобга ўтказиб пулини олдию уйига равона бўлди.

Сотим гов оқшомлатиб меҳмондан қайтди. Қараса ошхонада бўрдоқига боқаётган қўчқорининг териси ётибди. У дарров бу Шомансурнинг иши эканлигини сезди. Қўйнинг оёғини кўтариб подачиникига қараб лўкиллади.

— Ма, иймони йўқ, буниям ол! Илоё тиқилиб ўл! — деб гўштни остонага отди.

— Иштони йўқ тиззаси йиртиққа кулибди, — деди Шомансур, — сенда иймон бўлса лабзингдан тонмас эдинг. Бир ҳафтада қарзингни узмасанг, эчкингни сўйиб сотаман, билиб қўй.

Сотим гов одати бўйича қўлини мушт қилиб учинчи бармоғини кўрсатди;

— Мана сўясан, еб тўймас!

Қўрздорлар орасида Айниддин пиёзчи ҳам бор эди. У Шомансур билан тенгқур, қўнглида кири йўқ ориятли киши эди. Бир этак боласининг оғзидан орттириб қарзини тўлай олмас, кўчада Шомансурга дуч келиб қолса, йўлини тескари солиб кетарди. Буни билгани учун ҳам Шомансур пулини қисталанг қилавермас, ўзига инсоф берсин деб қўйган эди.

Ёзнинг ўрталарида Айниддин подачининг уйига кириб келди.

— Қани, тақсирим, садағасини кўтарсинлар, далага кетдик! — деди кулиб, — хотиннинг этагини искаб ётишдан фойда йўқ. Туринг, тоза ҳаво шимириб, пиёзхўрлик қилиб келасиз.

Айниддин ҳар йили қишлоқнинг кунботаридаги ёвшанзор қирларда пиёз экиб деҳқончилик қиларди. Шомансур қарздорларнинг уйларидан безиб ҳовлисида оёғини осмондан қилиб ётувди, дарров ўрнидан турдию эшагини эгарлади. Икковлон далага қараб кетишди.

Дала яхши-да! Гувалақдан қилинган уйчанинг тешикларидан фир-фир шамол кириб бетингни силайди, қовунполиздан атир ҳиди келади, бўйрага ёйилган қовун қоқиларга ёпишиб ғужғон ўйнаётган ариларнинг гўнғиллаши ҳам қулоққа ёқимли эшитилади. Дала яхши!

Чанқовбосдига қовунхўрлик қилишди. Кейин Айниддин кўнглини ёрди:

— Хафа бўлмайсиз, ошна, қарзингизни чўзиб юбордим. Лекин еб кетмайман, тўлайман. Саккиз болам бор, худодан кўрқаман. Икковимизнинг насибамиз, ана далада ётибди. Мана, пиёз туп боғлаб турибди. Ана, писта баркашдек бўлиб ерга салом бериб турибди. Ана мош, ана нўхат. Қозондай тўнкарилган палов қовоқларни кўрдингиз. Кафсан олинг.

Шомансур даладан бир-икки ҳовуч зира териб олди, бир қозонда ўзлари учун қовун қоқи қайнатди, лагандай писталарни тўқмоқлаб ғалвирда элади. Юмуш билан бўлиб, бир ҳафта қандай ўтганини ҳам билмади.

Бир куни кафсанларини хуржунга солдию эшагига минди.

— Қарзимдан кечдим, Айниддин, — деди у хурсанд бўлиб, — мен розиман, сен ҳам рози бўл. Топганларинг саккиз болангга буюрсин. Омон бўл!

Айниддин, ҳов девона, кузда бошпиёз сотганда тўлайман қарзингни, деганча қолаверди.

Ёз ўтди, куз келди. Энди қиш ғамини ейиш керак эди. Ҳар кимникида ётиб юравериб Шомансурнинг ёнбоши оғриди, одамлардан қарзини сўрайвериб жағи толди. Охири бир тўхтама келди. Бир куни азонлаб хотинини олдига чақириб кўнглидагини айтди:

— Оларда кирар жоним, берарда чиқар жоним деганлари рост экан, хотин. Энди биргина йўли қолди. Мени ўлди деб гап тарқатасан.

Хотиннинг кўзлари пешонасига чиқиб кетди:

— Вой шўрим! Нафасингизни иссиқроқ қилинг-е! Тавба! Тирик одамни ўлди дегани қандай тилим боради?

— Тилинг бормаса, шунча пулдан айриласан. Танангга ўйлаб кўр.

Манзура кўп ўйланмади. Негаки пул Шомансурдан кўра унга кўпроқ керак эди. Эртасига Манзура Одил жиянини чақиртирди. «Жанозага» айтгани уни атайин

қарздорларнинг уйига юборди. Намози асрга яқин подачининг уйини одам босди. Бирин-сирин ваъдасидан тойганлар ҳам кўринди. Улар Манзурадан кўнгил сўрар, мана бу раҳматликнинг омонати эди, дея қоғозга ўроғлик ақча чўзишар эди.

Ниҳоят биттаси сўради:

— Жаноза эртага қолибди-да, янга?

— Ҳа, — деди кўзларини яшириб Манзура, — Термиздаги синглисини кутаяпмиз.

Эртаси пешинда савобталаблар тагин келишди. Қарашса, дарвозада қулф осиглиқ. Ҳовли ўлик чиққан уйга ўхшамас эди. Чунки «марҳум» Шомансур бу пайт Қоратов этагида, бир қозоқ томирининг ўтовида қимизхўрлик қилиб ётарди.

ҲАЗРАТИ СУЛТОННИНГ ҲИКМАТЛАРИ

Уруш босилибди деган гапни булбул Маликдан эшитдик. У ким, десангиз, мendan уч-тўрт ёш катта бола. Адашмасам, бу йил ўн ёшга чиқаяпти. Ўзи биздан бир маҳалла нарида, қўштегирмон ёнида туради. Бир гапга тушиб кетса милтиқ отиб ҳам тўхтатиб бўлмайди уни. Шунинг учун булбул Малик деб лақаб қўйганмиз.

Ана шу булбули гўё олма қоқи сотгани Туркистонга борибди. Бозорда ишини битириб, вокзал тарафга ўтибди. Темир йўлнинг буханка нони ширин бўлади, шундан олмоқчи бўлган экан-да. Қўйинг-чи, қийшайиб нон дўконга қараб бораётса, вокзалнинг томидаги қора карнай гапириб қолибди. «Уруш бизнинг ғалабамиз билан тамом бўлди! Энди оталарингни, ака-укаларингни кутаверинглар!» дебди. Булбул Малик тўрт буханка нонни хуржунга солибдию, эшагига миниб қишлоққа қараб учибди. У кўчанинг оғзидан жар солиб кираётганмиш.

— Ҳай, одамлар! Суюнчи беринглар, уруш тўхтаде-е!... Суюнчи берингла-р...

Яхши гапнинг ҳам, ёмон гапнинг ҳам қаноти бўлар эмиш. Уруш босилибди деган хушxabар кеч киргунча қишлоқнинг у бурчагидан бу бурчагигача тарқалди. Одамлар бир-бирларини кучоқлаб йиғлайди, кўз ёшларини артиб кулади, етказган кунингга шукур, деб Оллохга ҳамду сано айтади.

Бизникилар ҳам ҳайитга чиққандай хурсанд. Уйда тўрт жонмиз. Бувим, аям, Асад укам ва мен. Шу тўрт жон, саккиз кўз бўлиб дадамни кутаяпмиз. Бувим ҳар куни беш вақт номозида ўғлим омон-эсон келсин, деб дуо қилади, Оллодан шафоат тилайди.

Ўчоқбошининг ёнбошидаги сариқ атир гул тўкилиб, оқ ўригимиз бармоқдай гўра бўлганда урушга кетган аскарлар қайта бошлашди. Кунда—кун ора бир хонадонда тўй-маърака. Сойкўчадаги Саттор пўримнинг акаси келди. Бизнинг кўчадаги Тоштемир дудуқнинг отаси, Усмон этикчининг укаси ҳам келди. Лекин менинг дадамдан дарак йўқ эди. Бир куни Шокир полвон деган киши айтди, аскарликдан бўшаганларни бирданига уй-уйларига қўйиб юбормас экан. Айниқса, менинг дадамга ўхшаган танка ҳайдайдиган аскарлар давлатга ҳали керак бўлар эмиш. Кўнглим чўкиб кетди. Бундан чиқди, бизнинг отамиз яқин орада қайтмас экан-да.

Йўқ, бувимнинг дуоларию аямнинг илтижолари эгасига бориб етган шекилли, ёз ўтиб қовун пўчоғи ерга тушганда «Ассалому алайкум!» — деб дадажоним кириб келди. Кўзимиз ярқ этди. Бувим, чироғим ўчган эди, қайта ёнди, ўзингга шукур, деб йиғлади. Аям бўлса ҳадеб дадамнинг этигини артиб, губорини кўзига суртади. Менинг томоғим битиб, товушим чиқмай қолди. Асад укам-ку, дадамиз танимади. Нега десангиз дадамиз урушга кетганда бир ёшда эди-да.

Дадам ўн-ўн беш кун келган-кетган билан андармон бўлди. Кейин ўзининг эски тракторини миниб, шудгор қилгани далага чиқиб кетди.

Бувимнинг айтишига қараганда, эркакнинг йўтали эшитилиб турадиган уйда барака бўлар эмиш. Ростдан

ҳам, дадажоним келдию рўзгоримиз яхши бўлиб қолди, бу йил балодай олма-ўрик ҳам ҳосилга кирди. Ҳатто товуқларимиз ҳам кунда тухум қиладиган бўлди.

Кеч кузга бориб, маҳалла-қўйимизда гангир-гунгир қилган йигитларнинг сони анча кўпайиб қолди. Тўғри, кетганларнинг кўпи қайтмади, лекин чала-ярим дегандай бола-чақасининг олдига қайтиб келганлар ҳам оз эмас эди. Қишлоқда одам кўпайиб, колхознинг юмушлари юришиб кетди. Биров дадамга ўхшаб шудгор қилган, биров кузлик буғдой эккан. Бир тўп аёллар пахта теримида. Уруш қизиб турган йиллари мактабда ҳам ўқишлар тўхтаган эди. Муаллимларнинг кўпчилиги урушда, борлари ҳаммамизни ўқитиб улгуролмасди. Энди мактаб қайта очилди. Мен бешинчи синфни ташлаб кетган эдим, яна ўқишга қатнай бошладим.

Қиш қаттиқ келди. Қор қалин ёғди. Емиш тополмай қолган какликлар Қоратоғ тарафдан кўчиб тушиб, молхоналарга, қазноқларга тиқилиб кетди. Кунда-кун ора битта иккита каклик тутиб еймиз. Каклик гўшти мазза бўлади, тузни кўпроқ солиб пиширсангиз, оғзингизда эриб кетади.

Оёғим юпқа эди, беш-ўн кун мактабга боролмай, сандалда китоб варақлаб ётдим. Бир куни бригадири-миз Тўлан ака кирди. У бизга узоқ қариндош бўлар экан. Бувим бурчакда урчуқ йигириб ўтирган эди. Тўлан ака олма чой ичиб, бувим билан анчагача гаплашиб ўтирди.

— Қўл қалай, қўл? — деди бувим, — совуқда оғри-маяптими?

Тўлан ака урушда бир қўлидан ажралиб келган эди. Иккинчиси ҳам шикаст еган экан.

— Оғриганда дардингни кимга айтасан, туғишган, — деди Тўлан ака, — у ёғини сўрасангиз, мен Худойимдан хафаман. Ё бира тўла жонимни олмади ё тўрт мучамни омон қилмади. Ана, одамларга бало ҳам урмаган, бир ери чизилмай келиб юришибди.

Бувим уни урушиб берди:

— Сан унақа ношукур бўлма, бола. Ўлма, омон-эсон келдинг. Қанча одам қайтмади. Уларнинг мазори-ни ҳам биров билмайди. Ойдаи хотининг бор, иккита қорақўз боланг бор, тирик юрганинга шукур қил...

Тўлан ака бугун негадир тажангроқ эди, бувимнинг гапига «ҳай-йя!» деб қўл силтаб қўйди.

Кейин билсам, Тўлан ака бувим билан пачакилашгани кирмабди. Унинг дарди бор экан. Бу йил баҳорда ёгин-чочин кўп бўлди. Қатқалоқда чигит яхши кўкармабди. Ғўза қатор ораларидаги туп камайиб кетиб, ҳосилга таъсир қилган экан. Шунга бу йил раис ўйлаб-ўйлаб, уй-уйда стакан—пахта ундирмоқчи бўлибди. Бу нима десангиз, чигитни худди сумалакка буғдой ундиргандек иссиқроқ бир уйда ерга ёйиб ундирасиз. Чигит бир қулоқ бўлганда, муштдай лой қориб, уни ўрнатасиз, сиртига қоғоз ўрайсиз. Шунга стакан — пахта деймиз. Бу «стакан» кўкламгача сизникида туради. Далага чигит экилиб, у кўкариб чиқиб, ораларида хато кўриниб қолса, дарров бўш ерларига ҳалиги «стаканни» экиб қўясиз. Шу билан ғўза тўплари тўлиб, пахта бир текис ўса бошлайди.

Тўлан ака, бирор қоп чигит олиб келиб ташласак, ундириб берасизларми, деб сўрагани келган экан.

— Бекор ўтиргунча бекор ишла, деган машойихлар, — деди бувим, — олиб кел, болам чигитингни, кўкартириб берамиз. Эмгак берасанми ё Худо йўлиганими?

— Йўғ-е, эна, эмгак берамиз. Юз стакан ясаб берсангиз, бир эмгак ёзамиз.

Раис бир эмгакка бир кило буғдой берамиз, дебди. Бунга эшитиб, суюниб қолдик. Буғдой яхши-да! Бувим айтади, буғдой жаннатдан чиққан эмиш. Одам Ато билан Момо ҳаво ҳам буғдойнинг мазасини тотиб, кўзлари очилган экан. Ростдан ҳам, беш-ўн кило ошлиғи бор уй ғам емаса ҳам бўлади. Негаки, буғдойни тегирмонга олиб бориб, угиб келса ун бўлади, қозонга солиб қовурса — қўғурмоч бўлади. Қасур-қусур қилиб ейсиз. Келига солиб туйса — гўжа ош. Сут қўшиб ич-

сангиз, кечгача қорнингиз очмайди. Бугдойдан бувим ҳар йили сумалак, ҳалим, атала, умоч пиширадилар. Қўйинг-чи, бугдойнинг хосияти кўп, қайси бирини айтай сизга.

Тўлан ака эшикма-эшик юриб, аёзлаб қолган экан, сандалга оёқ-қўлини тиқиб, анчагача исиниб ўтирди. Бир замон:

— Раҳмат, хола, жонимни чақириб олдим, э! — деб қўзғолди. Уч-тўрт кундан кейин икки халта чигит ташлаб кетди. Бувим, аям уччаламиз бир тоғора чигитни иссиқ сувга солиб ивитдик. Кейин бўйра ташлаб, ёйиб қўйдик. Ҳар уч-тўрт кунда бир қумғонда илиқ сув олиб чиқиб, чигитга сепиб кираман. Чигитимиз бармоқдай бўлиб кўпчий бошлади. Ўн-ўн беш кундан кейин у игнанинг учидек ялтираб ниш чиқарди.

— Энди уни экиш керак, — деди бувим, — лой қоринглар.

Аям икковимиз икки тоғора тупроқ олиб лой қордик. Лойимиз қаттиқ бўлса, чигит қисилиб қолмасин, деб тупроққа бир пақир қўйнинг қийини майдалаб қўшдик. Кираверишга, чўян печканинг ёнига ўтириб олиб, лойдан зувала ясай бошладик. Мен муштдай лой олиб аямга узатаман, аям «стакан» ясайди. Асад иним семизроқ бир чигитни чўзади. Мен аямнинг қўлидаги зувалага чигит қадайман. Бувим эски-туски қоғозлардан карнай қилиб, ҳалиги зувалага ўрайди, мен уни толссоватга солавераман. Сават тўлганда даҳлизга олиб чиқиб, иссиқ деворнинг тагига қўйиб кираман.

Шундай қилиб, кунига юз, гоҳида юздан ортиқ зувала — стакан ясай бошладик. Агар бизга дадам ҳам қарашганларида бундан ҳам кўпроқ қилардик, лекин у кишининг вақти йўқ. Тўрт йил урушда юриб, далани роса соғиниб қолган эканми, саҳар уйдан чиқиб кетадию етти ҳуфтон қилиб келади. Бувим, кузни куз, дединг, қишда дала — тузда не бор, болам, деса, Тошбулоқдаги ерлар шўрлаб кетибди, шўр юваяпмиз, эна, шўр ювмасанг меҳнатинг бир пул, пахта бўлмайди, дейди.

Э, қўйинг-чи, тўрт жон бир ҳафта уриниб, юзи кам минг дона зувала — стакан ясабмиз. Мен ичимда қувонаман. Тагин юз дона бўлса, ўн кило галла беради раис. Қўғирмоч билан бугдой талқонни бирам соғиндимки... Аксига олиб, зувала ўрайдиган қоғозимиз тугаб қолди. Бувим мени бригадирниқига юборди. Тўлан ака биздан бир маҳалла нарида, эски мазористонга чиқаверишда турарди. Қоронғилатиб, уникага кириб бордим. Тўлан ака отининг юганини ямаб ўтирган экан.

— Ҳм, шумбола, кел, — деди у қўл ўрнига бўш енгини узатиб, — кечлатиб нима қилиб юрибсан, тинчликми?

— Тинчликка тинчлик, лекин қоғозимиз адош бўлиб, қўлимиз кесилиб қолди, — дедим бригадирнинг куруқ енгини олиб, — бувим қариндошимга айт, бирор қоп қоғоз топиб берсин, деб юборди.

Тўлан ака соғ қўли билан манглайини ишқади.

— Ҳаммангга қоғозни қайдан топаман, — деди у ёқтирмай, — менинг қоғоз зовутим бўлмаса... Ҳай, майли, эртан бир мазористонни айланиб кўраман.

Ҳайрон бўлдим. Мазористонда қоғоз нима қилади?

Эртаси куни пешиндан кейин уйда дарс қилиб ўтирсам, кўча тарафдан биров чақиргандай бўлди.

— Қара-чи, ким экан? — деди бувим. Чиқсам, Тўлан ака экан. Отида паҳсадан мўралаб турибди.

— Ҳўв, шум бола, бери ке, — деди. Бордим. Тўлан ака, ма, аранг топдим, деб ярим каноп қоп қоғоз узатди. Қоғоз оғир бўлар экан, зўрға орқалаб уйга етказдим.

— Эҳтиёт қилинглар, бир қабат ўрасанглар бўлади, — деб тайинлаб кетди бригадир.

Қопни уйга олиб кириб, тўқ эткизиб қўйдим. Тилим осилиб, ўзим ўтириб қолдим. Бувим Тўлан акани дуо қилди.

— Султон суягини хўрламас, дейди эскилар. Шу Тўлан чўлоқнинг борига ҳам шукур.

— Абдурахмон, қопни ағдар.

Аям эски бўз дастурхонни ўртага ёйди. Икковлашиб қопни тўнтардик. Тўлан ака анчагина қоғоз берган экан. Дастурхонда уйилиб ётган эски китобларга қарадию, аямнинг ранги оқариб кетди. Лабини тишлаб, ёқасини чангаллади.

— Илоё ўзинг асрагин, — деб пичирлади аям, — бу Қуръон китоб, болам. Қуръонни хор қилиб ерга кўмиб бўлмайди. Тўлан пакана нима берган ўзи сенга?

— Билмадим, дедим елка қисиб, — кеча мозористонни бир қараб кўрай-чи, — деган эди.

«Қуръон»ни эшитиб бувим сандалдан биз томонга бўй чўзди.

— Болам, бир иккитасини олиб кел-чи, кўрай.

Дастурхондан иккита муқовасиз, юпқа китобни олиб, бувимга бердим. Бувим «маш... маҳшаргоҳ...» деб бир икки ҳижжалаган бўлдию ўқий олмади.

— Арабча ёзувни отинойимизнинг ўзлари ҳам яхши билмасди, бизни тузук ўқитмаган, — деб баҳона қилди. Аям бўлса, сарғайиб кетган китобларни бирма-бир кўзига суртиб, ҳадеб ичида дуо ўқийди. Бирдан у чўкка тушдию жимжимадор араб ёзувида битилган китобларни бир четга тахлай бошлади. Ярим қоп китобнинг кўпчилиги арабча, аям айтмоқчи Қуръон суралари бўлиши керак экан.

— Энди буларни нима қиламиз? — дедим, — зува-ла ўрасак, гуноҳ бўлади, дейсиз. Ўрамасак, тагин қоғоз етмай қолади.

Бувим ақли-да, қаерда қийналиб қолсак, мушкулимизни осон қилади. Бу сафар ҳам иягини сандалга тираб, ўйланиб ўтирди-да, «Абдурахмон!» — деди. Лаббай деб олдига бордим.

— Мана бу китоблардан беш-олтитасини олиб бориб, Парпи муллага ўқиттириб ке. Шунга қараб иш қиламиз.

Мактабга китоб-дафтар ташийдиган жилдимга авайлаб бояги эски китобларни жойладим. Зинғиллаб Парпи бобоникига қараб кетдим. Парпи мулла зўр одам. Бирон тўй-томошами, хурсандчилик кунларими бўлса,

Парпи бобо бурун ўтган шоирларнинг байту газалини ўқийди. Ўқиганда ҳам одамнинг баданини жимирлатиб юборади. Овози ширин, ширали, жон-жонингни эритади.

Мулла бобо кун чиқишда, мактаб йўлида турарди. фазиллаб кириб бордим. У киши чопонига бурканиб, мизғиб ётган экан. Эриниб ўрнидан турди. Бувимдан салом айтиб, жилдимни очдим. Битта-битта китобларни чиқариб қўйдим. Парпи бобо эски китобларни эҳтиётлаб варақлади. Баъзи бирларининг боши йўқ, айримларининг охири йиртилган ёки ўртаси йўқолган экан. Мулла бобо шариллатиб бир китобни ўқиди:

Шаксиз билинг, бу дунё барча халқдин ўтаро,
Инонмағил молинга, бир кун қўлдин кетаро.
Ота-она, қариндош қаён кетди, фикр қил,
Тўрт оёқли чўбин от бир кун сенга етаро!..

— Қайдин олдинг муну? — деб сўради бобо.
— Тўлан ака берди. Мозористондан топган эмиш.
— Лаънатилар! — деб бобо кимнидир койиди. Кейин, ҳозиргина ўқиган китобини кўрсатиб, деди, — бу ҳазрати Султон ҳожа Аҳмад Яссавийнинг ҳикматлари экан. Мана бу форсча девон экан, кимлигини билиб бўлмади, боши — охири йўқ. Буниси девонаи шоҳ Машрабнинг саргузаштлари...

Бобо яна бирозгача китобларни териб-териб ўқиб ўтирди. Мен қўрқа-писа сўрадим:

— Мулла бобо, боя кимни сўқдингиз?

Парпи бобо қулоғимни ушлаб секин чўзди:

— Менинг гапларимни миянга қуйиб ол, болам. Ўн йилча бурун диндан қайтган худобезорилар чиққан эди. Улар кимникида арабча ёзилган китоб кўрса, сен нега Куръон ўқийсан, деб қамаб қўярди. Одамлар кўрққанидан ўқийдиган арабча китобларини ҳар ерга яширишга тушди. Бировлар, динсиз даҳрийлар зора қабристонни ковламаса деб китобларини мазорга кўмиб қўйган. Худо хоҳласа, бир яхши замонлар кела-

ди, ул китоблар яна ўқилади. Мана ҳазрат Султон нима дейди:

Ғариб Аҳмад сўзи ҳаргиз қаримас,
Агар ер остига кирса, чиримас
Мени ҳикматларим оламга тўлғон,
Эшитмай ҳар ким ўлса, қилғай армон.
Мени ҳикматларим дардликка дармон
Киши бўй элтмаса, ул йўлда қолғон
Мени ҳикматларим оламда султон,
Қилур бир лаҳзада чўлни гулистон...

Парпи бобо тўхтаб қолди. Титилиб кетган сап-са-риқ вараққа тикилиб турди-да, деди:

— Бу ёғи ўчиб кетибди, зах ерда ётавериб, уриниб қолибди. Ҳай, майли, буларни ҳалтангга солиб ол. Аянгга айт, яхшилаб сақласин, катта бўлганда ўқийсан. Шоҳ Машраб менда тура турсин, беш-олти кун ўқиб берман.

Китобларни жилдимга тиқиб уйга жўнадим, «Шундоқ-шундоқ», дедим бувимга. Аям арабча ёзилган китобларнинг ҳаммасини эски бир дастурхонга ўради, тугиб катта сандиққа солди. Кейин лабини тишлаб тикка туриб қолди.

— Энди зувалага нима ўраймиз? — деди аям, — анави Тўлан чўлоқ исини сезиб қолса, балога қоламиз, болам.

Шуни ўйлаб, менинг ҳам бошим қотиб турувди. Шув этиб миямга бир фикр келди.

— Тоғамникига бориб келаман, ая, — дедим, — тоғамнинг эски журналлари кўп бўлар эди.

— Майли, болам, ишқилиб, стаканларимиз тўхтаб қолмасин.

Тез-тез кийиниб, Ичкент томонга учдим. Тоғам муаллим, урушдан бурун уйига бир кучоқ газета-журнал келиб турарди. Қолган-қутгани бордир, деб умид билан боравердим.

Тоғам уйда экан. У кишига арабча китобларни сандиққа бекитиб қўйганимизни айтиб ўтирмадим. Пар-

пи бобом ҳам оғзингдан гуллаб юрма, деб тайинлаган эди. Ўқиб бўлган журналларингиздан беш-ўнтасини беринг, керак бўлиб қолди, деб қўя қолдим. Тоғам бир даста журнал обчиқиб олдимга ташлади. «Ёш куч», «Ойдин» деган ойномалар экан. Лотинча ёзилгани учун шариллатиб ўқидим. Уларни халтамга жойлаб уйга қараб чопдим.

Бирор ҳафтада биз ясаган стаканлар мингдан ошиб, бир ярим мингтага етди. Тўлан ака бир куни яна отда пахсадан мўралаб, чақириб турибди. Чиқсам, тақимига ўн килоча буғдойни босиб олибди.

— Ма, шум бола, — деди у қопчиқни олиб, — аянгга бер, туғишган деб сенларга бўнак олиб келдим.

Буғдойни орқалаб уйга олиб кирдим. Керакли юкнинг оғирлиги бўлмас экан, бир дам олмасдан ошхонага етказдим. Аям икки элак буғдойни ерга ёйиб, қорамигини терди. Мен ер ўчоққа ўт ёқдим. Аям қозон осди. Асад укам ўчоққа ёвшон тикди. Аям қозонга буғдой солиб, юмшоқ супургининг сопи билан донни ағдариб ўтириб, қўғирмоч қовура бошлади. Ора-чора хиргойи ҳам қилиб қўяди:

Оқ қўйнинг калласи,
Қора қўйнинг калласи,
Ман Худонинг бандаси,
Қўғўр-қўғир, қўғирмоч,
Қўғўр-қўғир, қўғирмоч.

Укам, Асад икковимиз қозондан отилиб ерга тушган иссиқ қўғурмоч донларини пуф-пуфлаб териб еймиз, бир-биримизга қараб куламыз. Аям бир нима деб ўзича сўзланади. Бироқ унинг гапи қулоғимизга кирмайди. Қозондан сакраб чиқаётган буғдой донларини илиб олиб, қасур-қусур чайнаймиз. Қорнинг очиб турганда қўғирмочдан мазали нарса йўқ-да! Сакра, сакра қўғирмочим, қўғирмоч!..

БИР ОЙ МИСТЕР БЎЛГАНИМ

ярми ҳазил, ярми чин

Бултур Чарли Стеффорд деган чет эллик йигит билан танишдим. Ўзи Американинг Иллинойс деган штатидан экан. Ўзбекистоннинг бир қишлоғида яшаб, ўзбекларнинг урф-одати, расм-русумлари билан танишиш учун биз томонларга келибди. Бир куни уйда ўтирсам, туман ҳокимининг вакили бояги йигитни бошлаб кирди. Ёнида шотирлари ҳам бор.

— Ҳикматиллака, мана бу йигит меҳмонимиз, — деди Чарлини кўрсатиб, — ўзи олим, Ўрта Осиё халқларининг тарихи, бугунги ҳаёти ҳақида китоб ёзмоқчи экан. Эркалик қилиб, сизникига бошлаб келавердим. Боғ-чорбоғингиз ҳам, кўнглингиз ҳам кенг, бир ойгина шу йигитга уйингиздан жой берарсиз. Сизга зиёни тегмайди. Харажатларини ўзи кўтаради. Фақат яхши сўзингизни аямай, сўраганларига жавоб бериб турсангиз бўлди. Майлими, ака?

— Майли, — дедим. — Уй-жой кимлардан қолмайди. Бир коса овқатни қўшнига ҳам чиқарасиз. Уйимнинг тўри меҳмонники. Фақат шартим бор.

— Қанақа шарт? — деб сергакланди вакил.

— Шартим шуки, кўп ичмасин. Америкаликлар ҳалиги заҳри қотилни ҳаддан зиёда ичади, деб эшитганман. Ичафон кишини жиним суймайди.

— Бўпти, айтиб қўямиз, — деди у ва тилмочга ўғирилди. Тилмоч чет элчалаб Чарлига нимадир деди. Чарли «ес! ес!» деб бош силкиди.

Шундай қилиб, Чарли бизникида ўрнашиб қолди. Мен уни Чарливой деб чақирадиган бўлдим. Аввалига, бирор ҳафтагача тилмоч келиб, икковимизнинг сўзимизни бир-биримизга ўгириб турди. Кейин, бора-бора тилмочга ҳожат қолмади. Мен оз-моз инглизча, Чарливой оз-моз ўзбекча тушунадиган бўлдик. Жилла қуриса, бармоқларни ишга солиб, имо-ишора билан гаплашамиз. Мен қўлимни оғзимга қўйиб, томоғимни

такиллатаман. Бу — чой ичасанми, деганим. Ёки қошиқ олиб, косага соламан, ўзимча овқат ичган бўламан. Чарли «ес!» дейди, ёки «нў! нў!» деб бош чайқайди. Бу ҳа, ёки йўқ, дегани экан.

Чарли бизникига кўчиб келганда айна Наврўз эди. «Омадинг бор экан, бола, — дедим ичимда, — халқ сайлларини ҳам, сумалакни ҳам кўрадиган бўлдинг».

Айтганимдай, уч кун ўтиб, чап томонимиздаги қўшнимиз Мушарраф хола сумалак қайнатишга киришди. Чарли видеосини созлаб, оқшом тушмасданоқ қозон бошига бориб олган. Хотинларнинг ҳар бир ҳаракатини суратга олаяпти. Бир маҳал у, имо-ишора билан, бу қандай овқат дегандек сўраб қолди. Бу чулчитга нечук тушунтираман, э худо! Охири бир сиқим бугдой олдим, унинг устига бир чимдим майса қўйдим. Кейин майсани қайчи билан кесдим, унга ун сепдим. Чарли анқайиб қараб турибди.

— Мана шундан сумалак чиқади, билдингми, оғайни? Сумала-ак!..

— Сум... Сум-малек, — деб Чарли дарров дафтарига ёзиб олди. Тонготаргача аёлларнинг ёнида ўтирди, ҳатто бир-икки марта уларга тақлид қилиб, қозонга қалақ ҳам уриб кўрди. Умуман, Чарлининг одати ўзи шунақа. Ҳамма нарсани ушлаб, тишлаб, ҳидлаб кўришни ёқтиради. Бир сафар келинингиз кели туйиб турган эди, видеосини кўтариб келиб қолди. Бир пас қараб турди. Сўнг келисопни сўради. Хотин кулиб чўзди. Чарли уни кўтариб бир урди, кели ағдарилди, ер билан бир бўлиб, гўжа тўкилди. Чарли қизарди, бош эгиб узр сўраган бўлди, кейин чўнқайиб олиб гўжани теришга тушди.

Бир куни қизиқ бўлди. Қирқ кунча илгари набиралик бўлган эдик. Қуда тараф бешик олиб келадиган бўлибди. Биласиз, ўзбекнинг бешик бердиси ҳам кичкина тўй. Шунини ўйлаб, мактабдан инглиз тили муаллими Манзураҳонни чақириб қўйдим. Чарли «Бу нима? Бу нима?» деб сўрайвериб, қон қилмасин, дедим-да.

Айтганим бўлди. Чарли маросимни бошдан-оёқ суратга олди. Ясатилган тойчоқ-ку, набирамга қўшилиб, қахрамонга айланиб кетди. Улар ўлганда ўн марталаб суратга тушгандир-ов. Ахийри навбат бешикка келди. Манзура Чарлига бешикнинг вазифасини обдон тушунтирди. Бир вақт десангиз, Чарлининг кўзи сумакка тушиб қолди. У сумакни олиб, пуфлай бошлади.

— Бу сурнайми? Флейта, да? — деб сўрайди.

— Йўқ, бу сурнай эмас, болалар учун ишланган миниканализация, — деб тушунтирмоқчи бўлади Манзура муаллим. Чарли «бу асбобни ҳозироқ ишлатиб кўрсатинг», деб туриб олди. Меҳмоннинг сазаси синмасин, деб битта неварамни уйнинг орқасига қараб етакладим.

— Қани, Алижон, болам, бу сумак қандай ишлар экан, меҳмонга бир кўрсат-чи.

Алижон уялиброқ турди-ю, барибир сумакдан сув оқизиб кўрсатди. Чарли «О, кей! Карош, карош!» деб хурсанд бўлди. Хуллас, Чарлига эски бешикдан бир сумак олиб бериб, қутулдим. У икки марта «сенк-ю! сенк-ю» деб таъзим қилди. Бу «совға учун раҳмат», дегани эмиш.

Кейинги кунларда Чарли билан имо-ишора орқали гаплашавериб, жигарим хун бўлиб кетди. Шунинг учун Манзурани кунига чақиртирадиган бўлдим. Икковлашиб, Чарлига кўзмунчоқнинг нималигини, омочнинг хосиятини тушунтирдик. Кувини — сепаратор дедик, келини қўл тегирмон, урчиқни ип йигирувчи ёғоч, дедик. Қўшнимиз Содиқ аканинг ўғли армияга кетаётганди, кузатишгани биз ҳам чиқдик. Онаси ўғлига нон тишлатди. Кейин нонни тахмонга олиб қўйди. Буни кўриб, Чарли сўради:

— Нега нонни бериб юбормади? Йўлда еб кетарди ўғли...

— Ҳов анави қопчиғи тўла егулик, — дедим. — Бу — ирим. Яна нон еган ерингга омон-эсон қайтиб кел, дегани бўлади.

Чарли дафтарига ҳамма айтганларимни ёзиб олди.

Гапнинг қисқаси, бир ойгача Чарли ўзига ғайритабиий кўринган нарсаларни суратга олиб, таърифни дафтарига ёзиб борди.

Мен ҳам бир ой мистер бўлиб юрдим. Ҳикматулла, дегани тили келмай, Чарли мени мистер Хек-матильда деб чақиради.

Ўттиз кун деганда, тагин ҳокимнинг вакили келди. Чарлини машинасига ўтқазиб олиб кетди. Чарли уй ичимиздагиларни қайта-қайта суратга туширди, ҳамма билан, ҳатто саксон икки яшар энам билан ҳам кучоқлашиб хайрлашди.

— Раҳ-мат! Раҳ-мат! Раҳ-мат! — деди уч марта.

Икки ойча Чарлидан дарак бўлмади. Ёзнинг чилласига яқин ундан хат олдим. У хатини туман ҳокимиятидаги компьютерга юборибди. Одатдаги дуои саломдан ва ўзига кўрсатилган меҳмондўстлик учун ташакурдан сўнг, Чарли шундай деб ёзди:

«Мистер Хек-матильда! Бир ой уйингда турдим. Бир ой сизлар билан бирга нафас олдим, қандай яшашларингни, кундалик юмушларингни, одатларингни, тўйларинг, азаларинг, севинчу ташвишларингни кутатдим. Ўзимча уларни таҳлил қилдим, бировларга қиёсладим. Хулоса чиқармоқчи бўлдим. Аммо ўйимнинг охирига етолмадим. Ўзбекларнинг кимлигини, барибир тўла-тўкис тушунолмадим. Қанақа халқ у, ўзбеклар? Уларнинг ички руҳияти, қалб негизи қанақа? Ўзбекларни бошқа элатлардан ажратиб турадиган хислату хусусиятлар нима? Хуллас, сизлар кимсизлар, мистер Хек-матильда? Хатингни кутаман, ўзбекка ўзинг таъриф бермасанг, мен бу жумбоққа жавоб тополмадим. Дўстинг Чарли».

Мен ҳам бошимни қашлаб, ўтириб қолдим. Ростдан ҳам, биз киммиз ўзи? Шоир Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» деган машҳур шеъри бор. Эркин ака ўзбекнинг кимлигини таърифламоқчи бўлади, лекин ўзбекнинг буюклиги битта шеърга сифармиди? Мен-чи, мен ўзбекнинг насл-насабини қандоқ қилиб бир мактубга жойлайман? Бунинг иложи йўқлигини билсам-да, бир уриниб кўрай, деб, мана бундоқ хат битдим:

«Ваалайкум ассалом, Чарливой! Ўзбеклар қанақа элат деб, гапнинг очиги, мени ҳам қийнаб қўйдинг, оғайни. Чарли, сен бизнинг Насриддин афандини биласан, унинг қизиқ-қизиқ хангомаларини ўқигансан, тўғрими? Хуллас, Насриддин афанди ўзбекнинг тим-соли. Насриддинга боқ — ўзбекка боқ! Бир қарасанг, доно, бир қарасанг, содда-гўл, бир қарасанг — айёр, бир қарасанг — довдир, бир ишини кўрсанг — бахилдан бахилга ўхшайди, бир қилмиши сахийдан сахий кишини эслатади.

Бўйи барабар қозон кўтариб, таниганни ҳам, танимаганни ҳам чақириб, тўй қиладиган меҳмоннавоз халқ — биз ўзбеклар бўламиз. Тўй ўтгач, қора қозонни сувга ташлаб, қотган нонни кавшаб, тўйнинг гаштини ўйлаб, ёнбошлаб ётадиган қавм ҳам ўзимиз бўламиз.

Ишимизни битириш учун ўғлимиз тенги одамни ака, унинг эчкисини така дегувчи, сермулозамат, серилтифот элат ҳам биз, ўзбеклармиз.

Айтмоқчи, мулозаматни бизчалик ўрнига қўядиган биронта қавм топилмаса керак, Чарли. Мана, сенга бир мисол. Айтайлик, икки ўртоқ, икки куда сафарга кетаяпти. Вокзал. Поезд келади. Энди вагонга чиқиш керак. Бир куда иккинчисига йўл беради.

— Қани, қудажон, чиқсинлар...

Иккинчиси тисарилади:

— Йўғ-е, куда, мен сиздан олдин чиқаманми? Ўзларидан бўлсин, қани...

— Сиздан аввал чиқсам, уят бўлар, қудажон. Ҳурматингиз бор. Ўзлари бошласинлар.

Хуллас, улар бир-бирларига йўл бериб «сиз чиқинг, сиз чиқинг», дегунча поезд юриб кетибди. Мана шулар ҳам — ўзбек!

Далада тонгдан то шомгача кетмон чопиб келиб, ўзингга шукур, деб кўк чой шопириб ётгувчи қаноат эгаси ҳам — ўзбек.

Кечагина қўшнимнинг қулоғини чўзсанг, кун кўринарди. Ичгани оби ёвфон эди. Энди чўнтагига

беш-ўн танга тушиб, димоғи шишибди, қорин қўйибди. Илгари мени кўрса, ассалом, акажон, дерди, энди, «ҳм, оғайни, озиб-тўзиб юрибсизми?» деб кибрланади. Бу ҳам ўзбекнинг бир тоифаси. Хуллас, баъзида ўзимизникиларни ўзим ҳам танимай қоламан, Чарли. Гапни чўзиб ўтирмайин-да, сенга уч нарсани айтиб берай, шунга қараб ўзинг хулоса чиқариб оларсан.

Сен яшаётган ўша мамлакатни Колумбдан неча юз йил олдин Беруний деган бобом очган. Ҳатто харитасини ҳам чизиб берган. Бу — бир.

Медицина деган сўз яна бир бобом Ибн Синодан қолган. «Мадади Сино» бора-бора медицинага айланган. Биласан, Ибн Синонинг тиббиётга оид китоблари Европада 600 йил қўлланма — дарслик бўлиб келган. Бу — икки.

Мана, энди биз компьютерлар асрига ўтдик. Хатингни ҳам менга Интернет орқали юборибсан. Аммо ўша алгоритмларни биринчи бўлиб ким ихтиро қилган эди, ҳеч ўйлаб кўрдингми? Ҳа, баракалла! Алгебрани, демак алгоритмни ҳам менинг улуғ бобом Мусо ал-Хоразмий ўйлаб топган! Европаликлар ал-Хоразмий дейишга тили бормай, алгоритм деб ўзгартириб олишган. Мана, сенга ола дўппи кийган соддадил, тўпори, муғомбир, топағон, гоҳо эринчоқ, гоҳо тиним билмас ўзбекнинг кимлигию нималарга қодир эканлиги!

Сенга ўзбекона салом билан, Ҳикматулланинг тўнини кийган

Саъдулла Сиёев

ДОКА РЎМОЛНИНГ ҚУРИШИ

Кунбеткай қилиб солинган уйнинг узунчоқ равонида бир-бирига орқа ўгириб чол билан кампир ўтирибди. Олдиларига дастурхон ўрнига қўл сочиқ ёзилган, биттадан чойнак-пиёла, нон қўйилган. Улар бир-икки кундан бери араз, гаплашмайдилар. Чойдан

қуйиб, бир хўплайди-ю, чол аста уҳ тортади, кампир қилт этиб тупугини ютади. Иккаласининг ичи пишиб кетган, иккаласининг ёрилгиси келади, бироқ гурур йўл бермайди.

Шу пайт ташқаридан оёқ товуши эшитилди. Чол-кампир умидвор бўлиб эшикка қарашди. «Назарали!» — деб ён қўшниси Ҳайдар ота кирди.

— Ассалому алайкум, яхшилар!

Чол ҳам, кампир ҳам индамади. «Келинг» дегандай бош қимирлатиб қўйишди.

— Қалай, ўйнаб-кулиб ўтирибсизларми? Уч кун бўлди, кўринмайсан, Назарали? Нима гап, тинчликми деб...

Чол ҳам, кампир ҳам қўл сочиқнинг попугини ўйнаб, ҳамон тек ўтиришибди. Ҳайдар ота тўхтаб қолди. Кейин илжайди:

— Ие, ҳа, нима бўлди? Яна ораларингдан ола мушук ўтдимми? Оббо-о! Қариганда ёш боладай тумтайиб... Тавба! Шу тобда неварачевараларингдан биттаси келиб қолса, нима деган одам бўласанлар? Хўш, Ҳалимахон, нима бўлди?

Кампирнинг кўзига ёш келди. У чолига ияк қоқди:

— Нима бўлганини анави қоқвошдан сўранг! — деди овози титраб. Чолдан ҳам дарров «алик» қайтди:

— Йўқ, нима бўлганини шу тиши йўқдан сўра! Тарикча гуноҳим бўлса, айтсин!

— Айтаман ҳам!

Чол-кампир ўтирган бўйларича Ҳайдар отага ўғирдилар. Ҳалимабону ирғиб туриб, қўшнисига кўрпача солди, бир пиёла чой қуйиб узатди. Сўнг арзи ҳол айтди:

— Айланай уста, бу ўртоғингизга бир бало бўлди. Қариганда қони қуюлдими, қайдам? Бирам тажанг, бирам бесабр... Сал нарсага лов этиб ёнади-кетади.

— Ўтлаяпти-да, бунга ишонма, — деди Назарали ота. — Кейинги вақтларда сал... — у бармоғини чаккасига қадаб, буради, — шунақароқ бўлиб қолган.

— Шошманглар, жанжал нимадан чиқди ўзи?

— Мирмишилдан. Икки кун бўлди. Абетга нима қилай, дадаси, десам, юмшоқроқ нарса бўлсин, деди. Унда мирмишил қовура қолай, селини мўлгина қилсам, аччиқ чой билан еб олар, дедим. Мирмишилни оби-тобида қовуриб, ботар-ботмас қилиб сув солдимда, биқ этиб қайнаши билан устига товоқ бостирдим. Токнинг тагини теша чопиқ қилиб қўювдим. Икки йўлгина райҳон ўтқазсам, ёзда одам бўйи бўлиб, гуркираб ётса, боз шу чолнинг шўрвасига асқотади-ку, дедим. Райҳон кўчатни экиб бўлиб, ошхонага кирдим. Қарасам, мирмишил сал тагига олибди. Газ ўлгур лопилаб кетганми, нима бало бўлган... Хуллас, бир лаган қилиб, мурч-пиёзлаб сузиб кирдим. Бу тўрам қошиқни шундоқ солиб, лаганни бир ағдарди-ю, овқатми бу, похолми, деб олди-урди, олди-урди...

Кампир рўмолининг учига кўзини артди. Ҳайдар ота ялт этиб ўртоғига қаради:

— Ҳўв, менга қара! Сени нима жин урди? Муштдек кампирга қўл кўтариб ўтирибсанми ҳали?

— Эсинг жойидами ўзи? Ҳозир хотин урадиган замонми? — тўнғиллади Назарали ота. — Бурнига бир чертиб қўйсанг, қиёматга довур қувар буларинг... Хонтахта четида пиёла турган экан, шундай... тирсагим тегиб кетиб...

Ҳайдар ота «Сиз нима дейсиз?» дегандай Ҳалимабонуга юзланди. Кампир шошиб ёқасига туфлади:

— Тавба қилдим... Оғзида илми билан ёлғонни сувдай ичади-я...

У этакларини ҳилпиратиб, ичкарига кириб кетди. Салдан кейин латтага тугилган нарса кўтариб чиқди. Жаранглатиб Ҳайдар отанинг олдига қўйди.

— Мана, кўринг, уста ака! Қулочкашлаб отди денг пиёлани, шкафнинг ойнаси кунпаякун бўлди. Уйга кириб қаранг, бир кўзига парда тутиб қўйибман. Қизим Московдан олиб келиб берган ликопчалар ҳам синди, ойим раҳматликдан қолган мана бу жонон пиёла ҳам бир сиқим бўлди. Мана, мана! — у пиёла синиқларини устанинг олдига суриб қўйди. Ҳайдар ота

собиқ пиёланинг бир бўлагини олиб, томоша қилди. Нозик мўйқалам билан чизилган суратда бир-бирига дон бераётган икки қушнинг калласи тасвирланган эди. Уста уларга маҳлиё бўлиб қолди. Назарали ота, бу кампиримнинг ёнини олмасин, деб қочириқ қилди:

— Саккиз еридан чегараланган сополни пиёла деб юрибди...

Ҳалимабону мурасага келишни ўйлаб ўтирувди, бироқ чолининг кейинги гапи жон-жонидан ўтиб кетди. Назарали ота гўё пиёла баҳона, марҳум қайнонасини масхара қилгандай эди. Ҳалимабону ҳам «отнинг бошини» қўйди:

— Ўн саккиз еридан чегараланган бўлса ҳам, яхшидан қолган ёдгорлик эди. Ҳар сафар лабимга оборганимда онагинамнинг нафаслари келарди... Ўргилай, уста, қирқига чидадим, қирқ бирига чидамадим. Ортиқ мажолим қолмади. Қилдан қийиқ ахтаради. Бир ёстиқ қўйсанг, паст дейди, икки ёстиқ қўйсанг, баланд дейди. Калишининг патаги йўқолса ҳам мендан кўради. Кучук ўлгур акилласа, овозини ўчир, деб бақиради. Мен кучукка ангилла, деб ўргатиб қўйибманми, жон уста, ит бўлгандан кейин хуради-да.

Ҳайдар ота бўшаган пиёлани Ҳалимабонуга узатди. Назарали ота шуни пойлаб турган эди, дарров ўз чойнагидан чой қуйиб чўзди. Уста илжайиб, иккинчи «рақиб»нинг чойини олди. Кампир пиёла синигини латага туга бошлади. Чоли устага имлади:

— Ўзининг айби йўқмикин, сўрачи? Нимага шўрвага сочидан қўшиб солиб бераркин? Идиш-товоқдан нукул сузма ҳиди келади.

Кампир силтаниб ўрнидан турди.

— Айтинг ўртоғингизга! Сузма ҳиди келса, энди келгандир. Қиз вақтимда қанақа сочим бор эди. Нақ тўпигимга тушарди. Сочингиздан атир иси келади, деб бармоғига ўраб ўтирарди ўзи. Бу кишини кимсан — Назарали домла қиламан, деб шу аҳволга тушдим. Ҳа, шундоғ деб айтинг, ўртоғингизга! Бўлди, жонимдан тўйдим!

Ҳайдар ота қараса, бўлмайдиган, иш чаппасидан кетаяпти. У сакраб турди:

— Уй-рўзгор бўлганидан кейин ҳар хил гап ўтади. Гоҳо пиёла синади, гоҳо овқат тагига олади. Арзимаган нарсадан бунақа бўлиб ўтирсанглар... Маҳалла-кўй эшитса, кулмайдими? Ундан кўра мен ҳозир қулинг ўргилсин қилиб битта ош дамлай, бултурги мусалласдан қолган бўлса, Назарали ертўладан олиб чиқсин, яраш-яраш қилайлик, докарўмолни қуритайлик. Нима дединг, Назар?

Чолнинг ярашгиси бор эди, негаки айб ўзидан ўтган, бунинг устига ҳадеб чой билан нон кавшайверш жонига теккан эди. Шундай бўлса ҳам:

— Анави тиши йўқдан сўра, — деди ҳамон паст тушгиси келмай.

Ҳайдар ота кампирга қаради:

— Лаббай, Ҳалимахон?

Кампирнинг ҳам кўнгли эриб турибди. Сиртида койи-са-да, ичида чолига раҳми келарди. Бироқ «рақиб»ига бирдан таслим бўлгиси келмади:

— Ошни еб, кучга минса, яна дўмбирасини чалади, биламан, — деди иккиланиб.

Булар муросага келмайди шекилли, деб Ҳайдар ота хўшлашди:

— Ҳай, майли, ўзларинг биласанлар. Омон бўлинглар. Апоқ-чапоқ пайтларингда кирарман.

У кўчага чиқиб ўйланиб қолди: «Ишқилиб, қариганда дардкашингдан айирмасин экан. Булар эллик йилдан бери бир-бирига суйкалиб, бир-бирини искаб ўрганиб қолишган. Бунақа хурпайиб ўтираверишса, эзилиб кетади-ку? Бир иложини қилмасам бўлмайди. Нима қилсам экан?.. Э, топдим.»

Назарали отанинг кенжа қизи Дилором қишлоқдан йигирма чақиримча нарида, кончилар шаҳарчасида турарди. Ҳайдар ота мактабга тушиб, Дилоромга телефон қилди. Даданг билан ойинг неварасини соғинибди, тез олиб келиб, кўрсатиб кетмасанг бўлмайди, деди. Кейин, мен тилпон қилганимни айтма, деб тайинлади.

Бу гап пешиндаги гап эди. Кечга яқин Дилоромхон ўғлини кўтарганча, ҳовлиқиб кириб келди. Гарчи Ҳайдар ота, тинчлик, деган бўлса ҳам, у ойимларга бир нарса бўлганмикин, деб хавотирда эди.

Чол тўрт қават кўрпача солиб, «Иброҳим Адҳам»-ни ўқиб ётган эди, қизининг кирганини сезмади.

— Ассалом, ада... — Дилором боласини бир четга ётқизди-ю, югуриб бориб дадасини кучоқлади. — Яхши ўтирибсизларми? Жим бўлиб кетдинглар, бир хабар олай, дедим. Ойим кўринмайди?

— Юргандир-да, ивирсиб, — деди чол энсаси қотиб.

— Кўрай-чи, ҳовлида бўлсалар керак.

Дилором чиқди. Чол чўзилиб неварасига қаради. Пишиллаб ухлаб ётибди. Аста туриб қўлига олди, суйиб эркалади. Чақалоқ уйғониб кетиб, йиғлади. Йўргалаб кампир кирди. У «Вой, неварагинам келибди-ку!» — деб чоли тарафга бир қадам босди, лекин аразлиги эсига тушиб, тўхтаб қолди. Бола чириллаб йиғлай бошлади. Кампир югургилаб келиб, неварасига қўл чўзди:

— Бу ёққа беринг! Бола кўтаришни ҳам билмайсиз, — деди зарда билан.

— Сен билсанг бўлди, — деди чол кампирининг гап очганига суюниб.

Бувисининг қўлига ўтган заҳоти невара тинчиди. Ҳалимабону бола баҳона, чолга гапира кетди:

— Неварагинамнинг қўлчасини қайириб қўйибсизда, бобоси... Нодир ўғлим, ботир ўғлим... Қани, бобонгга салом бер-чи. Ашшалом, бобожон, дегин, бувимни хафа қилшангиз, шоқолингизни юламан, дегин...

Бу — кампирнинг сулҳ таклиф қилгани эди. Чол бажонидил уни қабул қилди:

— Ваалайкум ассалом, ўғлим. Бобом энди тажанглик қилмайди, де бувингга. Ёзда сизни Тошкентга олиб, тилла тиш қўйдириб беради, дегин...

Дилором кирди. У ойиси билан кўришиб бўлиб, сўради:

— Қоринларингиз ҳам очгандир, мен овқатга унаб юборай, нима пиширай, ойи?

Ҳалимабону неварасининг юз-кўзидан ўпа туриб, деди:

— Аданг бечора кечадан бери норинни соғиндим, деб ўтирувди. Гўштни мўлроқ солиб, норин қил, болам.

Назарали ота ҳам неварасига ёпишиб жавоб қилди:

— Йўқ, аччиққина шавла қилақол, қизим. Онанг шўрлик юмшоққина есин, қийналмасин... Айтганча, Ҳайдар отангниям чақир...

Муғомбирона илжайиб, Ҳайдар ота кирди. У ҳеч нарса билмагандай, Дилором билан ҳол-аҳвол сўрашди.

— Э, қуллуқ бўлсин, кўз ойдин! Дилоромхон қизим билан неvara келиб, уйларингда офтоб чиққандай бўлибди-ку! Дуруст, дуруст...

Ҳайдар ота ўтириб, дуога қўл очди:

— Қани, омин, тўрт кўз тугал бўлсин, ишқилиб, ҳеч кимнинг офтоби ўчмасин, ҳамма вақт чарақлаб турсин!..

ОСМОНДАН ЕРГА ТУШДИ

Академик Саъди Сирожиддинов ўзбек математика мактабининг асосчиларидан бири эди. Шунингдек у киши Москва давлат университети(МГУ)нинг фахрий профессори ҳам саналарди. Домла йилига икки марта — куз ва баҳор ойларида Москвага бориб, талабаларга маъруза ўқиб қайтарди.

Бу сафар ҳам Саъди ака Тошкентга қайтиб келаяпти. У дала-даштни томоша қилиб кетишга яхши, деб поезднинг икки кишилиқ махсус вагонига чипта олди.

Баҳор авжида. Тошкентда ўрик гулини тўкиб, довучча боғлаган пайт. Саъди ака бир ой ичида қадрдон шаҳрини жуда соғиниб қолган эди. Ахир Тошкент обҳавосини эслашнинг ўзиёқ одамга хуш кайфият бағишлайди. Домла ана шундай шодон руҳ ила поездга чиқди. Купесига кирди. Қараса, девдай бўлиб бир йигит ўтирибди. Қирқ ёшларда. Елкадор. Қўллари узун,

калласи катта. У қадим ўзбек полвонларини эслатарди. Саъди ака салом берди.

— Э, келсинлар, қўшни! — деди йигит қувноқ оҳангда, — олис йўлда яхши йўлдош керак, деган экан бурунчилар. Сиз ҳам Тошкентгами?

— Поезд у ёғига ўтмайди шекилли, — деб кулди Саъди ака. Йигит қўл чўзди.

— Танишиб олайлик. Мен Тошболтаман. Ёшлигимда оғайниларим «ҳой, ҳой отамиз, тошни кесар болта-миз» деб ҳазиллашишарди.

Саъди ака бир сония ўйланди. У киши ниҳоятда кичик феъл, камтарин, илтифотли инсон эди. Унвонини айтиб ўзини кўз-кўз қилишни хуш кўрмасди. Домланинг ўрнида бошқа одам бўлганда, эҳтимол, мен фалончи академик бўламан, дея қўл чўзарди. Саъди муаллим бундай тоифадаги олимлардан эмасди. Шунинг учун отасининг исмини айтиб қўя қолди:

— Менинг отим Ҳасан.

— Жуда яхши, Ҳасанбой! — деди Тошболта, — бир Масковларга айланиб келибсиз-да? Қалай, шаҳар ёқдимми?

— Ҳм. Бир мамлакатча келар экан.

— Шунақа! Мен икки йилдан бери Масковга қатнайман. Ҳалиям ҳамма ёғини кўролганим йўқ. Айтганча, нима иш қиласиз?

— Муаллимман.

— Ҳа, дуруст. Демак мактабда ишлайсиз. Мен ҳам яқингача ўқитувчи эдим. Икки йил бўлди, аспирантман. Раҳбарим Мавковда. Домлага ишларимни кўрса-тиб қайтапман.

— Қайси фан бўйича ишляпсиз?

— Математика! — деди ғурурланиб Тошболта, — фанлар отаси.

Саъди ака ичида кулиб қўйди: «Ўхшатмасдан учратмас, деганлари рост шекилли. Аспирант математик билан академик математикнинг учрашган ерини қаранг!»

— Қийналмаяпсизми, Тошболта? Домлангиз яхши одамми?

— Домлам яхши. Кўнгли очик. Мен ҳам қараб турганим йўқ. Асли сурхондарёликман. Куз келса, Дашнободнинг аноридан олиб бораман. Бойсуннинг тандирини элтаман, Деновнинг конъягидан, олма-узумидан дегандек, ишқилиб қуруқ қўймайман. Ҳасанбой, биласизми, мен Масковдагиларга қойил қолдим. Беш шиша конъяк билан бир яшик олма юборсангиз, бошлари осмонга етиб, қайта-қайта раҳмат айтади. Ўзимизникилар-чи? Уларга қанча берсанг — оз! Обкел, обкел, деяверади. Охири безор бўлиб, Масковдан раҳбар топиб кетвордим. Уларнинг инсофи бор экан.

— Энди ҳаммани бир қарич билан ўлчаманг-да сиз ҳам Тошболта! — деди Саъди ака норози бўлиб, — ноинсофлар ҳар ерда бор. Ўзимизникиларни ерга урманг.

— Мен бор гапни айтдим-да, Ҳасанбой. Ундан кўра келинг, пиво ичамиз. Мен чехпиводан ғамлаб чиққанман.

Саъди аканинг бу йигит билан улфатчилик қилишга хуши йўқроқ эди, шунинг учун, мен умуман ичмайман, деб қўя қолди. Тошболта катта қора сумкадан шиша чиқарди. Стаканни тўлдириб икки марта симирди, шўр балиқ билан газак қилди ва тамшаниб гурунги берди:

— Ҳозир мактабларда барака қолмади. Бола-чақани қийналмай боқай десангиз, ўзингизни илмга уринг. Бир-икки йил нонни қаттиқроқ тишласангиз зашита қилиб оласиз. Ҳали ёшсиз, қирққа бордингизми?

Тошболта Саъди аканинг хушбичим гавдасига, энди оқара бошлаган жингалак сочига қараб қўйди. Домла жилмайди:

— Қирққа борганга ўхшайманми?

Тошболта жавоб бермай давом этди:

— Олим бўлишликнинг кечи йўқ. Мана мен қирқ бешдаман. Битта диплом ғамида Термиз—Масков орасида сарсон бўлиб юрибман. Так что, ўйлаб кўринг, Ҳасанбой, хўп десангиз, сизга ёрдам беришим мумкин.

Домла раҳмат айтиб, кийимларини алмаштиришга киришди.

Поезд жилди. Қоронғи тушди. Саъди ака ҳаво олгани ташқарига чиқди. Москванинг суронли, тор кўчалари ортда қолди. Поезд жадаллади. У темир изларини тарақлатиб тобора тезлашар экан, Тошкент юз қадамга бўлса-да яқин келганини ўйлаб, Саъди аканинг кўнгли чайқаларди.

Купега қайтиб кирди. Тошболта чалқанча ётганча хуррак отарди. Столда балиқ пўсти, колбаса билан пишлоқ қолдиқлари. Икки бўш шиша ўзаро тўқнашиб жиринглаб турибди. Саъди ака столни тозалади, бир газетага ўради. Шисаларни ерга олиб қўйди. Кейин чироқни ўчириб ўринга кирди.

Алламаҳалда Тошболта уйғонди. Сув қолмабдими, сув, деб гўлдиради. Пишиллаб кўзғолди. Гурсиллаб ташқарига чиқиб кетди. Унинг қачон қайтиб кирганини Саъди ака сезмади. У ухлаб қолган эди.

Тонг отди. Саъди ака саҳар туриб ювинди, эски одати бўйича китоб варақлаб ётди. Бир маҳал Тошболта ҳам йўталиб уйғонди.

— Қалай, кўшни, яхши ётиб турдингизми? — деди уйқузираб, — безовта қилмадимми? Оз-моз хуррак отиб турадиган одатим бор.

— Шашмақомдан олдингиз, — деди кулиб Саъди ака.

— Мен дастурхон тузатай, — деди Тошболта, — унгача сиз бир чой дамлаб келинг. Бирга нонушта қиламиз. Нима дедингиз?

— Бўлажак олимнинг гапига йўқ деб бўладими? — деди Саъди ака ва чойнак кўтариб вагон этагига кетди.

Шу алпозда яна бир кун ўтди. Тошболта ҳар бир ҳаракати, сўзи билан ўзининг ҳаётини тажрибаси кўплигини исботламоқчи бўлар, Саъди ака унинг гапларига индамай қўя қолар ёки ҳазил билан жавоб берар эди. Йўлга чиққанларининг учинчи куни эди шекилли, Тошболта ёнидан пул олиб чўзди:

— Ҳафа бўлмасангиз, ресторандан иккитагина пиво олиб келмайсизми, Ҳасанбой, томоқ қақраб кетди.

Саъди ака илк бора Тошболтанинг бетига қаттиқ боқди:

— Туяга янтоқ керак бўлса бўйнини чўзади. Томоғингиз қақраган бўлса, ўзингиз бориб ҳўллаб келинг, азизим.

Тошболта «оддийгина» ўқитувчидан бундай гапни кутмаган эди, бир зум лол бўлиб туриб қолди.

— Узр, домла, — деди кесатганнамо, — билмай қолибмиз.

Саъди ака индамай китоб ўқишга тутинди.

Учинчи куни тушга яқин поезд ҳайқириб Тошкетга кириб келди. Тошболтанинг юклари кўп эди, лекин у ҳадди сиғиб Саъди акага қарашворинг, деёлмади. Ўзи икки қўллаб судраб кетди. Домла «Омон бўлинг, мулла Тошболта!» — дедию ташқарига интилди.

Тошболта амаллаб зинадан тушди. Қараса, Саъди акани бир тўп оломон ўраб олибди. Гул кўтарган аёллар, ёш йигитлар, ёши ўтган кексалар ҳам бор. Ҳамма бир-бир келиб Саъди акани кучоқлар, ёшлар эса эгилиб таъзим қиларди. Тошболта бир пас бу манзарани кузатиб турди. Кўнглига гумон оралади. Ҳарқалай оддий ўқитувчини бу қадар дабдаба билан кутиб олишмаса керак, бу ерда бир гап бор», — деди ўзича. Секин Саъди акани қуршаб турган издиҳомга яқинлашди. Бир йигитнинг тирсагидан тутди.

— Кечирасиз, укам, бу киши ким бўлади? Намунча иззату икром.

— Танимадингизми? Бу академик Саъди Ҳасанович Сирожиддинов-ку! Ҳозиргина Москвадан келдилар.

Тошболтанинг бошидан бир пақир муздек сув куйилгандек бўлди. У нима қилишини билмай қаққайиб туриб қолди. Ниҳоят, бир-бир босиб Саъди аканинг олдига борди.

— Домла, мени кечиринг, итлик қилдим, — деди ерга қараб. Саъди ака жилмайди:

— Тошкентга келгунча қопмадингиз-ку, яхши келдик.

Саъди ака тагин шогирдлари билан андармон бўлиб кетди. Тошболта чемоданини судраб нари кетар экан, ҳадеб бошига муштарди: «Ҳаҳ, пишмаган хом калла-я, пишмаган хом калла!..»

ҲОФИЗ ОШ ЕМАДИ

Мулла Тўйчи ҳофиз эрталаб қумлоқ тарафдан қайтиб келаётган эди. Хаста имомга етай деганда улкан ўймакор эшик олдида ўтирган, фақирнамо кийинган қотма йигитга кўзи тушди. Йигит ҳофизни кўриб ўрнидан турди, қўлларини кўксига қўйиб таъзим қилди.

— Ассалому алайкум, ҳофиз ака.

Мулла Тўйчи, ваалайкум, деб бош силкиди ва ўтиб кета бошлади. Лекин ҳалиги йигит лип этиб унинг йўлини тўсди, зўрлаб қўлини олди ва кафтлари билан қошларини силаб қўйди. Сўнг ҳовлини кўрсатиб хушомад қилди:

— Қани, ҳофиз ака, бир пиёла чойимиз бор.

Ҳофиз йигитни таниди. У машҳур Саидкромбойнинг ўғли Саидваққос бойвачча эди. Саидкромбой ҳақида эл оғзида латифалар юрарди. Бой, пойафзалининг тагчарми ейилади, деб ҳовлисига тош тўшаттирмас эмиш, лампамойни қизганиб тунда чироқ ёқтирмас, кечалик юмушларни ой ёруғида қилдирар экан. Бир сафар кафтдай гўштини мушук еб қўйган экан, мушукни ўн кун гўшт илинган илгак олдига боғлаб қўйиб, очидан ўлдирибди.

«Бойвачча ҳам отасининг боласи-да», деди ичида ҳофиз ва узр айтди.

— Раҳмат, шошиб турибман.

Бойвачча Мулла Тўйчининг енгига ёпишди.

— Ҳофиз ака, нима, бизни назарингизга илмайсизми? Ўша ялангоёқ ошноларингизчалик меҳмон қилиш қўлимиздан келар.

Аслида Саидваққоснинг нияти бўлак эди. У улуг ҳофизни бир қур меҳмон қилиб, кўча-кўйда керилиб юрмоқчи: «Кимсан Мулла Тўйчи ҳофизинг ҳам бизникидан чой ичиб туради». Буни ҳофиз ҳам фаҳмлади ва, ке, нима бўлса-бўлди, деб дарвозага қараб бурилди.

Саидваққос ҳофизни меҳмонхонага олиб кириб ўтқазди, қўлтиғига пар ёстиқ қўйди. Сўнг чўккалаб дуо қилди-да, мен ҳозир деб чиқиб кетди. Ҳофиз вассажуфтли нақшинкор хонага разм солди. Бир бурчакда ўргимчак тўри осилиб ётибди, деворлар кир, қозинлунгилар пашша дастидан қора чўтир бўлиб кетган. Ҳофиз тагидаги йиртиқ кўрпача билан ёнбошидаги шойи пар болишга қараб кулиб қўйди. Бу пайт Саидваққос қазноқда хотини билан шивирлашмоқда эди:

— Маликам, бир сиқимгина ош қилиб юборинг! Жуда азиз меҳмон келиб қолди. Биласизми, бу ким? Дунёга донғи кетган Мулла Тўйчи ҳофиз-а!

— Майли-ю, бегим, аммо қопнинг оғзини очгани кўрқаман, — деди келинчак, — дадамлар белги қўйиб қўйганлар.

— Бир амаллаб очинг, хоним, ярим қадоқ олинг, кўп олманг, шунда билинмайди. Тагин ўзидай қилиб боғланг қопни. Бўла қолинг. Мен чой-пой олиб кирай.

Келинчак бир пас ўйланиб турди ва ўчоққа ўт ёққани ҳовлига чиқди. Бироздан кейин ташқаридан йўталиб қайноғаси Саидикромбой кирди. Келин ирғиб туриб унга таъзим бажо келтирди. Бой алик олмади. Унинг кўзи бевақт ёнаётган ўчоқда эди.

— Ҳа, қизим, тинчликми? — деди у ён-верига аланглаб. Келин ер чизиб жавоб қилди:

— Ҳофиз ака келувдилар. Шунга ўғлингиз бир кап-гир ош қил, деб...

Бой чўрт кесди:

— Бу ер ҳар кимсага томоқ бериладиган ҳалимхона эмас. Ош ейдиган одам тўйда келсин. Ўчиринг оловни!

Келин чўнқайиб косов билан ловиллаб ёнаётган оловни ўчира бошлади. Бой тез-тез юриб хос хонасига кириб кетди.

Бойвачча чиқди.

— Нима қилганингиз бу?! — деди ўчоқдаги қипқизил чўғни савалаётган хотинига.

— Дадангиз — деди келин, хўрлиги келиб ва қозоннинг қопқоғини ёпди.

Саидваққос гезариб ўшқирди:

— Бир ошам ошга кучим етмаса мен бу ерда нима қилиб юрибман?! Ёқинг оловни! — У ўчоққа икки утам пайраха ташлади. Олов гуриллаб ёнди.

— Дадам тугул авлиёси келсаям ўчирманг, уқдингизми? — дедию ичкари кириб кетди. Салдан кейин салла-тўнини ечиб ҳовлига бой чиқди. Қараса, мўридан яна қуюқ тутун кўтарилмоқда. Бойда жон қолмади. Айвондан бир пақир сув олиб келдию жазиллатиб ўчоққа сепди.

— Боринг, уйингизга кириг! — деди келинига, — кечкурунгача ўчоққа яқинлашманг.

У боғ томонга ўтиб кетди. Келин йиғлаб идиш-товоқни йиғиштира бошлади.

Ошдан хабар олгани ўғил кўринди. Бир четда думалаб ётган пақир билан ўчоқдан чиқаётган бадбўй тутунни кўриб, гапга тушунди. Кетмон олиб келди. Ўчоқни тозалаб қайта олов ёқмоқчи бўлди. Шу пайт боғ тарафдан ота қайтди.

— Ташла кетмонни, — деди ўғлининг тепасига келиб, — барибир қозон осилмайди.

— Ташламайман. Қозон осилади! — деди Саидваққос ва жаҳл билан ўчоқни кулдан тозалайверди. Ота кетмонга ёпишди. Ўғил ҳам. Бой кетмонни тортқилаб хириллади:

— Ҳофиз бугун ош еса, тириклай чиқармайман. Кетмонни бер бу ёққа!

— Бермайман. Агар ҳофиз ош емаса, бу уйдан ўлиги чиқади.

Бу манзарани дерзадан кузатиб ўтирган ҳофиз жадал ўрнидан туриб ҳовлига тушди.

— Ҳай, ҳай, қонювди бўлманглар, — деди кулиб, — мен бола-чақа билан ризолик айтишмай келувдим. Борай.

— Шошманг, ҳофиз ака, — дедию ўғил кетмонни қўйиб юборди. Бой гуп этиб ўтириб қолди.

— Бораверинг, ҳофиз, — деди у ўтирган еридан, — худо ҳар кимни бола-чақасидан айирмасин. Тўйда ўзимиз чақиртирамиз.

Эртасига ўғил рўзгорини бўлак қилиб чиқиб кетди. Шу-шу, ота-бола юз кўришмайдиган бўлдилар.

СЎЗИМНИ СОТИБ ОЛДИМ

Бугун бир амаллаб саҳар турдим. Импра чойини дамлатиб, катта кулдонни олдимга қўйдим. Телефонда сўрашса, мен йўқман, деб хонимга тайинладим. Енг шимариб ишга киришдим. Кеча муҳарриримиз топшириқ берган: «Биз шу вақтгача аравакашни мақтаб келдик, Сайфи Содик, — деди шеф, — қалам ҳам чарчади, одам ҳам. Энди ўша аравани тортадиган арғумоқлар ҳақида ёзиш керак. Гапимга тушундингиз-а?» Тушундим. Шефнинг «аравакаш» дегани амалдорлар, «арғумоқ», бу қўли қадоқ меҳнаткаш, сиз билан бизни ризқимизни етказиб бераётган оддий фуқаро.

Сигаретани бурқситиб хаёл суриб ўтирибман. Ажойиб халқимиз бор-да! Ўзи емай қушнисига едиради, ўзи киймай меҳмонга кийдиради. Андишаси ҳам, қаноати ҳам, сабр-тоқати ҳам ўзига хос. Бу қора кўзларнинг қайси бир хислатини ҳикоямга қўшсам экан?

Оёқ учида юриб хоним кирди.

— Хўжайин, сизни телефонга...

— Мени йўқ демайсизми?

— Айтдим. Собик вазирман, дейди. «Қарангчи, эшикни-тешикни ёпиб, илҳом париси билан гаплашаётгандир», — деб унамаяпти.

Ноилож нариги хонага чиқдим. Гўшакдан таниш овоз келди.

— Алло, Сайфи Содиқмисиз? Мен Лочин акангизман. Лочин Кабилов. Собиқ вазир. Танидингизми?

Лочин Кабилов билан бир замонлар қалин эдик. Борди-келди қилиб турардик. Тўрт-беш йил бурун «ўз аризасига биноан», — деб думи тугилган эди. Менда нима иши бор экан, ҳайронман.

Гўё унинг қўнғироғини кутиб, ўлиб тургандай, шўхчан товушда жавоб бердим:

— Э, бормисиз, Лочинбек ака! Қалай, келин-ойимни хурсанд қилиб, неvara-чевараларни ўйнатиб, зерикмайгина юрибсизми? Одамни жуда соғинтириб юбордингиз-ку, ака!

Лочин ака негадир киноя аралаш деди:

— Биз ҳам сизни соғиниб қолдик. Бизникига бир келиб кетсангиз, мулла Сайфиддин. Уйни адашмай топарсиз, дейман. Ҳовли ўша-ўша.

— Уйни-ку адашмай топамиз-а, — деб қийшангладим, — лекин ҳозир вақт масаласи...

Лочин ака сўзимни кесди:

— Менга қаранг, акаси! Шу бугуноқ келасиз. Бошқа иложингиз йўқ. Эсингизда бўлса, бир вақтлар менга китобларингизни совға қилувдингиз. Ана шу матоҳларингизни ўзингизга қайтариб бермоқчиман. Агар бугун олиб кетмасангиз, эртага уларни Эски жувадаги носфурушнинг олдида кўрасиз. Гап тамом!

Гўшак «ту-ту»лаб қолди. Шалвираб ичкари кирдим. Бу ёғи қизиқ бўлди-ку, ноинсоф, сенга биров ҳиммат қилиб китоб ёзиб берибди. Ўқисанг-ўқи, бўлмаса токчага қўйиб қўй. Сендан ош-нон сўрармиди? Сен бўлмансанг, биронта неvara-певара китобнинг қадрига етар, шу ўқир. Тавба! Тагин носфурушга бериб юбораман деб пўписа қилганингга ўлайми!

Бормасам бўлмайдиганга ўхшайди. Собиқ вазир бир балони бошламасин, деб йўлга тушдим. Лочин аканинг уйини яхши билардим. Бир пайтлар бу ерда роса маишат қилганмиз. Қанча шеърлар ўқилган, қанча-

қанча «Наполеон» шишалари бўшаган. Лочин аканинг шаънига узундан-узун алёрлар айтилган.

Ўша боғ кўчанинг этагидаги нақшинкор дарвозалик ҳовлига кириб бордим. Лочин ака кўқон гилос тагида айланма креслода ялпайиб ўтирибди. Олдида бир ликобча қоп-қора йирик гилос, гардин чойнак. У мени кўриб ўрнидан ҳам турмади. Ўтирган ерида касалманд кишидек аранг жилмайиб кўл чўзди. Мен ҳам гуноҳкор кимсадек, ийманибгина ҳол-аҳвол сўраган бўлдим. Гапимиз қовушмайроқ турди. Лочин ака бир пиёла чой узатиб сўз бошлади.

— Қарасам, ҳамма ёқ китобга тўлиб кетибди. Ке, буларни бир тозалаб қўяй, дедим. Бу китобларнинг чиққанига ўн йил, ўн беш йил бўлди. Эгалари ҳам тополмай зор бўлиб юргандир, ўзларига қайтариб берай дедим. Тўғрими?

— Билмасам — деб минғилладим, — биров зор, биров безор дегандек...

Лочин ака оғир кўзгалди. Орқасидаги токчадан бир даста китоб олиб, олдимга ташлади.

— Манавилар ўзлариники, — деди креслога чўкиб, — пулини берингу олиб кетаверинг.

Қизариб кулимсирадим.

— Тушунмадим, ака. Нима, сиз... ўзимни китобимни ўзимга сотмоқчимисиз?

— Бўлмасам-чи, — Лочин ака айланма креслода у ён-бу ён чайқалиб, ёйилиб кулди, — ҳозир бозор иқтисоди, айби йўқ.

Анграйиб қолдим. Кўлим титради, юрагим дукиллади. «Буни худо урибди» дедим ичимда. Ўзимни босиб олиш учун бир муддат китобларимни варақлаб ўтирдим.

— Кечирасиз-у, бу одамгарчиликдан эмас, — дедим ниҳоят, — ахир мен кўнглимдан чиқариб... сизни ака, деб самимий тилак билдирган бўлсам-у, сиз...

Собиқ вазир бошини кресло суянчиғига ташлаб хохолаб кулди:

— Лаббай? Самимий тилак дедингизми, азизим? Ўша самимий сўзларингизни нархи неча сўм бўлади, мулла йигит? Китоб ёзиб, қўшқўллаб топширган пайтингизда ҳар бир сўзингизга палон сўмдан беринг, десам нима қилардингиз? Раҳмат айтиб сўраган пулимни берардингиз. Энди бизнинг керагимиз йўқ-да, тўғри-ми? Энди биз отдан тушганмиз, хуллас, собиқмиз. Одамгарчилик эмиш. Илгари кунора келавериб, остонамни тўздирдинглар, мана, икки йилдирки, ҳолинг қалай, деб биронтанг келдингми? Одамгарчилик шуми?

Лочин аканинг рапидадек япалоқ бетига қараб дедим:

— Хўш, мана бу китобларингиз... э китобларимга қанча сўрайсиз?

У бамайлихотир жавоб берди:

— Мен савдолашиб ўтирмайман. Каминани мақтаб ёзган ҳар бир сўзингиз учун майли, юз сўмдан бера қолинг.

Нафасим ичимга тушиб кетди. Жинни-пинни бўлганми бу ўзи? Ҳозир китоб чиқариш ўлимдан қийин бўлса. Бир амаллаб чиқарган тақдирда ҳам...

Китобларимни бир-бир варақлаб, дастхатларимга кўз югуртирдим. Қарасам, бу қари тулки аллақачон ҳамма сўзларимни битта-битта санаб, пулга чақиб қўйибди. Биринчи китобда собиқ вазирни ўн икки сўзда мақтабман, бу юз сўмдан бир минг икки юз сўм бўлади. Иккинчиси — икки минг олти юз сўм, учинчиси — уч минг тўрт юз сўм, энг охири марта совға қилган китобимнинг деярли бир бетини тўлдириб қуллуқ қилибман. Хуллас, саккиз минг тўрт юз сўмлик хушомад сўз айтган эканман.

Зора, кўнгли юмшаса, деган умидда антиқа китобфурушга мўлтираб боқдим:

— Инсоф қилинг, Лочин ака, ҳозирги пайтда бир китоб чиқаргунча... ўзингиз биласиз...

— Биламан, — деди у эснаб, — ҳозир ҳаммага қийин. Тунов куни газетада ўқидим. Ёзувчиларнинг қалам ҳақи ошибди. Жилла қуриса, орамизда бўлиб ўтган гапни

ҳангома қилиб, бирор ерда бостирсангиз, ҳиссаси чиқиб кетади.

Ноилож кисса ковладим. Эрталаб хотин, уй ҳақини тўлаб келинг, деб чўнтагимга пул солиб қўйган эди. Санасам, саккиз минг чиқди.

— Мана, бори шу экан, — деб столга қўйдим.

Лочин ака, майли, бориға барака, йўлингиз тушганда қолганини ташлаб кетарсиз, деб рози бўлди. Ҳиммат юзасидан китобларимни чиройли қилиб сувқоғозга ўраб берди.

Уйга келсам, хотин пошшо шумхабар тайёрлаб ўтирибдилар.

— Қуриб кетсин, ҳар куни бир ташвиш, — деди ўзини оқлагандай, — ҳалиги Турсунбой тоғам бору Яккабоғдаги, ўшанинг ўғлини прописка қилиш керак экан. Маҳалла оқсоқолига чиқсам, кўкидан борми, келин, деб ишшаяди бетавфиқ. Шунга битта китобингизни ёзиб беринг, кейин ичига...

Хотиннинг оғзидаги оғзида қолди.

— Энди ҳеч кимга китоб ёзиб бермайман, — дедим тўқ эткизиб, — тавба қилганман.

Хоним гапимга қулоқ солмай жаврайверди:

— Мана, мен бир китобингизга эсдалик ёзиб қўйдим. Энди сиз қўл қўйворсангиз бўлди.

Қарасам, хотин тўра бир китобимни ички бетини тўлдириб оқсоқолнинг бола-чақасию, етти авлодига ҳамду сано битиб қўйибдилар. Ўлганда олтмиш сўз чиқади.

Дастхатимга қараб ўйланиб қолдим. Мабодо оқсоқол ҳам ишдан бўшаб бекорчи бўлиб қолса-чи? Вазирга ўхшаб, ол омонатингни деса-чи? Унда хонавайрон бўламан-ку?

Бошимни кўтардим. Тепамда хоним илжайиб турибдилар. Бир қўлида китоб, бир қўлида ручка.

— Адажониси, манави ерга булбулнинг тумшуғидай имзочангизни қўйворинг илтимо-ос...

КУЛОЛМАЙМАН, ДҶХТИРЖОН!

Мўъжазгина, саранжом хона. Атрофда карболка билан қиммат атир ҳиди анқийди. Ун саккиз яшар дўндиққина ҳамшира қиз — Манзурахон қитирлатиб нимадир ёзади. Ҳали қирққа бормаган бўлса-да, сочлари қув оқарган новча, адлқомат доктор Луқмонов зерикиб, дераза ёнида турибди.

Шу пайт эшикни биров тирнагандай бўлди. Кейин оёқ учиди юриб, бир киши кирди. Оппоқ чойшаб ёпилган кушеткага ижирғаниб қаради, кўрсаткич бармоғи билан чойшабни бир силаб, ҳидлаб кўрди. Сўнг аста чўқди. Шошилмай кўздан кечириб чикди. Бир вақт занчалиш товушда «иҳм» деб йўталди.

— Вой! — Манзурахон чўчиб, қўлидаги ручкасини ташлаб юборди. Доктор ялт этиб ўгирилди. Кираверишда қотма, кўринишдан асабий, ёноқлари туртиб чиққан олакўз киши хиёл энгашганча, ўрнидан бир қарич кўтарилиб турарди.

Луқмонов жойига келиб ўтирди. Ҳалиги киши қаддини ростлаб, қўлларини қовуштирди. Ҳансираб гап бошлади.

— Дўхтиржон... мен сиздан шифо тилаб келдим... Уф...

— Қулоғим сизда, — деди Луқмонов, — ўтириб гапираверинг.

«Шифоталаб» кушеткага қаради. Яна кафти билан чойшабни силаб, ўтирди.

— Дўхтиржон, мени одамлар еб ташлади. Юрагим санчади. Бир куни ўлиб қолсам, шунча мол-дунё, боғ-чорбоғ кимга қолади?

— Нима, ҳеч кимингиз йўқми?

— Бор, бир қисир хотиним бор. Уйланганимга беш йил бўлди. Совуқмижозига йўлиққанман шекилли, эплаб бир болани думалатиб ташламади. Аммо, дўхтиржон, бир томондан хотиннинг қисирлигига ҳам шукур қиламан. Қуёнга ўхшаб йилма-йилига сиркалайверса, нима қилардим. Биласизми, мен тартибсизликни

ёқтирмайман. Менга ҳамма ёқ жимжит бўлса, шовқин-сурон бўлмаса...

У индамай қолди. Доктор бетоқатланиб сўради:

— Шунгами?

— Йўқ... Яна бор. Дўхтиржон, худо шу қушларни нимага яратган-а? Чирқиллаб одамларнинг жонига тегиш учунми? Лик этади-у шохга қўнади, лик этади — ... бу шохга қўнади, вижир-вижир қилиб, нима балоларни валдирайди... Жуда қонимни қайнатади. Ҳа, иймонсиз, дейман ичимда, мундоқ дала-палада насибангни териб еб, қорнингни силаб ётмайсанми? Менинг ҳовлимда бало борми?!

Уйимизнинг ёнидан сой ўтади. Шу лаънати сой ҳам миямни еб бўлди. Дарёнинг суви қуриydi, бунинг суви қуримайди. Гувлагани гувлаган. Беш-олти боши бузуқ бор, кечқурунлари тушиб, томоша қилиб ўтиради. Музика эшитгандай роҳат қилармиш. Ё тавба! Бошвоқсиз сойнинг бемаъни шовқинига маст бўлганларни энди кўришим.

Нима, қуруқ сувнинг шалдирашини эшитган билан қорнинг тўйиб қолармиди, нодон? Ё эски кўйлагинг янги бўладими?

Луқмоновнинг кулгиси келди. Бироқ докторлиги эсига тушиб, ўзини тийди. Манзураҳон йўталиш баҳонаси билан четга қараб илжайди. Олақўз давом этди:

— Дўхтиржон, биласизми, мен кулган одамни ёқтирмайман. Бировнинг ишшайиб турганини кўрсам, бўғиб ташлагим келади. Қаёққа қарасанг, ҳиринг-ҳиринг, ҳиринг-ҳиринг... Товба, нимага кулади одамлар-а? Сигиринг эгиз туққанми, ё биринчи хотининг алимент олмайман, деб тилхат берганми? Ё бўлмаса, ебкетарга тўёна олдингми? Нега куласан? Қурбақага ўхшаб «вақ-вақ» қилавергандан кўра ўтириб ўй ўйла, мундоқ, дунёнинг ишларини ҳисоб-китоб қил, палатка!..

Олақўз нафас ростлади. У хонанинг бурчагида, паншаханинг тишларига ўхшаган илгакда осифлиқ сур телпакка қараб-қараб қўйди.

— Яна биттагина дардим қолди. Шуниям эшитинг, кейин нима қил десангиз, қиламан, дўхтиржон... Ихм! Хўш, Худога шукур, дадамиз раҳматлик қўйган отимиз бор. Яъни, Асадилло. «Асадилло!» десангиз, ялт этиб қарайман. Дадамиз бир қуримсоқ муллага беш сўм бериб қулоғимизга азон айттирган эканлар. Бир азонга беш сўм, албатта кўп. Шундоқ бўлса ҳам... Хуллас, мана, неча йилдирки, Асадилло бўлиб, тупроқдан ташқари юрибмиз. Бировга оғирлигимиз тушаётгани йўқ. Лекин ҳалиги сойда оёқларини саланглатиб ўтирадиган боши бузуқлар отимни айтмай нуқул Ҳасадилло дейди. Тавба, менинг қаерим Ҳасадиллога ўхшайди. Дўхтиржон, мен хасадгўй эмасман, омади юрмаган, бечора бир одамман. Ҳамманикига ёғлиқ чалпак ёғса, меникига қора калтак ёғади. Девор қўшнимнинг тўртта қўтир товуғи бор эди, уч йилда қириқта бўлди. Менинг товуқларим икки йилда бир марта курк бўлай демайди.

Одамларнинг сигир-бузоғи мундоқ дала-палада ўтлаб, қорнини қаппайтириб келади. Меникини Худо урган. Эшикдан чиқариб, қўриққа ҳайдасам, «мў-ў» деб орқамдан эргашади сўйилгур. Лоторий олсам, нуқул бир сўм чиқади. Узум эксам, шира босади... Чорак гектарча чорбоғим бор. Мен бир чеккадан кўчат экавераман, бир чеккадан саксовулдай қақшаб қуврай беради. Ҳеч омадим юрмайди, дўхтиржон.

Асадилло костюмини ечди. Астар томонидан икки буклади. Кейин лўла болишдай юмалоқлаб кушетканинг белига қўйди. Бир лаҳза ўйланиб туриб, юқори-роққа сурди. Доктор билан ҳамшира кўз уриштириб олишди.

Манзурахон Асадиллонинг қон босимини ўлчади. Доктор унинг ўпкаси билан юрагини обдон тингладида, жойига келиб ўтирди.

— Ҳа, биродар, ёмон дардга йўлиқибсиз...

Асадилло узун, ингичка қўлларини шалвиратганча, қотиб қолди. Бироздан кейин титроқ товушда аста сўради:

— Ростданми, дўхтиржон? Энди... нима бўлади?

— Нима бўларди, — деди Луқмонов бепарвогина, — бу аҳволда собиқ одам бўлиб қолишингиз аниқ. Юрагингиз чатоқ. Кўпроқ кулиб юринг. Ҳозир одамлар негадир жиддийлашиб кетаяпти... Ўтиринг.

Асадилло пўп этиб ўтирди. Маъносиз бир қиёфада мўлтираб турган кўзларини Луқмоновга тикди. Анча тикилди. Сўнг яна ялина бошлади.

— Дўхтиржон, ҳазиллашманг. Мен... кулолмайман... Ўрганмаганман. Яқин ўн йил бўлди, «ҳиринг» деб тишимнинг оқини кўрсатмаганман. Жон дўхтиржон...

— Ихтиёрингиз, — деди доктор совуққонлик билан, — ё юракни кенгроқ қилиб, одамларнинг қувончига шерик бўлиб, ўйноқлаб юрасиз, ё... — Луқмонов ўйланиб қолди. Асадилло ваҳима ичида луқма ташлади.

— Ўламанми?

— Ўласиз.

— Ҳеч иложи йўқми, дўхтиржон?

— Йўқ, Ибн Сино айтган.

«Ибн Сино»ни эшитиб, Асадиллонинг тарвузи кўлтиғидан тушди.

Хаёлга берилди. Кўз олдидан дўланадай-дўланадай гўра туккан олмазори, тунука томли иморати, сандикдаги мол-дунёси, сигир-бузоқлари ўта бошлади.

Асадилло энгак қоқди. Кўзларини каттароқ очиб, докторга мунғайиб қаради.

— Мен розиман, дўхтиржон... Айтганларингизни қиламан. Ишқилиб, мол-жоним етим қолмаса бўлди.

Луқмонов дори-дармон ёзиб берди. Асадилло ўрнидан турди. Кулолмайдиган одамнинг шўри курсин! Асадилло кўчага чиқди-ю, докторнинг насиҳатларини эслаб туриб, атрофига қаради. Ҳаво булут бўлса-да, офтоб чарақлаб тургандай, дов-дарахтлар ноз билан тебраниб, чапак чалаётгандай, қушлар ширин тилда чулдираб хониш қилаётгандай эди. Одамларнинг чеҳрасидан эса, гўё нур ёғиларди! Асадиллонинг юраги гупиллади. Томоғига бир нарса тикилгандай бўлди, нафаси қисди. Кўзини юмиб очди. Йўқ, дунё бояги-

боягича, одамлар бир-бирига ишшайиб, нималарнидир валақлар, кушлар валдираб бошини қотирар, дарахтлар зорланиб гижирлар, осмон қоронғу, кун куйиб бораётгандай эди... «Ҳайрият...» деди Асадилло, бироқ шу пайт унинг юраги қаттиқ бир санчиди-ю, ўзи мункиб, йўл бўйига ўтириб қолди...

Уйга келди. Тўғри боғ этагига қараб юрди. У, овози чиқмасин деб товуқларини қиш-ёз зимистон катакда боқарди. Каталак эшигини очди. Ташқарига биринчи бабақ хўрози сакраб чиқди-да, «яшасин, ёруғлик!» дегандай, Асадиллога қараб қичқириб юборди. Асадиллонинг тепасидан гўё «ту» учиб ўтгандай бўлди, қулоқлари битиб қолди. Хўрозни ушлаб, шартта бўйинини узиб ташлагиси келди, лекин юрагини эслаб, ноилож илжайди.

Оғилхонага кириб, сигирини етаклаб чиқди. Бошвоғини ечиб, ўрик тагига боғлади. Айвондаги қозиқдан куш қўрийдиган сопқонини олиб, томоша қилди. Ташлаб юбормоқчи бўлди. Сўнг «ҳи-ҳи» деб тиржайди-ю, авайлаб омборга элтиб қўйди.

«Хоте-ен! Ҳў хоте-ен!» — деб уйга кирди. У озодликка чиққан сигиру товуқларини кўрсатиб, шўрлик хотинини қувонтирмоқчи, «энди ўлмайдиган бўлдим» деб мақтанмоқчи эди. Хоналарни кезиб чиқди. Хотини кўринмади. Девордан ҳамсоясиникига мўралади. Ҳовлида қўшниси Айниддин памилдори оралаб юрган экан. Сарғая бошлаган муштдай-муштдай памилдориларни кўриб, Асадиллонинг кўзи ўйнади. Кўксини кимдир тирноқлагандай бўлди. «Падарига лаънат, — деди гижиниб, — мен ундан ўн беш кун илгари экувдим, ҳалиям хом ёнғоқдай кўкариб ётибди».

Айниддин бошини кўтарди.

— Э, келинг, Ҳас... Асадиллобек! — деди кулиб, — кўринмайсиз?

— Шу... хотинни излаб юрувдим, — деди Асадилло юрагини чангаллаб. Кейин памилдорига ишора қилди, — кўз тегмасин, тиллога ўхшаб кетибди. Бўлсин ишқилиб...

— Раҳмат.

Асадилло девордан узоқлашаркан, тўнғиллади: «Илоё биттаси қолмасин, илоё сув бўлиб оқиб кетсин...». У яна қарғамоқчи эди, мажоли келмади, ранги ўчиб, сигирининг ёнига чўнқайиб қолди. Юраги пўкиллади. Бу сафар ёмон бўлди. Гўё икки бақувват панжа гиппа томоғидан бўғди... Жон ҳолатда «Хотен!!» деб бақирди. Жавоб бўлмади.

Судралиб уйга кирди. Ҳали эътибор қилмаган экан. Стол устида пиёла билан бостирилган қоғоз ётарди. Ўқиди. «Бу — уй эмас, мзористон! Мен тирик жонман, ўлик билан яшайман. Кетдим».

Асадиллонинг бир дарди икки бўлди. Боши сўлқиллади, кўзларини ёш босди. Чўнтагидан дори олиб, тилининг тагига ташлади. Докторни ўйлади. Алам билан, тишларини ғижирлатиб кулди. Кулиб туриб, сўкинди: «Вой қўлгинанг синиб, остингда қолгур-ей! Аттанг, юрак чатоқ-да, бўлмаса, кетсанг кетмоннинг бетида кет, мевасиз, деб қўя қолардим». Сигирини қайта оғилхонага киритди. Товуқларини катакка қамади, эшикка қўш қулф солиб, магазиндагидай қилиб муҳрлади. Кейин ҳовлисига меҳр билан назар ташлаб кўйиб, кўчага отланди.

Мавжуда, бормайман, деб оёғини тираб туриб олди. Асадилло уйда меҳмон бор, деб алдади. Мавжуда ноилож йўлга тушди. Келса, ҳовли ҳувиллаб ётибди. У чақиб олди.

— Меҳмон бор, деса мен аҳмоқ лаққа учиб ўтирибман-а! Бу эгасиз қолгур уйга қалдирғоч киришга зорку, меҳмон тош ейдими?!

Асадилло индамади. Қорнини ушлаб: пиқ-пиқ кулди. Мавжуда эрига бақрайиб қаради. Беш йил турмуш қурган бўлса, шу беш йил бадалида эрининг кулганини биринчи марта кўриши эди.

Асадиллонинг куладиган бўлганини кўриб, маҳалладагилар ёқа ушлади. Илгари тишининг оқини кўрсатмасди, энди оғзини юмай демайди. Нима жин урдийкин-а?

«Нима жин урганини» Асадиллонинг ўзи яхши биларди. Кулса, қувонса — юраги санчади, одамлар калака қилади, кулмаса — оқсоч докторнинг «ўласиз» деган даҳшатли сўзи қулоғида тегирмон тошидай чарх уриб турибди. У ҳеч нарсага эътибор қилмай қўйди.

Кушларнинг чуғурига ҳам, Айниддиннинг беданасига ҳам, мушукларнинг миёвлашига ҳам, сойнинг гувиллашига ҳам... Шу кўҳна дунёнинг бир чеккасида ивирсиб юриш учун, бутун куч-қувватини йиғиб, тишини-тишига қўйиб кулаверади, кулаверади... Ахийри, нина ютган жонивордай озиб-тўзиб кетди. Судралиб, яна ўша докторнинг ҳузурига борди.

— Дўхтиржон, — деди йиғламсираб, — жуда қийналиб кетдим. Менга оғир иш буюрган экансиз.

— Тўғри, — деди Луқмонов, — кулиб юрмаган одамга қийин. Лекин иложи йўқ.

Асадиллонинг кўзларини мунг босди.

— Демак, ҳалигидай бўлишим...

— Аниқ! — бош силкиди доктор, — Ибн Сино айтган. Кўпроқ хурсанд бўлиб юринг. Одамлардан, табиатдан, гўзал нарсалардан завқланиш керак.

Асадилло ҳаётни севолмасди, шунинг учун ўлимдан кўрқарди. У докторнинг олдидан чалажон бўлиб чиқди.

У кўчасига бурилди. Бир тўп бола тол учига илиниб қолган варракни туширмоқчи бўлиб, тош улоқтиришарди. Ёнғоқдай бир тош келиб, Асадиллонинг пешонасига тегди. У шарақлаб кулди.

— Вой, мерган болалар-ей, вой, ширинлар-ей... Ишқилиб, ўлманглар...

Болалар ура қочди. Асадилло хандон ташлаб кулди.

... Орадан бир ой ўтди. Бир куни кечаси Мавжуда уйғониб қараса, ёнида эри йўқ, бошини кўтариб аланглади. Кўринмади. Секин туриб, халатини елкасига ташлади-да, боғ тарафга юрди. Ғўнғиллаган товуш келди. Мавжуда чўчиброқ ичкарига борди. Борса, эри катта бир тўнка олдида чўнқайиб ўтирар, ҳадеб тўнкага арз қиларди:

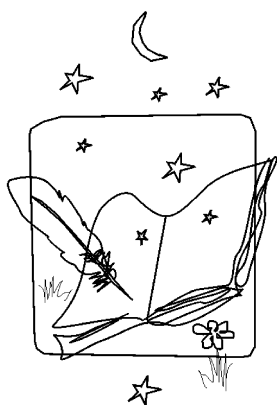
— Мен ҳам сенга ўхшаган одамман. Собиқ одамман... Кул! Кул, деяпман! Нега индамайсан? Кулиш керак, ўйноқлаб юриш керак... Ке, биргалашиб куламиз. Думалаб-думалаб куламиз...

Асадилло пиқиллаб кулди. Мавжуда «Вой шўрим!» деб йиғлаб юборди. Асадилло ялт этиб қаради. Ваҳший бир товушда чинқирди:

— Нега йиғлайсан, аҳмоқ?! Йиғлама, Кул! Кул!

У энгашиди, сўнг осмонга қараб қотиб-қотиб кула бошлади.

БАДИЛАР БАДИЛАР

АТИРГУЛНИНГ БИР ҲОВУЧ ҲИДИ

Етмишинчи йилларнинг ўртаси эди. Иш билан овора бўлиб, бир ойча Миртемир акадан хабар ололмадим. Бир куни минг истиҳола билан йўлга тушдим. Ўзимча ҳар хил баҳона излайман, ёлғон ишлатиб бўлса-да, домланинг қўнглини олишни ўйлайман. Миртемир ака одамсевар киши эди, шунинг учун эшигидан меҳмон узилмасди. Қачон борсангиз дастурхон ёзиглиқ, домла ё меҳмон кузатаётган, ё бировни қаршилаётган бўларди.

Ҳеч нарса кўрмагандай эшикдан ишшайиб кириб бордим. Миртемир ака бир уйғур шоирини кузатиб ҳовлига чиқаётган экан.

— Келдингми, бўтам, ичкари кириб чой ичиб тур, — деди у ва ёш шоирни қўлтиқлаб кўчага чиқди.

Уйга кириб ҳовлига қараб ўтирдим. Ана, Миртемир ака эшикни аста ёпиб ичкари кирди. Ҳовли саҳнида сочилиб ётган қоғоз парчаларини, чўп — хасни битталаб териб олди. Уларни водопровод ёнидаги эски челақка ташлади. Сўнг қўлини ювди. Анвои бўлиб очилиб турган гулларни ҳовучлаб-ҳовучлаб искади, сўнг одатига кўра, елкасини учуриб қўйдию ичкари ўтди. Ўрнимдан турдим.

— Ке, бўтам, — деди тўрдаги жойига ўтиб, — кўринмайсан, тинчликми? «Муштум»да нима гап?

Менга «Худо берди». Ишнинг тифизлигидан, «шикоятчи»ларнинг жанжалию муаллифларнинг «ғалваси» дан гапириб, ўзимни оқлай бошладим.

Миртемир ака ёқимли жилмайди.

— Ёлгонлаб нима қиласан, бой бўлгур! Келишга вақтим бўлмади, деб қўя қол-да! Ол, еб ўтир.

Осон қутулганимга қувониб, дастурхондаги тансиқ меваларга хужум бошладим. Миртемир ака газета ўқишга тушди.

— Тунов куни бир ҳикоянгни ўқидим, — деди газетадан кўз узмай, — маъкул. Дард бор.

— Тили қалай экан? — дедим мақтов кутиб. Миртемир ака бетимга қаради, кулмай-ёнмай деди:

— Чидаса бўлади. «Хушрўй қишлоқ» дебсан. Жойни хушрўй деб бўлмайди, одамга айтилади хушрўй деб. Кейин, бўлар — бўлмасга мақол, мажоз ишлатаверибсан. Нимаики меъёридан ошса, меъдага тегеди. Ўн саккиз яшар қизнинг ҳусни ўзи билан. Ортиқча зеб-зийнат унга ярашмайди.

Чойнакни бўшатиб, пиёлани бир четга қўйдим.

Миртемир ака табиатан қувноқ киши эди, ҳазил шеърлардан ҳам анча-мунча битган. Шунини эслаб эркалик қилгим келди:

— Бизга ҳам бир нарса ёзиб беринг. «Муштум»да сира чиқмагансиз. Миртемир ака ўрнидан турди. Токчадан бир варақ олиб, олдимга ташлади.

— Ма, ўқиб кўр. Маъкул бўлса, берарсанлар.

Шеърнинг номи эсимдан чиқаёзибди. Адашмасам, «Олақарға» деб аталарди шекилли. У яхшилик ва ёмонлик, вафо ва хиёнат ҳақида эди.

Шеърни чўнтакка уриб яна хиралик қилдим:

— Шундай катта шоирдан биттагина шеър ундириб борсам... ишхонадагилар кулмайдими? Бунинг ёнига тагин бир нима қўшиб беринг. Мақола бўлсаям майли...

Миртемир ака пешонасини силаб ўйланди.

— Нима ёзиб бераман, — деди секин, — «Муштум»га бир нарса ёзишнинг ўзи бўладими?

Рози бўляпти, айниб қолмасин, деб бўш келмадим.

— Майли, ўтириб ёзишга вақтингиз бўлмаса, айтиб туринг, мен ёзиб ола қолай.

Ёнимни ковладим. Ручка йўқ экан. Миртемир ака ҳазиллашди:

— Шундоқ дориломон замонда бечора мухбирларнинг ручкаси ҳам йўқ. Бу қандоқ адолатсизлик! Дафтаринг борми?

— Бор, деб блокнотимни олдим.

— Яқинда Мирзачўлга бориб келдим, — деди Миртемир ака, — шу ёқда кўрганларимдан икки оғиз айттай. Кемтик ери бўлса ўзинг тўғрилаб чиқарарсан.

У туриб нари-бери юрди. Кафтини учирди. Сўнг айтишга тушди:

— Ёз. «Пашша». Уч нуқта...

Шариллатиб ёза кетдим. Назаримда бу мақола ширнинг кўпдан бери юрагида туғиб юрган армонларини тўкиб олиш учун бир баҳона эди. Анчайин пашшадан бошланган гап, поклик, ички, ташқи маданият, социал иллатлар, халқимизнинг табаррук ананаларини асраш каби муқаддас туйғуларга бориб тақалиш керакдай эди. Лекин ён дафтаримни етти бети тўлай деганида «Ассалому алайкум» деб эшикдан икки меҳмон кирдию мақола узилди. Миртемир ака мени ҳам нутиб, меҳмонларга қучоқ очди:

— Э, келсинлар, келсинлар...

Ҳалиги шеър «Муштум»да босилиб чиқди. Лекин мақола чала қолиб кетди. Уни битказиб беришга Миртемир аканинг вақти ҳам, имкони ҳам бўлмади.

Бир куни борсам, мукка тушиб газета ўқиб ўтирибдилар. Миртемир ака бир қучоқ газета-журналга обуна бўлган эди. Московда, қардош республикаларда чиқадиған турли йўналишдаги матбуотга муштарий эди. Нонуштадан кейин албатта янги келган газета ва журналларни бирма-бир варақлаб чиқар, бу ҳам бир неъматда, руҳий неъматсиз яшаб бўлмайди дерди.

Миртемир аканинг ғалати одатлари бор эди. Газетани ўқиб бўлгач, унда тазияномами, бирон кимнинг суратими бўлса, йиртиб олар, «ҳар хил нопок ерда ётиб, оёқости бўлмасин» деб қўярди.

Бу сафар ҳам қайсидир газетани берилиб ўқиди, негадир бош чайқаб қўйди, кейин газетани бир четга ташлаб, менга ўгирилди:

— Чойдан қуйиб ич, бўтам. Менгаям қуй. Мана буни қара. Еттинчи асрда қўмилган бир аскар йигитнинг жасади топилибди. Буюмлари, асбоб-ускуналар, ҳатто тобутигача тиллодан экан... Ажаб! Мен ўлсам, у дунёга не обкетардим? Агар иложи бўлса, ўзим билан бирга шуларни олардим, деб бир сочма қоралаб қўйдим. Эшит.

Миртемир ака чойдан ҳўплаб, томоқ чайди, сўнг ўзига хос эрка бир талаффуз билан қораламасини ўқишга тушди.

— Ўзим билан бирга ҳовлидаги оқ атиргулнинг бир ҳовучини; Самарқанддаги йигитлик базмимни; ҳув ўша ўғринча бир бўсани; қозоқ қимизидан бир заранг ко-сани; Ҳалимаҳонимнинг авж қўшиғидаги ҳазрат Навоийнинг ўша бир сатрини, онамдан қолган ёдгор-парху болишни... ола кетардим.

Миртемир ака қоғоздан бош кўтариб, илжайди:

— Бу бир армон-да энди, бўтам, бир ширин армон...

МАЛИК АКАНИНГ ТЕМУРНОМАСИ

Бу табаррук отахон билан гаплашиб тўймайсиз. Суҳба-ти ширин, суҳбати доно. Мағизли, ибратли ҳаёт зар-варақлари.

Суҳбатдошим Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Бадиий академия Академиги, Ўзбекистон халқ рассоми, «Буюк хизматлари учун» ордени нишондо-ри, бир сўз билан айтганда, тилла мўйқалам соҳиби, профессор Малик Набиев.

Малик аканинг тўқсон икки йиллик умри давоми-да кўрган-кечирганлари гўзал бир қисса бўлишга ло-йиқ. Бугун биз ана шу қиссанинг ёрқин бир фасли — Амир Темуր портретининг яратилиш тарихи хусусида тўхталмоқчимиз.

Амир Темурдан гап очилса, Малик аканинг кўнглига йигитлик ҳаяжони қайтади. «Соҳибқирон сиймосини яратишга қачон киришгансиз?» деган саволимга иккиланмай, уруш йиллари, деди ва ҳикоясини бошлади.

— 1937 йили рассомлик техникумини битириб чиқдим. Мени Санъат музейига ишга юборишди.

1938 йили Ўзбекистон рассомларининг съезди бўлди. Биз ўн бир киши рассомлик техникумини битирган қалдирғочлар эдик. Ҳаммамизни Рассомлар уюшмасига аъзо қилиб олишди. Бу орада Алишер Навоийнинг 500 йиллик тўйига тайёргарлик ишлари бошланиб кетди. Навоий кўмитаси тузилди. Зукко олим, эски танишим Ҳоди Зариф мазкур кўмилада котиб экан. Бир куни у киши мени чақиртирди. Ишга таклиф этди.

— Навоий кўмитасида ишласанг, кам бўлмайсан, қаламинг чархланади, устозлар ёнида кўп нарса ўрганасан, — деди Ҳоди ака. Музейдаги вазифам зерикарли эди, дарров хўп дедиму Навоий кўмитасига ўтиб кетдим.

Бу орада Малик ака ҳаётида ўчмас из қолдирган, ёш мусаввир қалбига чўғ солиб, бир умрга безовта қилиб қўйган воқеа содир бўлди. Гап шундаки, Навоий кўмитаси қарорига кўра, соҳибқирон Амир Темур, Улуғбек ва улуғ малика Бибихоним қабрлари очиб кўрилиши керак эди. Ҳукумат комиссияси тузилди. Унга Фанлар академиясининг президенти Қори Ниёзий раис этиб тайинланди. Комиссия таркибида Садриддин Айний, Ҳамид Олимжон, Малик Қаюмов сингари маданият арбоблари бор эди. Масковдан таниқли ҳайкалтарош Михаил Герасимовни таклиф этишди. 1941 йил 16—24 июнь кунлари Амир Темур, Улуғбек, Бибихоним қабрлари очилиб, учта тобут ташқарига чиқарилди. Самарқандда гап-сўзларни кўпайтирмалик учун учала жасад дарҳол Тошкентга олиб кетилди ва тарих музейига жойлаштирилади. Ана шу ерда Малик ака илк марта соҳибқирон руҳи билан учрашгандек бўлди.

Малик ака гапиради:

— Бир куни Герасимов менга ўхшаган икки-уч ёш-ялангни чақирди.

— Амир Темурнинг тобутини ҳовлига олиб чиқинглар, — деди. Тўрт йигит тобутни авайлаб кўтардик. Ҳовлига олиб чиқиб водопровод ёнига қўйдик. Герасимов соҳибқироннинг бош чаноғини олиб менга узатди.

— Ма, яхшилаб ювиш керак.

Жоним товонимга тушиб кетди. Мен, энди йигирма бешга чиққан ёшгина йигит кимсан — жаҳонни титратган Амир Темурнинг бош суягини юваманми? Ҳатто қўлга ушлашга ботинолмайману.

Герасимов кулди:

— Ҳм, қўрқаяпсанми, болакай? Тўғри, бу Амир Темур, жаҳонгир.

Герасимов ўзи ювди бош чаноқни. Кейин марҳумнинг илик суягини олиб оёғига ўлчаб кўрди.

— Менинг бўйим 166 сантиметр, — деди у, — Темур мендан новчароқ экан. Унинг бўйи тахминан 175—177 сантиметр бўлган.

Герасимов кимнингдир устахонасида қамалиб олиб, Амир Темурнинг бюст-ҳайкалчасини ишлади. Темур қиёфаси бир қарашдаёқ одамда ёмон таассурот қолдирарди. Герасимов тасвиридаги жиҳонгирнинг ёноқлари туртиб чиққан, юзи тунд, нигоҳи совуқ ва ғазабнок эди.

Август ойининг бошида Герасимовнинг иши махсус комиссия муҳокамасига қўйилди. Баҳс, мунозара авжига чиқди. Машҳур археолог олим Яҳё Фуломов ғазабини яширолмади:

— Герасимовнинг бу ишини мен ўзбек халқига туҳмат деб ҳисоблайман. Темур қиёфаси бузиб тасвирланган. Темур мўғул эмас, ўзбекнинг барлос уруғидан. Буюк жиҳонгирнинг юз-кўзини бундоқ нафрат билан акс эттириш учун халқимизнинг душмани бўлиш керак! Мен бу ишни қабул қилишга мутлақо қаршиман!

У пайтларда Герасимовга ўхшаганларнинг Амир Темурга муносабати тайин эди. Шунинг учун Яҳё ака-

нинг товуши диёнатнинг ожиз нидосидек бўлиб қолаверди. Замона зўрники, томоша кўрники эди. Амир Темур бюсти кўпчилик овоз билан қабул қилинди.

Герасимов кўнгилларга соя солиб кетдию ёш Абдумаликнинг қалбида янги ният куртак очди. «Мен соҳибқирон сиймосини қайта яратаман! — деб онт ичди у, — менинг Темур бобом ўзига ўхшаган бўлади». Бироқ мусаввирнинг ҳали билими ҳам, маҳорати ҳам етарли эмас эди. Аввало, Амир Темур ҳаётидан баҳс этувчи асарлар йўқ ҳали Шарофиддин Али Яздий, Низомиддин Шомий, Ибн Арабшоҳ каби муаррихларнинг те-мурномалари ўзбекчага ўгирилмай қўлёзма ҳолида ётарди. Иккинчидан, мабодо Малик Набиевга ўхшаган рас-сомлар Темур қиёфасини яратганларида ҳам бу амал қўллаб-қувватланмас эди. Замоннинг зайли шуни та-қозо этарди.

Бу орада уруш бошланиб қолди. Ҳукумат қарори билан вилоятларда тарғибот ишларини олиб боради-ган гуруҳлар тузилди. Малик ака ҳам шу гуруҳга тор-тилди. Уни Қашқадарёга жўнатдилар. Бу айни муддао эди. Ёш рассом анчадан бери жаҳонгир таваллуд топ-ган ерларни кўриб, Шаҳрисабз ила яқинроқ танишиш орзусида эди. Малик ака ўша йилларни эслаб дейди:

— Шу кетганча Қашқадарёда икки йилча қолиб кетдим. Менинг вазифам турли хил шиорлар ёзиб, кўча-кўйга ошиш эди. Қўлим бўш бўлди дегунча типаж ахта-раман. Амир Темур туғилган Хўжа Илғорга неча марта бордим-билмайман. Ҳар қалай у ер ўз уйимдек бўлиб қолган эди. Кимни кўрсам, Темурга ўхшатгим келади. Юз тузилиши, кўзлари, бурни, пешонаси, кўз қара-ши... Бозорга бораман. Бирор отахонни кўрсам, қаер-дансиз, деб сўрайман. Агар Шаҳрисабзлик бўлса, дар-ров хомаки суратини чизиб оламан. Ҳозир эсимда йўқ, икки йилда эҳтимол икки юзта эскиз билан қоралама тайёрлагандирман. Булар кейинроқ Амир Темур порт-ретига киришганимда асқотди.

Орадан роппа-роса йигирма беш йил ўтди. Мамла-катда сиёсий иқлим бирмунча юмшагандек эди. Ака-

демик Иброҳим Мўминовнинг Темур ва темурийлар даври ҳақидаги рисоласи чоп этилди. «Гулистон» журналида «Темур тузуклари»дан парчалар эълон қилинди. Ибн Арабшоҳнинг машҳур «Амир Темур тарихи» китобидан парчалар босилди. Булар Малик аканинг кўнглида кул босаёзган ўшал чўғни қайта ловуллаатиб юборгандек бўлди. Бу пайтга келиб Малик Набиев республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби, Низомий номидаги педагогика институтининг профессори, қатор ижодий танловлар ғолиби эди. Мусаввирнинг нозик қалами туфайли дунёга келган Абу Райҳон Беруний портрети аллақачон дарсликларга кириб кетган эди. Малик ака соҳибқирон қиёфасини чизишда давом этди ва яна йигирма йил кутди. Ниҳоят, юртимизда ҳуррият шабадалари эсиб, мўйқалам соҳибларига ҳам ижод эрки етгач, Малик ака кечаю кундуз буюк Амир Темур сиймосини яратиш ила банд бўлди. Юрса ҳам, турса ҳам Ибн Арабшоҳнинг Амир Темурга берган ёзма таърифи қулоғидан кетмайди: «Темур узун бўйли, тик қоматли, пешонаси кенг, калласи улуг, гавдаси бўлалик, ранги оқу қизил, қўл-оёқлари бақувват, елкадор, почалари семиз, овози йўғон киши эди».

Малик ака табиатан камсукум, камтарин, ҳатто бир маънода хокисор одам. У касбдошларини тирсаклаб давраларда биринчи сафга туриб олишни ўзига номуносиб иш деб билади. Тақдири азалда ҳар бир кимсанинг амалига яраша мукофот ёзилган деб ишонади. Бу сафар ҳам шундоқ бўлди. 1993 йил. Амир Темур таваллудининг 660 йиллик тўйи арафасида мусаввирлар орасида танлов эълон қилинди. Малик ака уни кеч эшитди, шунинг учун соҳибқирон портретини комиссияга кечроқ элитади. Танловда республикамиздаги ўнлаб атоқли рассомлар иштирок этаётган эди. Комиссия кўпчилик овоз билан Малик Набиев яратган Амир Темур портретини маъқуллади. Юртбошимизга ҳам соҳибқироннинг зоҳирий сурати хуш келди. Шу тариқа олам аҳли илк маротаба жаҳонгирнинг реал,

ҳаётий сиймоси билан танишув бахтига муяссар бўлди. Ҳадемай портрет миллион-милион нусхада дунёга тарқалди, маркаларга, гулхатларга, хабарномаю тақвимларга айланиб, қитъалараро уча бошлади. Малик аканинг эллик йиллик меҳнати поёнига етган эди.

ФАРҒОНА АФАНДИСИ

Адҳам Ҳамдам деганда одамларнинг юзига беихтиёр табассум югуради. Шунинг учун, келинг, гапни латифадан бошлай қолай.

Адҳам ака бир куни Қўқонга борибди. Унинг қизи яқинда педагогика институтини битириб чиққан экан. Адҳам ака йўл-йўлакай институтга ҳам мўралаб, домлаларга раҳматини айтиб олмоқчи бўлибди.

У институт ҳовлисига кириб борибди.

Қараса, ректорат олдида беш-олти муаллим қўқонча мутойиба қилиб, кулишиб турган экан. Ўртада ректор, унинг ёнида проректор, деканлар, кафедра мудирилари... Адҳам ака уларга қиё ҳам боқмабди, тикка бориб, энг ёш, энг чиройли домланинг қўлини олибдию силталай бошлабди:

— Раҳмат, укажон! — дермиш Адҳам ака, — сизга мингдан-минг раҳмат. Қизим омон-эсон ўқишни битириб олди. Бир амаллаб уни узатиб ҳам олдим, укажон. Умрингиздан барака топинг...

Ректор бошлиқ казо-казолар, нега Адҳам ака кечагина ишга келган гўр болага қуллуқ қилаяпти, деб ҳайрон эмиш. Адҳам ака эса, муаллим йигитчани ялагундек бўлиб гапини тугатибди ва шундан кейингина ёшуллиларга қўл узатибди.

Сир кейинроқ очилибди. Бояги «кечагина ишга келган» йигитча студентлардан бир нима таъма қилиб, гўзалларга тузоқ қўйишда ном чиқарган экан. Адҳам ака, «раҳмат» баҳонасида институт катталарига «қўлларингда ким ишлаётганини ҳам билиб қўйинглар», деб шаъма қилибди.

Адхам ака шундай бир ўқ билан икки қуённи ура-диган зукколардан эди. У киши тириклигидаёқ «Фаргона афандиси» деган мукаррам унвонга сазовор бўлган инсон эди.

Унинг дунёга келиб орттиргани дўст бўлди, ош-наю қадрдон бўлди. Доно Махтумқулининг «Нон дўстинг бошқаю жон дўстинг бошқа» деган ҳикмати гўё Адхам Ҳамдам шаънига қарата айтилган эди. Адхам аканинг нон дўсти йўқ эди. Лекин икки ёнида, олди-ортида жон дўстлари бисёр эди. У киши дўст учун қилмаган гуноҳни қилдим дейишга тайёр эди, дўстини рози қилиш пайида ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам ура олар эди.

Хунари одамийлик, одамшавандалик, одампарварлик эди. Бировларга яхшилик қилишни ўзига фарз деб биларди. Айтишларича, у баъзан «Бугун ёмон бўлди-да, жуда ёмон бўлди», деб бошини чангаллаб ўтирармиш. «Нима бўлди, Адхам ака», деб сўрашса, «Бугун биронта одамнинг ҳожатини чиқаролмадим, хуллас, бугун ёмон кун бўлди», деб калла чайқармиш... Яқинларигами, етти ёт кишигами яхшилик қилса, бировга сездирмас эди. «Ўнг қўлинг қилган ишни чап қўлинг билмасин, ошнам! Яхшилик қил, дарёга ташла, балиқ билмаса холиқ билади», дейишни хуш кўрарди. У киши азиз авлиё-анбиёларнинг азалий нақлини сийнасига нақшлаб олган эди. Яъни:

Дунёда яхши ном қолдирмоқчи бўлсанг, ном чиқаришга уринма;

Фақирликни фаҳрим, деб бил;
Тилайдурменки, бировдан тиламайдурсен;
Кийганингдан кийдирганинг яхшироқ...

Адхам аканинг тили ҳам, қалами ҳам ўткир эди, жилд-жилд китоб ёзиши мумкин эди. Бунинг учун иқтидори ҳам етарли, халққа айтадиган вазмин гапи ҳам бор эди. Ёзмади. «Нега ёзмайсиз, Адхам ака?» деб сўрасак, «Насриддин афанди ҳам ёзмаган-ку, лекин

унинг қанча-қанча китоблари бор, тўғрими?» деб қўярди.

Агар ёзувчининг Виждон кодекси битиладиган бўлса, Машрабнинг қуйидаги байтини Адҳам аканинг ҳаётига хатбоши қилиб қўйиш мумкин эди:

Дунё ясаниб, жилва қилиб олдиما келди,
«Борғин нари!» деб кетига шатталаб ўтдим.

Ҳа, Адҳам аканинг дилдаги дунёси ҳам, дунёдаги дуоси ҳам халқ эди.

Халқининг оғирини енгил қилиш учун У фоний оламнинг роҳат-фароғатларидан, молу манот сеҳри, симу зар жилосию жилвасидан ўзини тия олди. Бундай тоза нафс ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Зеро, нафсини тийган-авлиё, деган гап бежиз айтилмаган.

Ушбу мухтасар таърифотни бир ажиб воқеа билан тугатгим келди.

Қайсиям бир йили яхши шоир ва дилкаш суҳбатдош Раззоқ Абдурашид икковимиз Фарғона сафарига жўнадик. Марғилонда поезддан тушдик. Адҳам акага хабар бериб қўйишган экан, бизни вокзалда кутиб олди. Одатдагича ҳазил-ҳузил билан шундоқ вокзал биқинидаги чойхонага бошлади.

— Чойхоначи эски қадрдоним бўлади. Анчадан бери ялиниб юрувди. Тошкентдан шоирлар келишса, бизнинг кулбага ҳам олиб кириб, бир пиёла чой ичиб кетишсин. Шоирларнинг баҳрибайтидан биз ҳам баҳраманд бўлайлик, деганди. Сизларнинг келишингизга атайлаб учрашув ташкил қилиб қўйдик.

Чойхонага кирдик. Одам қалин. Кеч кузак эмасми. Патнисларда сархил мевалар. Марғилоннинг атоқли луччак шафтолисидан қора анжиру ангишвона ҳусайн узумгача териб қўйилган. Бизни кўриб, мезбонлар дув қўзғалишди. Самовор тарафдан Адҳам аканинг «Эски қадрдони» ҳам елиб келди. Қарасак, чойхоначи андак безовтароқ. Жовдираб бизга боқади, сўнг Адҳам акага қандайдир имо-ишоралар қилади. Адҳам ака, «Сизга

айтган кишиларим мана шулар», дедию четроққа чиқди. Чойхоначи бизга аллақандай қоғозларни кўрсатиб ҳисоб бера бошлади:

— Мана, катта акалар, ҳаммаси тўланган. Илик-тирга ҳам, газга, сувга... барига ўз вақтида тўлаб турбимиз. Киптансаси бор, мана, мана...

Биз ҳайрон бўлиб Адҳам акага қарадик. Ҳадемай сир очилди. Адҳам ака азонлаб «Тошкентдан комиссия келаяпти, қоғозларингизни тўғрилаб қўйинг, деб чойхоначини кўрқитиб кетган экан.

— Ҳе, ўлинг, Адҳам ака, — деб кулди чойхоначи, — одамнинг юрагини ёрай дедингиз, а? Туппа-тузук одамлар экану буларингиз...

— Ҳаммаёғингиз тўғри бўлса, нега юрагингиз ёрилади, тақсирим, — деди Адҳам ака, — қани шоирларга атаган чойингизни дамланг!

Уч кун Фарғона атрофидаги туманларда бўлиб, учрашувлар ўтказдик. Тўртинчи куни:

— Энди Қўқонга борамиз, — деди Адҳам ака, — мен янги уй олганман, кўриб қўйинглар. Кейинги сафар келганларингда адашиб юрмайсанлар.

Қўқонга етиб келдик. Адҳам ака, бозор томонга юрди. Ундан ўтиб, тор кўчага бурилдик. Қарасак, Адҳам ака бизни... Қўқоннинг Шайхон деб аталадиган, катта қабристонига бошлаб бораяпти! Адҳам акадан ҳар нарса кутиш мумкин, не бўлса-бўлди, деб эргашиб кетавердик. У киши дарвозахонадан ўтиб, қабристоннинг тўрига қараб юрди. Ҳашамдор мармар тошлар қўйилган сағаналар ёнига бориб тўхтади. Бу ерга Муқимий, Завқий кейинроқ Чархий домла кўмилган экан.

— Шу ердан икки метр жой олиб қўйдим, — деди Адҳам ака, — бир томонимда Чархий домла, — бир томонимда мавлоно Муқимий билан Завқий. Зерикасак, улфати чор бўлиб аскиялашиб ётамиз-да нима дединглар?

Бу гапга нима дейсиз? «Ниятингизга етинг!» деёлмайсиз, албатта.

Муҳтарам шоирларимизнинг ҳаққига дуо қилиб, изимизга қайтдик. Адҳам ака ортига қайрилиб қараб қўйдию оёғини силтаб босиб, тезлашди. Назаримда, у «одамларга яхшилик қилишга кечикиб қолмай», деб шошилиб кетаётган оққўнгил донишмандни эслатарди.

ШАЙБОНИЙХОН

Бизнинг ота маконимиз бўлмиш қадим Туронзаминда салтанат суриб ўнлаб ҳукмдорлар ўтди. Улар ўзларини хоқон деб атади, хон деди, амир деди. Улар нечук унвон олмасин, халқ ёдида золим ёки одил, мурувватли ёхуд бахил, маърифатли ва ё жоҳил, юмшоқ феъл ёинки такаббур султонлар сифатида сақланиб қолган. Дарҳақиқат, салжуқийлар, сомонийлар, қорахонийлар, темурийлар, шайбонийлар, бобурийлар салтанатини не-не соҳиби давронлар бошқармади. Уларнинг аксарияти ҳақида бугунги ўқувчи яхши тасаввурга эга эмас. Шунинг назарда тутиб, биз давр султонларининг кечмиш-кечирмиши борасида суҳбат қурмоқни ният қилдик. Бугунги суҳбатимиз кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси, доврўқли султон Муҳаммад Шайбонийхон хусусида.

Неча асрдирки, Шайбонийхон тўғрисида турлитуман, ҳатто зиддиятли фикрлар юради. Бу табиий. Негаки, давр султонларининг ҳаёти ҳамиша мураккаб кечган, уларнинг ижтимоий ҳаёт тарзи шахсий ҳаётларига мос келмаган. Қайси бир салтанат соҳибини олманг, ундан албатта катта ё кичик бирон хато, камчилик содир бўлган. Муҳаммад Шайбоний ҳам бундан мустасно эмас. Шону шуҳрат деб, тахт жилоси дея баъзан у ҳам адолатдан юз бурган бўлиши мумкин. Ахир ўзидан ўтган хатолар ҳақида Бобурдек улуғ шахс ҳам:

Ўз ерни қўйиб ҳинд сори юзландим,
Ё раб, нетайин, не юз қаролик бўлди, —
дея куюниб ёзади-ку?

Шайбонийхон бегона эмас, ўзимизники. Уни қандай бўлса шундайлигича қабул қилганимиз макул деб ўйлайман.

* * *

Муҳаммад Шайбоний 1451 йилда қадим Ясси, бугунги Туркистон шаҳрида таваллуд топди. У шоҳ Будоғнинг ўғли эди. Будоғ эса, Дашти қипчоқда тарқоқ ўзбек уруғларини бирлаштириб, ягона давлат тузишга аҳд қилган Абулхайрхоннинг фарзанди бўлади.

Шайбоний ёшлигидан илм олишга, ҳарбий санъат сирларини ўрганишга кўнгул қўйди. Бобосининг ёнида юриб, аскарий маҳорат касб этди. Ривоят қилишларича, Муҳаммад иккала қўли билан қилич чопа олар, камон отиб, юз қадам наридаги тангани уриб туширар экан.

Ёш шаҳзода бир неча йил қуббаи ислом саналмиш Бухорои шарифда алломай давронлардан таълим олди. Натижада илми зоҳир, илми ботиндан яхши хабардор бўлди. У умрининг охиригача дунёвий ва диний илмларни чуқурроқ эгаллаб боришни ўзига шараф деб билди. Унинг минглаб жилддан иборат нодир кутубхонаси бўларди. Шайбоний бу қироатхонани ҳарбий юришларда доимо ўзи билан бирга олиб юрарди. Сафдошлари уни имоми замон деб атарди. Шайбонийнинг ашаддий рақиби Заҳириддин Бобур ҳам унинг қувваи ҳофизасига тан бериб шундай ёзади: «Яна ҳар неча кунда бир байт айтур эди ва минбарда ўқутуб, Чорсуда остуруб, шаҳар элидин сила олур эди. Агарчи саҳархез эди ва беш вақт номозни тарк этмас эди, қироат илмини тавре билур эди».

Юртимизда ҳукм сурган хону султонларнинг деярли барчасида таъби назм бўлган. Султон Санжар, Хоразмшоҳ Отсиз, Амир Темур, Убайдуллахон, Абдуллахон сингари шоҳи замонларни бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Ҳусайн Бойқаро, Бобур, Умархон, Муҳаммад Раҳимхон — Ферузларни эса, ҳеч иккилан-

май шоирлар султони ва султонлар шоири десак му-
болага бўлмас. Муҳаммад Шайбоний ҳам ана шу буюк
шоирларимиз сафидан ўрин олишга ҳақлидир. У озу
соз ёзди, ҳарбий санъатда, илму ирфонда нечоғлик
юксак мавқега эришган бўлса, назмиётда ҳам чўлпон
юлдуздек ярқираб кўзга ташланади. Гапимиз қуруқ
бўлмаслиги учун унинг илк машқларидан бирини кел-
тириб ўтайлик.

Юзингни кўрдим ул чортоқ ичинда,
Очилмиш тоза гул япроқ ичинда.
Табассум қилсанг ул гунча лабингдан
Дегайман, бол томар қаймоқ ичинда.
Карам қилғил, кел эмди, эй азизим,
Ўтиргил дидаи муштоқ ичинда.

Ўн етти ёшларида Шайбонийнинг кўнглига хон-
лик ҳаваси тушади. У бобоси бошлаган хайрли ишни
охирига етказиш ва қудратли ўзбек давлати тузишни
орзу қилади. Шу мақсадда даштма-дашт юриб аскар
тўплайди. Тарқоқ қавмларни бир ёқадан бош чиқариб
бирлашишга ундайди. Ташвиқот ўтмаган ерда куч иш-
латади. Ва ниҳоят, узоқ йиллик заҳматлари зое кет-
майди. 1480 йилга бориб Дашти қипчоқда кўчманчи
ўзбеклар давлатига асос солинади. Унинг ягона ҳукм-
дори Муҳаммад Шайбоний эди. Энди унинг номига
«хон» сўзи қўшиб айтиладиган бўлди.

Маълумки, Амир Темурнинг вафотидан кейин буюк
темурийлар салтанати бўлакларга бўлиниб кетди. Ҳар
ким ўзига бек, ўзига хон бўлди. Кечагина дунёни лар-
зага солиб турган шавкатли давлатга кўз теккан эди.
Туронзамин халқлари ўртасидаги аҳиллик емирилди,
ўзаро миллий низо кучайди. Бундай вазиятга ортиқ
чидаб бўлмас эди. Буни тийрак ақли билан пайқаган
Шайбонийхон Моварауннаҳр сари юриш бошлади.
Қаттол жанглардан сўнг, 1501 йилда Самарқандни забт
этди. Эрон шоҳи Исмоил Сафовий ҳужумидан чўчиб
турган Бухоро ва Самарқанд аҳли Шайбонийни илиқ
қаршилади. Шундан кейин Шайбонийхон олдида за-

фар дарвозалари бирин-кетин очилаверди. 1507 йилга келиб бутун Моварауннаҳр, Афғонистоннинг ярми, Хуросон ҳудуди ўзбек хони тасарруфига ўтди.

Шундай қилиб, майда бекликлар, хонликлар ўрнида тагин янги қудратли бир давлат пайдо бўлди. Нисбий осойишталик ва тартиб-интизомни маҳаллий ҳукмдорлар қувватлади, фозил кишилар эса, Шайбонийнинг дини исломга муҳаббатини, илму ирфонга рағбатини, ижод аҳлига муруватини кўриб, унинг сиёсатини маъқулладилар. Шайбоний даврида Биноий, Муҳаммад Солиҳ, Рўзбехон каби шоири давронлар, Беҳзод сингари санъат вакиллари самарали ижод қилдилар.

Муҳаммад Шайбоний тасаввуф илмини мукамал эгаллаган эди, ўзини мутасаввуфлар султони Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг муриди ҳисобларди. У ҳам пирига тақлидан қўл остидагиларга амри маъруф айтарди. Машҳур «Шайбонийнома» достони муаллифи Муҳаммад Солиҳнинг гувоҳлик беришича, ҳазрати Хон солиҳ бандаларини нафси аммора — ҳалок этувчи нафсдан огоҳ этади. Хон дейдики, бу ёвуз махлуқ етти бошли аждаҳога менгзайдир. Мазкур илон вужудимиз ичра соқиндир. Бу юҳонинг бир боши шавкат, яъни кибр, бири ҳасад, яна бириси жаҳлу, тўртинчиси бадфеълликдир. Қолганлари ғазабу хунук амал, еттинчиси аҳли мўминлар ила қўпол муомала қилмоқдир.

Шайбонийхон фуқароларни бундай ёмон хислатлардан сақланишга чорлар экан, боз етти хил хайрли амал бордирки, бул амалларга риоя қилғонлар жаннат савобиға ноил бўлғусидир, дейди. Имом уз-замон наздида бул етти амал тубандагилардир: риёзат чекиб илм олмоқ, фарзу суннатни баробар тутмоқ, савоб ишлардан қўл узмаслик, ҳақ таолога тазарру қилиб лайлу наҳор ибодат ила машғул бўлмоқ.

Ўн бешинчи асрда баъзи калтабин амалдорларнинг такаббурлиги сабаб туркий тилга паст назар билан қараларди. Расмий идора робитаси ҳам форсий забон эди. Шайбоний бу адолатсизликка чек қўйишни иста-

ди. У буюк мутасаввуф шоир Аҳмад Яссавийнинг «Хуш-ламайлар олимлар бизнинг айтқон туркини, маънисига етканлар ерга қўяр бўркини» деган ҳикматини дил тўрига тугиб қўйган эди. Шайбоний бир куни Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъасининг кутвол-сардори турк тилини билмаслигини эшитиб ғазабланади ва ўз қўли билан туркий-форсий сўзлик ёзиб жўнатади. Алишер Навоийдек табаррук зот ўтган ҳирот шаҳрида турк тилини билмаслик Шайбонийнинг назарида кечирилмас гуноҳ эди. Унинг ўзи араб, форс тилларини ҳам беш қўлда биларди. Ҳиротни ишғол этиб, бош дарвоза олдида тураркан, сизга не керак, шоҳим, дея истиқболга чиққан уламою умарога қарата форсий ва туркий лафзда бадеҳа айтган эди. Бадеҳанинг ўзбекчаси мана бундай:

Қозу қазию қизу қимиз керак,
Эй аҳли Ҳирот, барчангиз керак.

Шайбоний ўттиз йилдан зиёд подшолик қилди. Ундан гўзал шеърят, тасаввуфга оид рисола, форсий-туркий сўзлик билан бирга ҳашаматли иншоотлар ҳам ёдгор бўлиб қолди. Шайбонийлар салтанати даврида Самарқандда, Хуросонда, Тошкентда мадрасалар, масжидлар, тимлар, кўприклар, хонақоҳлар, работ ва карвонсаройлар барпо этилди. Шайбоний келажак авлод хотирасида адолатли хон деган қутлуғ унвон соҳиби бўлиб қолишни орзу қилган эди.

Шайбонийнинг ҳаёти фожеали тугади. У хиёнат қурбони бўлди. Бир тўда сипоҳларининг сотқинлиги туфайли 1510 йили Марв яқинидаги жангда Исмоил Сафовий қўлига асир тушди ва боши танасидан жудо этилди.

Бу мунгли ҳикоямизни Шайбонийнинг пири муршиди, авлиёлар сарвари Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари шаънига битилган дилбар ғазали билан якунлашни истардик.

Авлиёлар сарвари ул шоҳи Туркистон эмиш,
Ер юзини нури тутқон моҳи Туркистон эмиш.
Йўл ёнғилғонларга дерман, боролинг Соброн сари,
Қилма умринг энди зое, роҳи Туркистон эмиш.
Айтайин онинг суйининг васфидин бир шаммай,
Оби замзамким, деюрлар, чоҳи Туркистон эмиш,
Хусн авсофинда нозик дилраболар анда бор,
Бил бириким, лоф урарлар даҳи Туркистон эмиш.
Айтайин мен эй йигитлар, ушбу сирни тинглангиз,
Сарвар ўлруга лойиқ ер жоҳи Туркистон эмиш.
Дедилар, қайда борурсен, кўп Самарқандда валий,
Бу Шабоний орзуси — даргоҳи Туркистон эмиш.

ХОРАЗМНИНГ СЎНГГИ МАЛИКАСИ

Ёшлигимдан Хоразм элининг шайдосиман. Дунёга Беруний, Нажмиддин Кубро, Паҳлавон Маҳмуд, Огаҳий, Комилжон Отаниёзов каби зоти шарифларни берган халқ тарихи соҳира сайёрадек хаёлимни тортаверарди. Хоразмга қайта-қайта қатнадим. Замондошларимиз ҳақида бадиалар, ҳикоялар, қисса ёздим. Кўнглим тўлмади. Бу ажиб диёрнинг яқин ўтмиши борасида каттароқ асар ёзгим келди. Ўйлаб-ўйлаб, Муҳаммад Раҳимхони соний — Феруз даврини танладим. Табибий, Аваз, Чокар, Мутриб каби шоирларни бош қаҳрамон қилиб олдим. Яна Хоразм сафари бошланди. Етмишинчи йилларда Хивага ҳар йили бир-икки марта борардим. Бахтимга ўша пайтлар хон саройида хизмат қилган хос мулозимларнинг баъзилари ҳаёт эди. Улар билан суҳбатлашиб, Мадрайимхон, унинг тантиқ ўғли шаҳзода Исфандиёрнинг шахсияти, хонлик муҳити, саройдаги амалдорларнинг феъл-атвори хусусида ноёб маълумотлар тўпладим. Менинг бу ғаройиб сафарларимда жонга туташ оғам, болаларнинг севикли шоири, ўта камтарин инсон Дўстжон Матжон билан сабоқдош дўстим, Хоразмнинг эрка шоири Эркин Мадраҳимов (Ошиқ Эркин) йўлдош бўлдилар.

Бир куни Эркин янги гап топиб келди.

— Суюнчи беринг, дўстим! Кенжа малика тирик экан. Омадингиз чопди.

— Қайси? — дедим хаёлимни йиғиштиролмай, — Исфандиёрнинг жуфти ҳалолими?

— Ҳовва! Исломхўжанинг қизи, Мадрайимхоннинг келини, Исфандиёр тўранинг шаръий тўртинчи хотини.

Турган гапки, ичимда севиндим. Агар маликани тополсак, у билан гаплашолсак. хон ҳарами тўғрисида қимматли маълумотларга эга бўлардик. Ахир сарой ичкарасидаги пинҳоний олишувларни, ҳарамдаги фисқи-фужурлару тахт учун курашларни маликачалик яхши биладиган кишини топиш амри маҳол эди.

Маликанинг дарагини излашга тушдик. Кимдир уни олис бир қишлоқда яшайди, деди. Кимдир, малика Хивада, аммо унинг турган ерини ҳеч ким билмайди, буни сир тутадилар деди. Айтишларича, орадан шунча замон (қарийб эллик йил!) ўтган бўлса-да, малика хон хотини эди, деган тавқи лаънатдан чўчиб, уйма-уй бекиниб юрармиш.

Одамларнинг миш-миши ростга ўхшарди. Биз Дешан қалъани, Ичон қалъани кезиб, маликанинг изини суриштирдик. Тайинли бир иш чиқмади. Ўша кунлари тасодифан хон саройида хизмат қилган ошпаз билан учрашиб қолдик. Эркин ҳар хил кулгили гаплардан гапириб ошпаз отанинг кўнглини олди. Гап орасида, «Сиз ахир ҳарамдаги хонзодаларга ҳам томоқ пишириб бергансиз, тўғрими, ёшулли?» деди. Отахон, «ҳовва» деб керилди.

— Сиз айтқон хонзодаларнинг бириси ҳозирда тирик, — деди отахон, — Исфандиёрнинг заифаси-да. У Хиванинг бир кунжагинда туради.

Биз сувсиз саҳрода адашиб юриб, нақ булоқнинг устидан чиқиб қолгандек хурсанд бўлдик.

Ниҳоят, маликанинг манзилини топдик. У Дешан (сиртқи) қалъадаги торгина бир кўчада узоқ бир қариндошининг уйида яшар экан. Ёзнинг иссиғида терлаб-пишиб кириб бордик.

Чорбурчак, мўъжазгина ҳовли. Кираверишга анвойи гуллар экилган. Ўртада бир тупми, икки туп дарахт кўкариб турибди. Ҳовли тўрида энсиз, узунчоқ айвон. Уй эгаси, ўтгиз ёшлардаги аёл бизни унча хушламай қарши олди. Ниятимизни эшитиб энсаси қотди, лекин бир сўз демай бизни айвонга бошлади. Айвонда ёғоч сопли елпуғич билан ўзини елпиб ўша мутараққий бош вазир Ислохўжанинг сулув қизи, назм мулканинг сулсонларидан бири Ферузнинг оқила келини Азиз пошшо ўтирарди! Умримда тирик маликани илк бора кўриб турганим учунми, бир лаҳза онахонга тикилиб қолдим. Малика оқ-сарикдан келган, қирра бурун, гавдалик, кўзлари жайронникидек, бармоқлари узун-узун эди. Эгнида оддий чит кўйлак, бир қўлида тасбеҳ. Чап қўлининг бармоқларида арзон узуклар ялтирайди «Ҳозир ҳам ҳусни-тароватини йўқотмабди, ёшлигида гўзалларнинг гўзали бўлган бўлиши керак», деб қўйдим ичимда.

Эркин мени онахонга таништирди.

— Анабиби, манови жўрам Тошканнан галди. ўзи ёзувчи. Ижозат берсангиз сиз билан тўрт-беш оғиз сўллашмоқчи бўлаётир.

— Нени сўллашажак? — деди онахон юзини чала буриб, — ёзувчилар ўтрик ёзади. Ман ёзувчи халқидин ўпкаладим.

Пошшо ойимнинг нега ёзувчилардан кўнгли қолганини сал туриб билдик. Қайсиям бир қаламкаш Хоразмнинг яқин ўтмишидан китоб ёзибди. Унда маликанинг ҳам тимсоли бор экан. Муаллиф ҳарамхона муҳитини тасвирлаётиб, малика саройдаги бир амлдор билан дон олишарди, деб юборибди.

— Девона бўлганми бу одам? — деди аччиқланиб хоним ойим, — ман кимсан вазири акбарнинг қизи бўлсам, Исфандиёрдек қаҳри ёмон хоннинг жуфти ҳалоли бўлсам! Нечук айғоқчи Али Маҳрам билан дон олишаман? Бизлар ижозатсиз ҳарамдан бир қадам босиб кўчага чиқолмас эдик. Ота-энамни ҳам ойига бир мартагина кўрардим. Йўқ, ман ёзувчи зоти билан тиллашмайман, вассалом!

Хижолат бўлдик. Яхшиям Эркин жўрам бор экан. У ҳар қандай мушкул вазиятдан чиқиб кетиш йўлини биларди. Бу сафар ҳам санъатини ишга солди.

— Анабийи, бул жўрам ўтрик айтмайди, туврисини ёзажақ. Али маҳрамга менгзаган айғоқчи Азиз пошшонинг эшигина ҳам йўлай олмасди, деб ёзилса туҳматчининг бети қора бўлади. Ул киши ичиннан тўқиб ёзибди, бизлар ўзингиздан эшитган гапни ёзамиз. Шунда одамлар сизнинг покиза эканлингиза ишонадилар. На дедингиз, анабийи?

— Маъқул,— деди кейин бош силкиб, — на гапларинг бор эди манда?

Маликанинг рози бўлганини эшитиб суюндик. Мен дарҳол сўрадим:

— Ҳарамдаги ҳаётдан сўзлаб беринг, хонойим.

Онахон чарчоқ кўзларини шифтдаги тоқиларга тикиб бир сония жим бўлиб қолди. Кейин тилга кирди.

— Ҳарамдаги ҳаёт. У тилла қафаснинг ўзи эди. На десангиз муҳайё, валекин тоза ҳаво йўқ. Ҳарам тўрт девор, кичкина чорбоғ, тиловати қуръон, отинойининг ваъзи, халфа жувонларнинг ўйини, беш вақт номоз, емак, ичмак, кундош хотинларнинг жафоси. Кундошим менга заҳар берган экан, боламдан айрилдим.

— Собир тақ-тақ деганлари ким эди, анабийи?

— У ўриснинг мошинини юргизар эди. Оқшом бўлса сандиқдай мошин тақиллаб юради. Менинг хонамда бармоқдай-бармоқдай беш-олти чироқ ёнади. Хуфтонда ўчади. Шул учун, мошин эгасина «Собир тақ-тақ» деб лақаб қўйганлар.

— Ўрис чироқ ҳарамдаги бошқа хоналарда ҳам ёнармиди?

— Йўқ. Кундошларим шамчироқ ёқиб ўтиришар эди. Шунга менга ҳасад қилиб ёмонлик тилашарди-да. Исфандиёр отамдан кўрқарди. Отамнинг обрўси баланд эди. У оқпошшо билан ўрисча сўллашарди. Ўрис тўралари Исфандиёрга эмас, Отамга кўпроқ кулоқ соларди. Шунгами хон отамни ёмон кўрарди.

— Исломхўжани ўриспараст бўлган деб айтадилар.
— Ўриспараст эмас, миллатпараст эди отам. Деҳқон билан косибнинг ёнини оларди. Солиқларни камайтираман, деб хон билан тортишарди. Саройдаги амалдорлар хазинани еб ётибдилар, уларга ойлик маош тайинлаш керак, деб хондан фармон сўраган. Хон кўнмаган. Отам ёшларга диний билим билан бирга дунёвий илм ҳам берайлик, деб талаб қилган. Хивада хабарнома очтирган. Уни ҳозир пошта дер эканлар. Эрондан тошбосма олиб келиб китоб чоп эттирган. Отам қалъада икки ошёнли шифохона солдирди. У ерда бенаво, қашшоқ кимсалар ётиб текин даволанар эди. Беморларни бизнинг табиблар қаторида ўрис, тотор духтурлари ҳам боқар эди. Отамнинг бу хайрли ишлари хонга ёқмади. Охири каллакесарларини ёллаб отамнинг жонига қасд қилди.

Малика кўзига ёш олди. Чит кўйлагининг узун енги билан қовоқларини артди. Эркин онахоннинг кўнглидаги ғашликни ҳайдаш учун мавзунни ўзгартирди.

— Анабиби, сиз умрингизда ювилган кўйлак кийганмисиз?

— Йўқ-а, — деди малика, — қиз вақтимда уйимда эрка эдим. Ҳарамга келиб ҳам сувга тушган кўйлак киймаганман. Ҳар куни азонда оқсоч аёл янги кўйлак кийдиради. Оқшом уни ечиб ташлайман. Эртаси боз тоза либослар келтирадилар. Сарой удуми шундай эди-да.

Малика бир лаҳза жим бўлиб қолди. У ҳарамда ўтган чигал ҳаётини қайта эслаётгандек оҳу кўзларини юмиб ўтирарди. Ниҳоят биз тарафга боқди.

— Сизлар ман шўрликни бошинан гечган кунларни нетиб сўрамай турибсизлар? Бу ғариб боштин нелар ўтмади, ё оллоҳим!

Бундай сўроқ бериш кўнглимизда бор эди, бироқ маликанинг дил ярасини янгилашни ўйлаб истиҳола қилиб тургандик. Анабибининг ўзи гап очдию мушкуллимизни осон қилди.

— Ўн олти ёшимда шаҳзода Исфандиёрнинг никоҳина кирдим. Саккиз йилдан сўнг қайнотам Мадра-

йимхон — илоё анинг жойи жаннатда бўлгай — оламдан ўтди. Ўрнига Исфандиёр хон бўлди. У саккиз йил давр сурди. Аммо авом халққа чандон жабр қилди. Охири ёмонлиги ўзининг бошига етди. Минг тўққиз юз ўн саккизда Жунайдахон одамлари калласини олди. Бир тўп бева-бечора ҳарамда чувиллаб қолабердик. Ёш хиваликлар деган бир гуруҳ пайдо бўлди. Улар инқилоб қилиб хонлиқ тахтини йиқар эмиш деб эшитдик. Рост бўлиб чиқди. Бир-икки йилдан кейин юрт бошига шўролар келди. Ана ундан кейин қирғин-барот бошланди. Хоннинг кучугина томоқ берган касни-да ҳибсга олабердилар. Шўролар ҳарамни қамоққа солди. Бизда на айб? Бор гуноҳимиз хон хотини бўлганимизми? Оллодин тилаганимиз ижобат бўлдими, бир муддат ушлаб туриб озод этдилар. Энди Хивада яшамакка ҳаққимиз йўқ экан, туркман тарафлара бош олиб етдим. Тошовузда отамнинг хешлари бўлгувчи эди, шулардан паноҳ топдим. Локин эрта кулмаган кеч кулмас экан. Тошовузда ҳам, бу хон хотини деб кун беришмади. Қорақумга чиқиб кетдим. Қўйчивонларнинг молини боқдим, кирини ювдим. Таппи босиб, чалма қуйишни ўргандим. Елкам обкашдан яғир бўлди. Куви пишдим, тезак тердим, кели туйдим. Маликалимим эсимдан чиқиб кетди. Қўлларимнинг қадоғи энди ёзилди.

Малика катта кафтларини ёйиб кўрсатди. Илк бора илжайди. Ясама садаф тишлари ярқираб кетди.

— Қорақумда анча йил қолиб кетдингизми?

— Уруш бўлмаганда ўлгуна қолиб кетармидим, худо биледи. Ёшуллиларнинг хаёли жанггоҳдами, бизга менгзаган хонзодаю хонбикалар хотирдан чиққандай бўлди. Уруш оёқлаганда Хивамга қайтдим. Йигирма йил бўл-ди, мана шу кунжакда Гулжон қизим билан чойлашиб ўтирибмиз, ўзига беҳад шукрлар бўлсин.

Малика тасбеҳини олиб ўгирди. Кейин бизга узоқ умр, ишимизга барор тилаб узун дуо қилди.

— Сизлардан бир ўтинчим бор эди, ўғилларим.

— Айтинг, энажон, қўлимиздан келса, бажонидил.

— Қўлларингдан келади. Менинг бу ерда турганимни бировга айтиб юрмасангиз, деган тилагим бор. Исфандиёрнинг завжасини кўрайлик, деб халойиқ эшигимни тўздирмасин-да. Неча кунлик умрим қолди, худо билади, бир пиёла чойни бемалол ичсам дейман.

Маликанинг илтимосига йўқ дейиш мумкин эмас эди, қўлимизни кўксимизга қўйдик.

ИСЛОМХЎЖАНИНГ ҲИЙЛАСИ

Исломхўжа Хева хонлигининг сўнги вазирларидан эди. У ниҳоятда ўктам ва доно эди. Араб, форс тилларини мукамал билар, рус тилида эркин гаплашарди. Шарқда нашр этиладиган мажалла(журнал) ва ҳафталик рўзномаларни мунтазам ўқиб борар, жаҳонда рўй бераётган сиёсий воқеалардан тузуккина хабардор эди.

Йигирманчи аср ибтидосида у Хева хони Муҳаммад Раҳимхон соний — Ферузнинг ўғли шаҳзода Исфандиёр тўрага қизини бериб, куда-андачилик риштасини боғлади. Ҳадемай Исломхўжа бош вазир рутбасини эгаллади. У илғор фикрли амалдор эди. Шу боис у хонни Хевада почта очишга, темир кўприклар солишга кўндирди. Феруз буюк шоир ва бастакор сифатида Хоразм мақомларини нотага кўчирган эди. Исломхўжа Эрондан тошбосмахона олдириб кўхна қўл-ёзмаларни чоп эттиришни йўлга қўйди.

1910 йили Муҳаммад Раҳимхон фалажга йўлиқиб оламдан ўтди. Тахт учун аёвсиз кураш бошланди. Исломхўжа беҳисоб бойлиги ва эл аро нуфуздан фойланиб, куёвини хон этиб кўтарди. Исфандиёр енгилтак, жиззаки, ёлғиз тан роҳатини ўйлайдиган бир кимса эди. Унинг кўп вақти ўрис зобитлари ила кўлларда, дарё бўйларида базму ишратда ўтар эди. Давлат ишларини қайнотаси Исломхўжанинг измига ташлаб қўйган эди.

Рус империяси Хева хонлигини забт этгандан бери бир таомил ҳукм сурарди. Ҳар йили куз ойларида бир

маротаба оқпошшони зиёрат қилиб, унга совға-салом элтиш шарт эди. Мана, собиқ хон дунёни тарк этди, янги хон эса маишатдан бўшай демасди. Бир кун бош вазир куёвининг ҳузурига кирди.

— Хоним, ёз оёқлади, ҳадемай меҳржон киражак. Николай ҳазрати олийларининг зиёратина борар фурсатимиз етди. Амр этинг, ҳадяларни ҳозирласинлар.

Кечаги зиёфатдан сўнг Исфандиёр ҳали ўзига келмаган эди.

— Биз амр этдик ҳисоб, жаноблари ишга киришсинлар, — деди у мастона калла чайқаб. Исломуҳжага айнан шу керак эди. У аркони давлатни чорлади. Аввало Петербургда, оқпошшо Николай иккинчининг даргоҳига борадиган сипоҳиларнинг рўйхатини туздилар. Сўнгра навбат совға-саломга келди. Исломуҳжа туҳфаларни ҳаддан оширмаслик тарафдори эди.

— Ўрисларга тўлаб турган товонимиз ҳам оз эмас, шул боис ҳадяларни андак чеклаганимиз маъқул, — деди у. Бош вазирнинг таклифини баъзи бировлар қувватламади. Аммо хоннинг қайнотасига қарши оғиз очишга журъат қилмадилар.

Шундай қилиб, хон ҳайъати йўлга тушди. У пайтларда темирйўл фақат Когонгача келган эди. Хон карвони Жайхунни кечиб ўтиб, совға-салом ортилган араваларда Бухорога етиб келди. Бу ерда поездга ўтиришди. Поезд ўтхонасига фарам-фарам саксовул ғамлаб олиб Русия сари равона бўлди. Ўтин тугаса, бир кун, ярим кун тўхтаб, ёқилғи топилса, яна йўл босиб, роппа-роса уч ҳафта деганда Петербургда етиб олди.

Хевалик меҳмонларни иззат-икром ила қаршиладилар.

Уларга махсус сайрбон ажратилди. Хонга Давлатшин деган татар йигити тилмоч этиб тайинланди.

Эртасига эрталаб саройдаги энг ҳашаматли, тилла қандиллар осилган, деворларига даҳриёна суратлар зарб этилган баҳайбат кўринишхонада Николай иккинчи меҳмонларни қабул қилди. Рус мулозимлари

тахлам-тахлам сарполар, чарм халта тўла тилла, ку-муш, ёғоч қутиларга босилган зеб-зийнатларни олиб кириб, оқпошшога пешкаш қилди. Ҳусайнбек меҳтар тилмоч орқали совғаларнинг саногини, сифатини айтиб турди. Николай ҳар бир тухфани қўлига олиб томоша қилар, гўёки аслми, қалбакими, дегандек синчиклаб боқар эди. Исфандиёр ундан кўз узмай тикилиб ўтирибди. Николайнинг чеҳраси жиддий, у кекса заргардек ҳар бир буюмни айлантириб кўриб бўлгач, бошқасига қўл чўзарди.

Оқпошшони сийлаш маросими тугади. Николай II қисқагина миннатдорчилик билдирди. Қуллуқ мақомида жавоб нутқи сўзлаш учун Исломхўжа ўрнидан турди. У Николайнинг сарғимтир бурама мўйловидан кўз узмай, рус тилида хиёл равон гап бошлади:

— Муҳтарам ва мукаррам жаноби олий ҳазратлари! Хевадан элтган камтарона тухфаларимизга шоҳона назарингизни солиб, лутфан қабул айлаганингиз учун бош эгамиз! — Вазири акбар ним таъзим қилди. Николай II Европа русмини ўрнига қўйиб, рус каломини чайнамай гапираётган бош вазирга завқ билан тикилди. Исломхўжа давом этди, — илоё, ганимларингиз забун бўлиб, голибона юришларингиз овозаси еру кўкни тутаверсин! Шаҳаншоҳ! Камина фуқароингизнинг ҳайъат аъзолари номидан арзимас сўровимиз бор эди. Олий ҳазрат марҳамат қилиб ижозат берсалар, Хева қалъасида шаҳзода валиаҳд Алексей жаноблари номига бир мўъжаз обида бино этсак деган ниятдамиз. Бул обида шаҳзода Алексей тўраамизга беҳад меҳру муҳаббатимиз тимсоли бўлиб қолмоғига имоним комилдир.

Николай илк дафъа кулимсираб бош силкиди: «Бош вазирнинг гапи маъқулми?» — дегандек ён-верига аёнларига разм солди. Исфандиёр елкасида нафас олиб тикка турган Давлатшинга ярим ўгирилди:

— Не дейди вазири акбар?

Тилмоч энгашиб пичирлади:

— Хивакда шаҳзода Алексей тўрама памят, ну, исдалик, ядгар ҳайкал очурға тигиш дейди.

— Эсини ебди у! — деб гижинди Исфандиёр. Ичида сўкинди: «Энди бир ками ўриснинг ўлик жисмини ўрнатув қолди қалъада. Даҳрий!»

Николай виқор билан аста бош силкитиб қўйди:

— Биз розимиз.

Исломхўжа андак истиҳолага бордию, дадил мақсадга кўчди:

— Олампаноҳ, ижозатингиз учун ташаккур! Биз ҳамиша жаноби олиларининг саховатпеша эканлигига заррача гумон этмасдик. Алқисса, давлатимизнинг бўлғуси устунни шаҳзода шаънига барпо этилажак обидага сарфланадиган сармоянинг жузъий қисмини олий ҳазратнинг ўзларидан илтимос қиламан.

Николай II кулиб юборди:

— Ох, ты хитёр! — деди бош бармоғини ҳавода ўйнатиб, — майли, бу шартингга ҳам розимиз, премьер!

Исломхўжа терлаб кетди. У Николайнинг очкўзлигини билар, рад жавоби кутган эди. Аммо ёлғиз ўғли учун зора оқпошшонинг кўнгли эриб, рози бўлса деган умиди ҳам йўқ эмас эди. Тахмини тўғри бўлиб чиқди.

Шундай қилиб, Исломхўжа хон элтган халта-халта пухта тилланинг бир қисмини қайтариб олди.

Исломхўжанинг ўзбошимчалиги хоннинг қонини қайнатди. У вазири акбарни хоинликда, бевурдликда, шариатга шак келтиришда айблади. Император ҳузуридан чиқиб, хос бўлмасига кирдию вазирни чорлатди.

— Жаноби вазири акбар, — деди расмий тусда, — бу на хуфёна ҳунар? Вазирки, ўз ниятини давлат соҳибидан пинҳон тутса, шаҳаншоҳдан хон туҳфасини қайтариб олса, боз устига хонлиқ номидан қалъада ўрисга обида тикламоқни ваъда айласаю биз бундан беҳабар бўлсак! Ўз бошингизга хон аталган бўлсангиз, хонлиқ муҳрини-да алингизга олинг энди!

Исломхўжа ҳозиргина Николай II ҳузурида қозонилган ғалабадан махмур эди, Исфандиёр билан тўқнашувга боришни истамади.

— Фазабингиз ўринсиз, — деди вазир баҳузур ва кенг, юмшоқ креслога чўкди, — камина сизнинг манфаатингизга зид иш тутмадим, билъакс, фуқаронинг ўз пулини ўзига қайтардим. Шаҳаншоҳ ижозатидин сўнг сизни бохабар этмоқчи эдим. Мен шунча мол-дунё ёни-мизга қолғонига жаноблари хурсанд бўлар, деб хаёл қилибман.

— Ул на обида экан шаҳзода шарафига? Энди айт-тарсиз пинҳонангизни?

— Шифохона очадирмиз. Ўрис дўхтирларини, шафқат ҳамшираларини таклиф этамиз Хевага. Халқ орасинда қўтир-чўтир бағоят кўпайди. Ушоқ болалар бемор. Қалъада юрмакка одам ор қилади. Оқ ҳалқаликнинг иши юришди. Шаҳарда тез-тез тобут кўзга чалинадир. Бу ишнинг оқибати яхшиликка элтмас, хоним.

— Шаҳзодага тиклаган обидангиз қани, деб сўрсалар не дейсиз?

— Бунинг чорасин кўриб қўйганмиз, — деди Исломхўжа. Бироқ очиқроқ гапирмади. Исфандиёр ҳам сўрагани ботинмади. «Бари бир айтмайди. Шунча тадбирни пинҳон тутган бу қарт маккорнинг хаёлида не бор — ёлғиз ўзи биладию халлоқи олам билади».

Николай пошшонинг эрка ўғли шаҳзода Алексейга аталган обида икки калима сўздан иборат мақтов эди холос. Бир йил ўтиб, Хевада икки қаватли шифохона қурилди. Бино пештоқига «Бу иморат марҳаматли пошшомиз Николай олий ҳазратларининг сармоёси эвазига шаҳзода Алексей жаноблари шаънига барпо этилди», деб ёзиб қўйилган эди. Хевага тафтиш билан келган ўрис генераллари ушбу битикни кўриб, бош вазирнинг зукколигига яна бир бора тан бердилар.

ҚАЙДАСАН, ИФОР?

Самолёт, гўё хайрлашаётгандек, шаҳар узра уч марта айландию Ўзбекистон сари йўл олди. Назокат ҳам бу кўҳна шаҳар билан хаёлан хўшлашди: «Берган ош-

тузингиз учун рози бўлинг, одамлар! Бепоен зайтунзорлар, сизларнинг бир шохингиз синмасин, ўзбек бодомларидек кўрган кўзни севинтириб тураверинг! Эйденгиз шамоли, юрагим гаш тортса, гир-гир эсиб, сочларимни, юзларимни силадингиз, сизларни то абад ёдимда тутарман. Бозорлар, маркетлар, тимлар, ёймачилар, мусофир дея мени ёрлақан жамики тужжорлар, сизлардан ҳам ўла-ўлгунча миннатдорман. Бирингиз минг бўлсин, дея дуо қиламан, хайр, омон бўлингизлар...»

Назокат кичкина баркашдек дарчадан ташқарига разм солди. Шаҳар ортда қолган эди. Унинг кўнгли кўчиб, Чотқол этагига бош қўйиб ётган қишлоғига етди. Кўз олдига ўғли Хуршид келди. Хуршидбек! «Оҳ, болажоним-а! — дея унсиз тўлғонди Назокат, — сени жуда-жуда соғиндим, кўзичоғим!»

Бирдан кўнгли алғов-далғов бўлди. «Ўғли танирмикан? Таниса керак. Танийди. Ахир бола онасининг исини сезмайдими? Сезади. Худо хоҳласа, энажон, деб бўйнига осилади».

Самолёт бир маромда гувиллаб, йўл танобини тортади. Дийдор қувончи билан ҳижрон азоби ўт билан сувдек олишиб, Назокатнинг кўксини тимдалайди. Мусофир юртга келиб, тўғри қилдими, адашдими? Ўшанда Самиянинг гапига кирмаганда не бўларди? Бугунгидек қўйни-қўнжи тўлиб, бир дунё совға-салом билан уйга қайта олмас эди, берсанг — ейман, урсанг — ўламан, деб эрининг кўзига қараб ҳамон уйда ўтирарди. Йўқ, дугонасига хўп, деб тўғри қилди. Фақат, Хуршидбек! Ишқилиб, у туққан онасини танисин-да...

Назокат кўзларини юмди. Хаёлида худди кечагидек Самия жонланди...

Бугунгидай баҳор эди. Назокат уйда эски кўрпаларини қавиб ўтирарди. «ҳой, ўртоқжон, бормисан?» деб қишлоқнинг чеккасида турадиган дугонаси Самия кириб келди. Ясан-тусан, жуда очилиб кетибди. Саккиз бармоғида тўрт хил узук, бўйнида икки қават тилло

занжир. Ўттиз икки тиши бирдай ёнади, Самия бир-икки йилдан бери қишлоқда кўринмай қолган эди. Уни қозоқдами, қирғиздами, бозорчи бўлиб кетган дейишарди. Ёлгон экан. Самия олисда, жуда олисдаги етти ёт элларда юрган экан. У оғиз кўпиртириб, ўзи борган ерларни мақтади:

— Мен сенга кўм-кўк денгиз бўйларидан салом об-келдим. Мана бу чиғаноққа қулоқ солсанг, денгиз шовқинини эшитасан. Мана бу мушки анбар ҳам сенга. Биттасини тутатсанг, уйингдан бир ҳафта ҳиди кетмайди.

Самия ўртоғининг бармоғига кумуш узук тақиб кўйди.

— Муборак бўлсин, дугонажон! — деди Назокатни ўпиб, — Ундан кўра сен ҳам юр, обкетай. Яқинда йўлга чиқаман, хўп десанг, икковимизга виза тўғирлайман.

Назокат боядан бери дугонасининг ўша олис юрт ҳақидаги ҳангомаларини киприк қоқмай тинглаб ўтирарди. Бирдан унга ҳаваси келди, ўзини Самиянинг ёнида кўрди, лекин иккиланиб елка қисди.

— Қандай бўларкин, — деди у хаёлчан, — бошимда эрим бор, унинг устига ўғлим ҳали ёш...

— Қандай эмас, қантдай бўлади! — баттар жўшди Самия. — Ҳозир бир эркакнинг топганига қаноат қилиб бўларканми? Уларнинг топгани ўзларининг чой-чилимидан ортмайди. Секин, ётиғи билан тушунтиргинда. Бир-икки йил ишлаб келсанг, манавинақа йиртиқ кўрпаларга кунинг қолмайди. Қозон ҳам, чўмич ҳам мой, дегандек, а? Ўғил қанча ойлик бўлди? Олти ойликми? Ҳа, унда ўлмайди. Энангга ташлаб кетасан, ҳозир она сutiдан ҳам зўр емишлар чиққан. Шуни еб, бўтқадай семириб юради. Келишдикми? Эринг билан гаплаш. Мен индинга келаман. Йўқ десанг, қўлга кўниб турган бахтингдан айрилсан, ўртоқжон!

Самия Назокатнинг оғзини очиргани кўймай, жўнаб қолди. Назокат ўша куни эрига индамади. У аввало кўнглига қулоқ солмоқчи, босадиган қадамини обдон ўйлаб олмоқчи эди.

Назокат икки кун ўзи билан ўзи олишди. Дугонаси унинг юрагига лағча чўғ ташлаб кетган эди. Бу чўғ жисми-жонини куйдириб, гоҳо жаннатмакон юртларга имлаб чорлар, гоҳо «одамга орият керак, хоним. Она сути оғзидан кетмаган гўдак билан сўққабош эракни ташлаб, дунё ахтариб кетиш диёнатданми?» — дея дашном берарди.

Охири кўнгил майли устун келди. «Кўзингни чирт юм, Назокат! Ёшлигинг қайтиб келмайди. Ўйнаб қол, қўлингга ҳам жир битсин».

Самия келадиган куни эрталаб чой вақтида Назокат қисиниб-қимтиниб эрига оғиз очди:

— Сизга маслаҳатли гап бор эди, хўжайин.

Истамбек гўё хотинининг ниятини биладигандек, кинояли жилмайди:

— Бизга қараб қолган қандоқ гап экан, онаси? Айтинг-чи, эшитайлик.

— Мен... Самия билан чет элга бориб ишлаб келмоқчиман.

— Ўртоғинг ахир сени ҳам йўлдан урибди-да! — норози бўлди Истам. — Хўш, мардикорлик қанча вақтга экан? Бир ҳафтагами, бир йилми?

— Самиянинг айтишига қараганда, бир ой, ярим ой камлик қилармиш. Камида бир-икки йил дейди у. Шунда топганингда барака бўлармиш...

«Бир-икки йил»ни эшитиб, Истамбек ҳуштак чалиб юборди.

— Қойил, хотин! Ақлингга балли! Мен-ку, бир амаллаб кунимни кўрарман. Манави норасида гўдак нима қилади, тирик етим бўлиб қолаверадими?

— Нимага тирик етим бўлар экан у? Энамга ташлаб кетаман. Сиз борсиз, хабар олиб турасиз. Барибир сутим қолмади.

— Болага фақат она сути эмас, она меҳри ҳам керак. Наҳот шуни тушунмасанг, хотин?!

— Сиз ҳам тушунинг-да, дадаси. Қўлга қўниб турган қушни кишт деб учириб юбориш яхши эмас. Бунақа имконият бир марта келади.

Даҳанаки жанг тагин ярим соатча давом этди. Охири Истамбек ўрнидан турди:

— Гап шу, хотин. Сен у ёқдан қайтганингдан кейин бу уйга қадам босмайман. Ўзингни эрдан чиққан, деб ҳисоблайвер.

Ўша кундан бошлаб Истамбек бир кўрпачани судраб бошқа уйга чиқиб ётадиган бўлди.

Ўн беш кундан кейин баҳайбат кумуш лайнер Самия билан Назокатни Ўрта ер денгизи соҳилидаги обод бир шаҳарга элтиб ташлади. Назокат Самия билан бирга ижарага олинган уйда яшай бошладилар. Назокат бир миллионернинг ошхонасига идиш-товоқ ювувчи бўлиб ишга кирди.

Ҳафтани қувиб ҳафталар, ойни қувиб ойлар ўтаверди. Бу ерда Самиянинг таниш-билишлари кўп эди. Дугонасининг шарофати туфайли Назокат кузга яқин таом ташувчи ходима бўлди, қиш ўтгач, ошпазга ёрдамчиликка ўтиб олди. Энди у хорижий хўрандаларга тансиқ ўзбек таомларидан пишириб бера бошлади. Маоши кўпайди, чўнтагига чойчақа тушди.

Назокат меҳнатдан ҳазар қилмади. Сочи супурги бўлди, қўллари косов, елкаси обкаш бўлди. Шу алпозда бир-бирини қувиб, уч йил ўтиб кетганини сезмади. Бу орада бирон марта уйи билан гаплашолмади — Назокатнинг қўлида телефони бор, қишлоғида эса — йўқ. Хат-хабар ҳам олмади. Хаёлида онаси, эри, ўғли — уччовлон номаълум дунёга кўчиб кетгандек эди. Мана энди уларни кўргани осмону фалакни гоҳ кўз ёшлари билан ювиб, гоҳ офтобга илжайиб боқиб, кетиб борапти.

Омон-эсон Тошкентга келиб қўнди. Чиройли машиналардан бирини гаплашди. Сандиқдай жомадонларини юклаб, Боғистон сари жўнади. Самолётдаги олти соат бир бўлдию, қишлоқ йўлидаги бир соат ҳам бир бўлди. Онасининг уйига яқинлашгани сари юраги гуп-гуп уриб, қинидан чиқиб кетгудай бўлади. «Хуршид қандай бўлди экан? Ишқилиб, энам омон-эсон ўтирган бўлсин-да. Истамбек-чи? У Назокат йўғида Хуршидни йўқлаб турганмикан ёки...»

Назокат ўзи ўсиб-унган қадрдон ҳовлига нечук етиб келганини билмади. У қиз пайтидаги ўша унниқиб кетган эшикни аста очиб ичкари кирди. Бир нафас ҳар ёнга аланглаб туриб қолди. Кейин беихтиёр «Хуршид!» деб қичқириб юборди. Бегона аёлнинг товушига уйдан энаси чиқди. У бир қарашда қизини танимади. Рўпарасида оврўпача кийинган, бироз озган, қорача жувон турарди. Назокат «Эна! Энажон!» дея она бағрига отилди. Шундагина она қизини овозидан таниб, кучоқ очди:

— Болагинам, тирикмисан, энанг айлансин! Мени кўмиб кейин кетсанг бўлмасмиди, жоним қоқиндиқ!

Она-бола судралишиб, торгина равонга бориб ўтирдилар. Назокат олазарақ бўлиб ўғлини ахтарарди. Охири чидамади:

— Хуршид кўринмаяптими, эна? — деди юраги така-пука бўлиб.

— Ўғлинг омон-эсон юрибди, — деди кампир уҳ тортиб. — Отаси ҳафта сайин келиб хабарлаб кетади.

— Ҳозир қаерда?

— Кенжатой тоғасиникига чиққандир, кеп қолар.

Кампир қўшни томонга қараб, товушлади:

— Ҳой, Матмуса, Хуршидга айт, мунда кирсин!

Ҳадемай эшикда гавдаси пачақроқ, калласи кичик, қора мағиздек бир бола кўринди.

— Кел, болам, — деди кампир. — Энанг келиб сени кутиб ўтирибди.

Назокат ирғиб турди. Хуршид тайсаллаб, бир-бир босиб келдию, Назокатдан тўрт қадамча нарида тўхтади. Назокат чўк тушиб, қучоғини очди:

— Бормисан, оппоғим! Сени бирам соғиндим, кўзичоғим! Қани, аяжонингни ачом қил-чи!

Бола қилт этмади. У бегона аёлга хўмрайиб қарадию, бувисининг биқинига бориб суйкалди. Назокат йиғлагудай бўлиб, зорланди:

— Эна, айтинг, бу туққан онанг бўлади, денг! Обкелинг қучоғимга, тўйгунча ўпай!

— Болам, бу аёл сенинг ўз энанг бўлади, салом бер, ёнига бор. Борақол...

Бола миқ этмади. У Назокатга ёмон кўз билан қараб қўйди. Назокат эса сакраб турди-да, ўглини юлқиб тортди, зўрлаб бағрига босди, чўлпиллатиб юз-кўзларидан ўпа бошлади. Ора-чора бир кулиб, бир йиглаб гапириб қўяди:

— Мен сенга кўп-кўп совға-салом обкелдим, жоним! Қани, аяжонингни ачом қил-чи, оппоғим! Ахир, мен онангман, мана бу киши бўлса катта энанг, билдингми?

Хуршид юлқиниб, онасининг кучоғидан чиқди, бувисининг пинжига суқилди.

Назокатнинг алами кўзди:

— Айтинг унга, эна! Туққан онанг анави, денг! Мени искатинг. Онадан ифор ҳиди келар эмиш. Наҳот ўз онасининг ҳидини сезмаса?! Нега индамай ўтириб-сиз, эна?!

— Ўзи искамаса, не қилай, болам, — деди кампир. — Бузов билан улоқ ҳам энасининг исини танийди. Сенинг ипоринг қолмабдими, нима бало...

Назокат тагин жон-жаҳди билан ўғлига талпинди. Бола туриб, кўчага қочди. Назокат хўнграб йиглаб юборди.

КЎЗИНГНИ ОЧ, ЭЙ ҒОФИЛ!

Марҳум жигарларимнинг турбатини зиёрат этгали баъзан қабристонга кириб ўтаман. Қабристон қоровули (келинг, унинг исмини айтмай Қобил ака деб қўя қоламан) эллик бешларга борган, гапни кесиб гапирадиган, норғул киши. Яхши суҳбатдош. Илоҳий илмдан ҳам, дунёвий илмдан ҳам тузуккина хабардор. Айниқса, байту ғазал ўқишни хуш кўради. Ҳар сафар учрашганимизда, сўзини Яссавий ё Машраб ёхуд Сўфи Оллоёр шеърларини ёд ўқишдан бошлайди.

Бугун ҳам ишдан кейин мазористон томон бурилдим. Ёзнинг чилласи эмасми, кун иссиқ. Қобил ака кираверишдаги бобочинор тагида кўк чойни шопи-

риб, елпиниб ўтирибди. Мени кўрдию «Э, келинг, домла!» — деб ўрнидан турди. Бир пиёла чой узатди.

— Иссиқ забтига олди, — деди сўнгра, — чилла чиллалигини қилади-да, тўғрими? Бурунгилардан қолган гап бор, — у томоқ қириб қўйдию, ширали товушда халқ термаларидан ўқий кетди:

Бедананинг ётар жойи хас бўлур,
Чилла тушса, нор туялар маст бўлур.
Қари ўлса, ул Худонинг хасмидур,
Йигит ўлса, баланд тоғлар паст бўлур.

Қобил ака дуога қўл очди:

— Омин! Илоҳо, мана шу дарахтнинг битта япроғи ҳам бемаврид узилмасин! Илоҳо, марҳумларни ўзинг шафоат айлагин!

Қоровул икковлон биргалашиб, қавму қариндошлар, таниш-билишлар қабрларини айландик, уларнинг ҳаққига дуо қилдик. Кейин чинор остида бир замонгача гурунглашиб ўтирдик. Гап айланиб, хоксорлик, қаноат, одамийлик, такаббурликка тақалди. Қобил ака тагин Яссавий ҳикматларидан ўқиди:

Шаксиз билинг, бу дунё барча халқдин ўтаро,
Инонмағил молинга, бир кун қўлдин кетаро.
Ота-она, қариндош, қаён кетти, фикр қил,
Тўрт оёқли чўбин от бир кун сенга етаро!

Ана-а домла, пири Туркистоний то қиёматгача эскирмайдиган ҳикматни тўрт оғиз қилиб айтиб қўйибдилар. Ўзимиз-ку, бу фоний дунёда омонат эканмиз, нега кибру ҳавога бериламиз, а, тушунсам ўлай! Уч қаватли шоҳона иморат қурдим, деб кериламиз. Юз миллион сўмга олинган машиналаримизни кўз-кўз қиламиз. Якшанба куни неваралар билан Парижга бориб, музқаймоқ еб келдик, деб гариллаймиз. Майли, ош бўлсин. Аммо мундоқ ёнбошингдаги есир хотиннинг болаларидан ҳам хабар олдингми? Уларникида қора қозон ҳар куни қайнаётганмикан, биласанми?

Сенинг кекиришингни девордан эшитиб қолса, ўша етимлар ўксимайдими? Атрофингда биров йиғлаб турса, сен бахтли бўла оласанми? Шуларни ўйласам, кўнглим бузилади, ё Оллоҳ, бизнинг бойваччаларимизга ҳам инсофу тавфиқ бер, деб тилайман.

Қобил ака совиган чойини симирдию, ўрнидан қўзғолди:

— Бу ёққа юринг, домла, сизга бир нима кўрсатаман.

— Қаёққа борамиз?

— Юраверинг. Дунёнинг ишларини бир томоша қиласиз.

Кетдик. Қабристоннинг тўрига қараб юрдик.

Ниҳоят, катта бир хилхона олдида тўхтадик. Тўрт томони ўн метрдан келадиган чорбурчак қабрхона. Хилхона атрофига қора мрамардан ярим метрлик панжара ўрнатилган. Панжаранинг ҳар ер-ҳар ерига тарвуздек думалоқ тошлар қўйилган. Улар ҳам қора мрамардан. Кираверишдаги йўлка, зиёратчилар ўтирадиган курсилар, гулдонлар — бари мрамар тош. Ўртада ота-она шаънига қўйилган маҳобатли ёдгорлик. Баланд, энлик ёдгортошга зарҳал ҳарфлар ила муҳаббатнома битилган. Бу дабдаба, бу ҳашаматга ақлингиз шошади. Беихтиёр «Қанчага тушган экан, а бу?» деган савол айланади кўнглингизда.

— Саккиз уста бир ойча ишлади, — деди Қобил ака, — йўқ деганда бир иморатнинг пули кетгандир-ов. Майли, ота-онага ҳар қанча қилса ярашади. Бу йигит пулдор, дўконлари бор. Аммо, алам қиладиган ери шундаки, ота-онаси тиригида уларни ойлаб кўрмас эди. Тижорат билан овора бўлиб, онасининг жанозасига ҳам етиб келолмади. Отаси уйга сиғмади. Келиннинг дастидан қизиникига бориб яшади. Ана энди «Дунёда энг азиз, энг мўътабар, каъбам онам, қиблагохим отам», деб ёздириб қўйибди. Бу иккиюзламачилик, мунофиқлик эмасми, домла? Тиригида хор бўлган ота-онага бундай ёдгорлик не даркор? Аслида бу ҳалиги бойвачча ўғилга керак. Кўрдингларми, биз ота-онамиз-

нинг ётган ерларини обод қилиб қўйибмиз, деб ҳам-товоқларига мақтаниши керак-да! Бундай манманлик-ни Оллоҳ ҳам кечирмайди.

Қобил аканинг куйинганича бор. Кейинги пайтда онаси кўз юмса, «мени туққан хотин ўлибди» дейдиган, отаси қазо қилса «ўзи қариб-чириган эди, дунёга устун бўлармиди?» дейдиган ақли ноқис, думбул ёшлар кўпайиб кетди. Уларнинг кўнглини меҳр, мурувват, оқибат, садоқат, инсоф, тавозе, имон нурлари эмас, бу ўткинчи дунё ҳою ҳаваслари, омонат молу манот ҳирси эгаллай бошлади. Бу хавфли хуружнинг оқибатларини ўйлаб, «Кўзингни оч, эй гофил!» дея ҳайқиргингиз келади. Яхшиларнинг кўнгил тўрига битилган мана шу шох байтларни такрорлаб, имон келтириш-ни афзал кўрасиз:

Бошни фидо айла ато қошиға,
Жисмни қил садқа ано бошиға.
Тун-кунингга айлагали нурфош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.

ДЎСТ — ХУДОНИНГ ИСМИДА

Оллоҳ Таоло ҳар бир жонзотни жуфт қилиб яратибди. Назаримда дўст деб аталмиш икки инсон, икки жон ҳам ана шу муқаддас хилқатнинг бир бўлаги. Инсон борки, ўзига дўст ахтаради, дарду хаёли бир, ўй-тушунчаси муштарак, умумий тафаккури ялакат магиздек туташ бир содиқ кимсани истайди. У билан дўст тутинади. Дўсти учун куяди, дўсти учун йиғлайди, дўстининг озорини озорим деб билади, дўсти билан фахр этади, қадрдони учун ўтдан ҳам, сувдан ҳам тоймайди, лозим бўлса жонини фидо қилади.

Бундай дўстлар албатта тарихда камроқ учрайди. Бу тақлид дўстлик хусусан улуғ алломалар орасида ноёб ҳодиса. Биз Беруний ва Ибн Сино, Яссавий ва Ғиждувоний каби буюк боболаримиз ўртасидаги мислсиз

дўстлик намуналарини биламиз. Даҳо шоиримиз Абдураҳмон Жомий ва Мир Алишер Навоий ҳазратларининг умр гулшанларини безаган ошнолик, диловар биродарлик эса, то ҳануз ақлимизни лол қолдиради.

Форс-тожик адабиёти билан туркий эл адабиётининг бу икки даҳоси гўёки икки тўлин ой бўлиб аламзада халқларнинг кўнгилларига зиё сочди, икки азим дарё янглиф назм уммонини гавҳар ила тўлдирдилар.

Алишер Навоий эсини танибдики, пир деб Абдураҳмон Жомийнинг этагидан тутди. Жомий ўз навба-тида ўғли тенги, ёш, аммо зукко, беназир истеъдод соҳиби ила дўстлик риштасини боғлади. Шу тақлид то умр поёнига қадар икки аллома, икки вали орасидаги садоқат, ҳамкорлик ва сирли суҳбатлар давом этди. Бир-биридан баҳра олдилар, бир-бирларига атаб шоҳ асарлар битдилар. Ҳазрат Навоий Жомийга бўлган иззату икромини бир оғиз ўтли каломда изҳор этган:

— Муршиду устозу пир манга!

Мавлоно Жомий эса: «Ошнолиғ боғида, вафо шоҳида Навоий туради, Навоий лутф қилса шикасталар дилини эркалайди», дея башорат қилди ва бу кароматини сўнгги нафасигача асради.

Сўнгги нафас. Бу калима беихтиёр 1492 йилни ёдимга солди. Назму жавоҳир меъмори, шайхул Ислому, тенгсиз дўст Мавлоно Жомий фоний дунёдан кўз юмдилар. Мир Алишер учун бу кутилмаган зарба эди. У пир вафотига икки байтдан иборат таърих битди. Байтларни Ҳиротнинг донгдор воизи Ҳусайн Кошифий юксак минбардан ўқиб берди:

— Гавҳари кони муҳаббат, дуру баҳри маърифат,
— деб бошланадиган форсий таърих тугаб-тугамас,
минглаб халойиқ кўзида ёш йилтиради. Кўнгли ўксик
Мир Алишер воиздан сўнг туркий лафзда битилган
марсияни ўқиди, аламдан овози бўғилди.

Ҳама фан ичра, эй дўстлар, нодири олам қани,
Одамийзот ичида ул афзали одам қани?
Юзини қора қилиб хома кўнгилга ўлди чок.

Ки, мани ҳожам ҳама олим учун аълам қани?
Ҳужра холи-ю паришондир китоблар сафҳаси.
Ҳужра соҳиби китоблар нозири ҳамдам қани?

Уламолар шайхул исломдан, Хонақоҳ аҳли тариқат пиридан, эл-юрт улуғ шоиридан жудо бўлган эди. Мир Алишер Навоий эса дўстидан, суянчиғидан айрилиб қолди. Бугунги замондошимиз ва ҳазрат Навоийнинг шогирди бўлмиш ардоқли шоиримиз тили билан айтсак, дўстдин айрилган ёмон, дўстдин айрилган ёмон!

Дўст бир-бирига қалқон, дейди халқ. Дўст дўстнинг кўзгуси, дўст битмас давлат. Қиёматда ҳам жонингизга дўст ора кирармиш. Чунки дўст худонинг исмига яширинган. Модомики, Абдурахмон Жомий ҳазратлари Навоий таъбири ила айтганда «Кашфул асрор», яъни илоҳий сирлар кашфиётчиси экан, унинг қиёматлик дўсти Алишер Навоий ҳам ўша илоҳий сирларнинг хазинабонидир.

ҚИРҚ ЖАВОҲИР

Бугун шеърият мулкининг султони Мир Алишер Навоий ҳазратларининг «Арбаин ҳадис» — қирқ ҳадис асари хусусида икки оғиз сўз айтишни орзу қилдим.

Навоийнинг назмий дунёси осмон қадар кенг, уммон қадар бепоён. Бу дунёга кирган одам даҳо шоирнинг тафаккури олдида лол қолади. Ул зоти шарифнинг ҳар калимаси дилларни ғафлат уйқусидан уйғотса, бедор кўнгилларни ваҳдоният нури ила зийнатлайди. Ҳар сафар Навоийни мутолаа қилар экансиз, гўё комил инсон мақоми сари бир энлик ёвуқлашгандек бўласиз, тийнатингиз иймон сувидан баҳра олиб, яшнаб кетгандек туюлади.

Энди арбаин ҳадис ҳақида. Маълумки, аслан уни Навоийнинг пири муршиди Абдурахмон Жомий ҳазратлари таълиф этганлар. Қирқта саҳиҳ ҳадиснинг форсий назмда жаранглаши Навоийни маҳлиё этди, ди-

лида бул битикни туркий алфозда баён этмак ҳаваси туғилди. Навоий ҳадисларни ўғирмакка пиридан ижозат сўради. Пир хушнудлик ила рухсат берди. Негаки, у шогирди ва дўсти Мир Алишернинг ҳар бир савоб ишини олқишлар, хусусан унинг туркий тил олдидаги буюк хизматларига тан берарди. Жомий «Ҳафт пайкар» достонининг хотимасида шундай ёзади: «У (Навоий) туркий тилда бир ажойиб қўшиқ куйладики, жоду нафаслилар оғзи муҳрланди. Бу қаламга фалакдин офаринлар ёғилсин! ... Э Навоий, сенинг таъбинг сўз устодидур. Қаламинг очқичи билан сўз эшигини очдинг. Равнақдан қолиб кетган ва хорлик бурчагидан ўрин олган туркий сўзга янгидан обрў бердинг. Уни ижод майдонига олиб чиқдинг».

Хуллас, пири комил рағбати ва дуоси бирла бир неча кун ичида «Чиҳил ҳадис» она тилимизга ўгирилди ва жамики туркий қавмнинг ўлмас мулкига айланди. Бу савоб ишда ҳам биз улўф бобомизнинг миллат учун, бу миллатнинг келгуси авлоди, яъни биз учун нечоғлик қайғурганига шоҳид бўламиз.

«Арбаин ҳадис», «Чиҳил ҳадис», «Қирқ ҳадис». Эҳтимол, толиби илмларда, нега қирқта, деган табиий савол туғилиши мумкин. Абдурахмон Жомий тарафидан бекорга қирқ саҳиҳ ҳадис сайлаб олинмаган. Биз биламизки, қирқ — бу Шарқда, хусусан, ислом оламида муқаддас, анъанавий рақам. Қайсидир маънода бу санокнинг раббоний хосияти бор. Она қурсоғидаги боланинг шакли-шамойили ўзгариб, қирқ кунда инсон қиёфасига кира бошлайди. Чилтонлар қирқта бўлади. Авлиёлар, сўфийлар қирқ кун чилла ўтирадилар. Муборак «Ёсин» сураси қирқ марта ўқилади.

Ана шу қирқ ҳадис Навоийнинг беназир қаламидан оро топиб, қирқ рубоий, қирқ жавоҳирга айланди ва мана, беш асрдирки, туркий тилда янграб турибди.

Келинг, ўша жавоҳир дурларидан айримларини биргалашиб қироат қилиб кўрайлик.

Ҳадис, рақам 19. (арабчадан М. Асқаров таржимаси)

Миннат-саҳийлик офатидир.

Навоий талқини:

Ҳар кишига риояте қилсанг,
Миннат ўткармагил гумонингга,
Негаким, ул кишига офат эрур,
Юкла миннат ва лек жонингга.

Ҳадис, рақам 23. Инсонларнинг яхшиси — одамларга фойдаси тегадиганидур.

Навоий талқинида:

Халқ аро яхшироқ, дединг кимдир?
Эшитиб, айла шубҳа рафъ андин.
Яхшироқ бил ани улус ароким,
Етса кўпрак улусқа нафъ андин.

Ҳадис, рақам 31. Курашда ғолиб чиққан паҳлавон эмас, балки ғазаби келганда ўзини босиб олган паҳлавон.

Навоий назмида:

Эмас ул паҳлавонки, ўз қадрин-
Бош уза элтибон нигун қилғай.
Паҳлавон они билки, етса ғазаб
Нафси амморани забун қилғай.

Ҳадис, рақам 37. Жаннат оналарингиз оёғи остидадур.

Навоий лафзида:

Оналарнинг оёғи остидадур
Равзаи жаннату жинон боғи.
Равза боғи висолин истар эсанг,
Бўл онанинг оёғи туфроғи.

Ҳазрат Навоий «Арбаин»га хотима ясар эканлар, икки байтда дил армонини айтади:

Етса мақсуд муддао бирла,
Мени ёд эткасен дуо бирла —

Ки, Навоийға ул дуо еткай.
Булбули руҳига наво еткай.

Биз, буюк бобомизнинг марҳаматидан баҳраманд бўлган унинг авлодлари шеърят гулшанининг булбулидан тоабад миннатдормиз.

«ОТЕЛЛОНИ ЎЙНАМАЙМАН»

Аброр Ҳидоятлов бу ёруғ оламни тарк этгандан кейин Отелло образи етим бўлиб қолди. Орадан бир неча йил ўтди. Томошабинлар яна Отеллони соғина бошладилар. Аммо бу ролни энди ким ўйнайди? Аниқроғи, ким ўйнай олади? Аброр ака Отелло ролини беш юз марта ўйнади, жаҳон аҳлини лол қолдирди. Мағрибу Машриқ бу улуғ инсоннинг санъатига офарин айтди. Энди у беназир устоз, қани бирорта мард бўлса, кўтариб кўрсин, дегандек, Отелло тимсолида саҳна ортига улкан харсанг тош ташлаб кетгандек эди. Бу тошга гоҳо-гоҳо дилида ўти бор актёрлар энтикиб разм солиб ўтар, харсангни ўрнидан қўзғатишни орзу қиларди. Аммо халқ айтмоқчи, дард бошқа, дармон бошқа экан. Театрдаги ман-ман деган актёрларнинг биронтаси «Мен Отеллони ўйнайман» деб оғиз очолмас эди. Чунки ҳар ким ўз ҳолини биларди.

Мухлисларнинг ягона умиди Шукур Бурҳоновдан эди. Шукур ака Аброр аканинг яктан шогирди, келбади ҳам, сахтисиёқию овози ҳам устозини эсга солади. Аброр ака баъзи ролларни қиёмега етказиб бир неча ой ўйнагандан кейин, Шукур, бу ёғига энди ўзинг олиб кетавур, деб «совға» қилиб юборарди. Отелло образини Шукур ака тирилтира олмасмикан? У киши ҳозир шухрат чўққисида, соғлиғи ҳам яхши, агар бел боғласа, бемалол удалайди.

Шукур акани Отелло қиёфасида кўришни истаганлар орасида камина ҳам бор эдим. Шунинг учун бир куни уйларига борганда дангал сўрадим:

— Шукур ака, Отеллони соғиниб қолдик. Қачон ўйнаб берасиз?

— Ким айтди сенга Шукур Бурҳон Отеллони ўйнайди, деб?

Кўзимни чирт юмиб ёлғонладим:

— Халқ айтаяпти...

Шукур ака керилиб кулди. Халқнинг эрка фарзандларига керилиш ҳам ярашар экан. Бирозгача «А-а, халқ айтди, дегин», деб яйраб ўтирди. Ниҳоят, ўктам, бо сиқ овозда дона-дона қилиб деди:

— Ҳолва деган билан оғиз чучимайди, билиб қўй. Мен Отеллони ўйнашим мумкин. Ўйнасам — удалайман. Аммо уни энди бошқача талқин этиш керак. Аб-рор аканинг Отеллоси юракларга елимдай ёпишиб қолган. Одамлар Шукур Бурҳоннинг Отеллосини қабул қиладими, йўқми? Во, масала қаерда!

Расмий идораларда «Отелло» спектаклини тиклаш ҳақида сўз бўлган шекилли, ниҳоят бир куни хушхабар эшитдик.

— Шукур ака Отеллони ўйнашга рози бўлибдилар!

Бизга ўхшаган чаққон мухлислар суюнчи олгани ўзимизга қадрдон бўлиб қолган ҳовлига қараб зинғилладик. Шукур ака кўқон гилос тагида ҳалинчак-креслода кўкчой шопириб ўтирган экан. Кайфияти яхши. У ёқ-бу ёқдан гурунглашган бўлди. У киши бирдан ёшлар ҳақида гапира кетди:

— Сенлардан олдин битта ёш артист келибди. «Бой ила хизматчи»да Ғофирни ўйнаётган экан. Қийналиб кетдим, ака, ролнинг сирини айтинг, дейди. Нимаси қийин, укам, дедим. Саҳнада бор-йўғи уч марта кўри-насан. Биринчисида бойнинг олдига хотинингни олиб кирасан. Кейин қозилар билан жанжаллашасан, кейин Сибирга кетасан. Вассалом!

Шукур аканинг гапи менга Лев Толстойнинг шумлигини эслатди. Бир киши Толстойдан, шундай катта-катта романларни қандай қилиб ёзасиз, деб сўраган экан, Толстой шундай жавоб берибди: «Менинг катта бир луғат китобим бор. Роман ёзишдан аввал

ўша лугатни олдимга очиб қўяману сўзларни битта-битта териб олавераман. Қарабсизки, роман тайёр-да». Бу гапда жон бор, албатта. Лекин лугатдан қайси сўзларни териб олиш керак? Шунингдек, Шукур аканинг уч мартагина чиқасан дейишида ҳам чуқур маъно бор. Уч мартагина... қандоқ кўриниш керак саҳнада? Ҳамма гап шунда.

Ўша куни Шукур ака роса очилди. Биз у кишининг ҳикояларини маҳлиё бўлиб тинглаяпмизу хаёлимизда бир савол чарх уради: «Отеллони қандай сўраймиз?»

Бир замон Шукур ака чой хўплаб калла чайқади:

— Одам қариса эзма бўлиб қолар экан. Тоза бошларингни қотирдимми? Энди навбат сенларга. Шаҳарда нима гап?

Сўз очишга баҳона тополмай ўтирган эдик, тўқ эткизиб дедим:

— Одамлар «Отелло»нинг премьерасини кутаяпти...

Шукур аканинг юзида зоҳирий бир ғурур балқиди.

— Журналистлар ҳам ис чиққан ердан қолмайдида. Дарров қаердан эшитдинглар?

Сезиб турибмиз, гапимиз унга мойдай ёқди. У креслони гирчиллатиб оғир қўзғолди, бир-бир босиб уйга кириб кетди. Бизлар отасидан бозорлик кутган болалардай эшикка тикилиб ўтирибмиз. Анчадан кейин бир даста қоғоз кўтариб чиқди, тап эткизиб олдимизга ташлади.

— Мана, ҳаммаси Отелло!

Бу араб ёзувида кўчирилган Отелло монологи эди. Ҳарифлари ҳам нақ бир суям келади. Янгича алифбога Шукур аканинг тиши ўтмас, шу боис ўйнайдиган ролларини кўпинча арабча ёзувда кўчириб оларди. Олло таоло бир берса, қўш қўллаб беради, деганларидек, Шукур аканинг қувваи ҳофизаси шу даражада кучли эдики, катта-катта матнларни икки-уч ўқишда ёдлаб олаверарди.

Биз қалингина варақларни ҳавас билан кўздан кечирар эканмиз, Шукур ака изоҳ берди:

— Мен фақат Фафур аканинг таржимасидан эмас, Чўлпон домладан ҳам фойдаландим. Чўлпонники анча содда, жайдари. Кейин унда ҳаяжон кучли. Мен актёрни ҳаяжонга соладиган нарсаларни яхши кўраман.

Ўша куни кўнглимизда бир ҳовуч нур билан уйга қайтдик. Аммо... бирор ой ўтиб, санъат мухлисларини ларзага соладиган воқеа юз берди.

Неча ойдирки, Шукур ака Отеллонинг хаёли билан яшайди. Монологлар, диалоглар ёд бўлган. Баъзан у биронта шогирдини «Дездемона» қилиб рўпарасига ўтқазиб қўяди, малика билан дардлашади. Гоҳо мажнундек ўзи билан ўзи гаплашади. Шогирдлару мухлислар ўқтин-ўқтин келиб ҳол сўраб туришибди. Хуллас, тайёргарлик ёмон эмас. Репетициялар яхши ўтса, кузга бориб янги мавсумни «Отелло»нинг премьераси билан очиш ҳам мумкин.

Ана шундай умидбахш ўйлар оғушида юрар экан, бир куни туш кўрибди. Тушига Аброр ака кирибди. Устознинг шаҳар марказидаги ҳовлиси эмиш. Негадир у ҳовли этагидаги кичкина бир ҳужрада истиқомат қилармиш. Шукур ака кириб борганда Аброр ака энди ошхонадан чой дамлаб чиқаётган экан. Кўлида катта қизил чойнак. У шогирдини кўрибди-ю, илқис тўхтабди ва Шукур акага ёмон кўз билан қарабди.

— Шукур, сен Отеллони ўйнайдиган бўлдингми? — деб сўрабди тўсатдан. Шукур ака индамабди. Аброр аканинг кўзлари баттар ёнибди.

— Отеллони ўйнама! Эшитдингми, ўйнама! — дебди у дағдаға билан. Устознинг товушида ҳам буйруқ, ҳам илтижо, ҳам умид бор эмиш.

— Агар сен Отеллони ўйнасанг...

Шукур ака лом-мим демай остонада тахта бўлиб тураверибди. Аброр ака бошқа сўз қотмай ичкарига кириб кетибди.

Шукур ака чўчиб уйғонди. Жиққа терга ботибди. Ён-верига аланглади. Чорпояда бир ўзи ётар, ғир-ғир шабада эсар, тонготарга ҳали анча бор эди. У қаддини

ростлаб ўтирди. Кўрган тушининг таъбирини ўйлади. Устоз ундан норози бўлаяпти.

«Йўқ, мен устознинг арвоҳини чирқиратиб обрў ололмайман», деди ичида Шукур ака ва ўрнидан туриб шофёрига телефон қилди.

У Чилонзорга, театр директорининг уйига етиб борганида ҳали тонг бўзармаган эди. Директор Шукур акани овозидан таниб хавотирланди ва дарров эшик очди.

— Келинг, Шукур ака, тинчликми?

— Тинчлик, тинчлик, — деди Шукур ака, — сизга бир гапни айтгани келдим. Мен Отеллони ўйнамайман.

Директорнинг бошидан бир челак муздек сув қуйилгандек бўлди. Рости, у буюк спектаклнинг тирилишини орзу қилиб, баҳонада театрнинг моддий аҳволини ҳам яхшилаб олишни ўйлаб қўйган эди.

— Нима бўлди? Нега ўйнамайсиз? — деди у бўшашиб.

Шукур ака, «Кўяверинг, сўраманг», дегандек қўл силтади.

— Ҳа, шунчалик экан, бевақтда овора бўлмай, театрда айтсангиз ҳам бўларди шу гапни...

— Йўқ, — деди Шукур ака зарда билан, — бу гапни тезроқ айтиб юрагимни бўшатиб олишим керак эди. Хўп, омон бўлинг.

Директор лолу ҳайрон, елка қисганча қолаверди.

Шукур ака ҳовлисига кириб келганида тонг отган, улкан олча шохларида ёз қуёшининг илк нурлари жилва қиларди. Устоз руҳини шод қилганиданми, унинг кўнгли ҳам алланечук ёришиб борарди.

БУЮК ҚАЛБНИНГ ЎТЛИ ФИФОНИ

Устоз Абдулла Қаҳҳор Лев Толстой ҳақида гапириб, бу ёзувчининг асарлари қазига ўхшайди, чайнаган саринг мазаси чиқаверади, деган эди. Бу ташбехни гениал шоиримиз Алишер Навоий асарларига нисба-

тан ҳам бемалол қўллаш мумкин. Бунга камина қайта-қайта иқроп бўлдим.

Тунлари уйқум қочса, бирор нарсадан озор чексам ёки бадбин ўйлар тинчлик бермаса, жавондан Навоий бобонинг йигирма жилдлик куллиётини оламан. Уларни худди дастурхонга нон тергандек столга ёйиб қўяман. Аста-аста, шошилмай варақлайман. Кўз ўнгимда ғаройиб бир манзара жилваланади. Қулоғимга ўн бешинчи асрда ҳақ деб ўтган Буюк бир қалбнинг ўтли нидоси эшитилгандек бўлади. Ана у, патқалам тутган қўлини иягига тираганча бизга маънос, кўзларини тикиб пичирлайди:

Меҳр кўргуздим аммо меҳрибоне топмадим!

Ҳа, унинг илоҳий бир поклигини кўролмайдиган ғаддорлар, сарой фитналари, ота билан боланинг ўзаро пичоқ эмас, қилич қайрашлари, Навоийнинг назми аъло, валэ нечук ул зот дини ислом таърифинда бир рисола битмайдур, дея қилинган маломатлар, бевақт узилган муҳаббат чечаклари, шоирона нафас соҳиблари бўлмиш тағойиларининг аччиқ қисмати ва ниҳоят, боғдай ишониб, тоғдай суянган биродарларининг хиёнати — буларнинг бари, узлуксиз, ярим асрлик заҳматга қўшилиб шоирнинг қаддини дол этган, янги чиққан ҳилолдек эгиб қўйган. Ана шунинг учун ҳам алломаи даврон бу фоний дунёга қўл силтаб дейди:

Парим бўлса, учиб қочсам
улусдан то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин
югурсам то ҳаётим бор.

Қаранг, бу бевафо дунё, тўғрироғи ёмон одамлар касридан шоир қанот чиқариб, қочиб кетмоқчи, магар қаноти куйса, бир умр пиёда югуриб хиёнаткор каслардан узоқлашмоқчи.

Куллиётни бир-бир варақлайман. Юрак ҳаприқади, кўнги сайрайди, ҳайратдан тафаккур тошдай қотади, бутун вужудинг доҳиёна фикратдан шамдай эриб, мумдай балқийди. Кўзларингда ёш қалқийди. Ахир мана бу сатрларни жон ҳовучламасдан, хотиржам ўқиб бўладими?

Бошим ғам тошидин ёра,
Таним ҳажр ўқидин пора,
Кўнгил бу ёрага чора
Топарға топмайин имкон.
Кўзим намлик, бўйим хамлик,
Ичим андуҳу мотамлик,
Не ҳамдамлик, не марҳамлик —
Топиб бу меҳнати имкон.

Қаранг, Алишер Навоийдек валломат бир зотки, даврондан шу қадар шиква-шикоят қилган экан, у ҳолда тўққиз фалак фарёд солиб, арзу самони ларзага келтириб, вола қилса не тонг! Лов-лов ёниб турган мазкур дилўртар сатрлар пири комил Абдураҳмон Жомийнинг Навоий шаънига айтилган мухтасар дуосини ёдингизга солади: «Бу қаламга фалакдин офаринлар ёғилсин!»

Куллиётни варақлаб, ундан назмий жавоҳирлар тераман. Уларда атиргулнинг ифор иси, момоқалди роқ гулдириси, шабнам нафислиги, чақмоқ ёрқинлигию бойчечак жилмайиши, донишманд бир қариянинг ҳикматлари, жонўртар ишқ ёлқини, оҳукўз малакларнинг сирли карашмаси, ошиқ йигитнинг мажнунсифат изтиробларини туйгандек бўламан. Юрак қаъридан чиққан мана бу сатрларга эътибор қилинг:

Кўнглаким чокин тикарга
Майл қилдинг, эй рафиқ,
Билмадинг гўёки кўнглак
Ичра кўксим чоки бор;

Ёки:

Фурқатингда йиғлабон
 ҳақдин висолинг истарам,
Гоҳ сочармен бошга туфроғ,
 Гаҳ қўярмен ерга бош;

Ёхуд:

Мени мен истаган ўз суҳбатига
 Аржуманд этмас,
Мени истар кишининг
Суҳбатин кўнглим
писанд этмас;

Ва ё:

Эй Навоий, ишқ ўтин
Ҳар ким ёрутмоқ истаса,
Ер юзинда топмағай
Тутруғ учун хас — мен киби.

Яъни, кимда-ким ишқ оловини ёқмоқчи бўлса, тутантириққа менга ўхшаш бирон хасни ҳам тополмас, деб шоир ўзининг хокисор, афтодаҳол эканлигига ишора қилмоқда. Яна бир ғазалида шоир, агар мен ишқ эҳтиросларини ёзмоқчи бўлсам, сўзимдан қалам куюди, сиёҳ қуриб, давог эриб кетади, дея беназир ташбеҳ ишлатади.

Навоийнинг айрим шоҳ сатрларини ўқиб қўл ёқага боради, кўнглингизда иштибоҳ туғилади. Наҳотки, бу сатрларни бир умр дини ислом равнақи учун хизмат қилган, ҳатто толиби илмлар учун «Сирож ул-муслимин» («Муслимлар чироғи») деган махсус рисола ёзган буюк бир зот битган бўлса, дея ўйлаб қоласиз. Мен мана бу байтларни назарда тутаяпман:

Йўқ фароғат даҳр ароким
 Шомдин сочин ёйиб,
Ёғдуриб ашқин тутар
 Ҳолингга ҳар тун мотами.
Гар будир олам, кишига
 Мумкин эрмас анда ком,

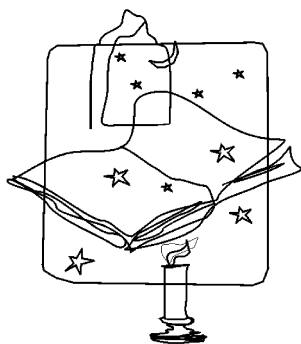
Ҳақ магарким ком учун
Боштин яратқай алами.

Қаранг, ҳамонки, бу дунё қоронғу тундан, кўз ёшидан ва ғам-андудан иборат экан, бу оламда инсоннинг бахтиёр бўлиши мумкин эмас, дейди шоир. Ва сўнги сатрида хайёмона, эҳтимол, бир қадар даҳриёна фикрга боради, яъни инсоннинг мурод-мақсадига етиши учун ҳақ Таоло оламни қайтадан яратиши, саодатли қилиб яратиши лозим дейди. Бунақа жасоратли ва дурдона фикрни фақат илоҳий қалам тутган қўл ва ёлғиз одамлар толеини ўйлаган табаррук инсонгина айтиши мумкин эди.

Навоий куллиёти бамисоли уммон. Унга қанча шўнғисангиз, ҳовуч-ҳовуч дуру гавҳар териб чиқаверасиз. Қўлимга бир жилдни олиб, таваккал қилиб очдим. Зарварақ ичра Навоий бобонинг меҳрибон сиймосини кўргандай бўлдим. Ҳазрат оҳиста, бирмунча ўксик товушда гўё арзи ҳол айтар эдилар:

Ғаҳи топдим фалакдин нотавонлиқ,
Ғаҳи кўрдим замондин комронлиқ.
Басе иссиқ-совуқ кўрдим замонда,
Басе аччиқ-чучук тоттим жаҳонда.

АЛЛОМАЛАР ХАҲАКИДА НОМАЛАР

СЎНГГИ ИЛИНЖ

Абу Райҳон Беруний ёмон дардга чалинди. Ҳозир табиблар имкон қадар муолажа қилдилар, аммо беморнинг аҳволи яхшиланмади, аксинча, дард кундан-кунга кучайиб борарди. Бу дунёдан насибаси узилаётганини Берунийнинг ўзи ҳам сезиб турарди. Лекин унинг жўшқин табиати илму ирфон уммонидан сўнгги қатрагача олиб қолиш илинжида эди.

Бир куни уни кўргани дил маҳрами қози Валвалижий қадам ранжида қилди. Ҳол-аҳвол сўрашгач, Беруний деди:

— Тунов куни нотўғри даромад хусусида бир нима дединг, вале далилинг чала қолиб эди, ўша мавзуга қайтсак.

Қози ажабланди.

— Ҳозир бу масъалани муноқаша этмак мавридим, мавлоно, — деди у, — халлоқи оламдин сизга офият тилайдурмен, иншооллоҳ, ўшандай саодатли кунларга қолдирайлик бул масъалани.

Беруний ранжиганнамо деди:

— Эҳ, қози жаноблари, дўстим! Сиз ҳам ярамга туз сепмангиз. Бу фоний дунёдин бир масъала ечимин билмасдан ўлиб кетгандин кўра, билиб кўз юмган афзал эмасму? Айтинг энди!

Қози Берунийнинг товушидаги амирона оҳангга бўйсунишга мажбур бўлди ва нотўғри даромад боразидаги тахминларини батафсил сўзлади. Олим кўзларини юмганча тинглади ва хўрсинди.

Валвалижий жўнади. У уйига етар-етмас, ортидан шумхабар келди: Абу Райҳон Беруний оламдан ўтган эди.

УЛЛИБИБИНИНГ ЧИСТОНИ

Хоразмда Уллибиби деган бир қиз бор эди. У оддий телпакчи косибнинг қизи бўлса-да, фозил устозлар қўлида тарбия кўрган, шу боис диний ва дунёвий илмларда комилликка эришган эди.

Табиийки, бундай гўзал ва оқила қизнинг харидори бисёр бўлади. Совчилар келавериб, бечора косибнинг эшигини тўздириб юборди. Ота инон-ихтиёрни қизининг ўзига топширди:

— Мен бир чаласавод косибман, — деди у, — қизимиз ёш бўлса ҳам, оқ-қоранинг фарқига боради. Ўзларинг Уллибиби билан гаплашинглар, кўнглини топсанглар, мен қаршилиқ қилмайман.

Уллибиби эса, совчиларнинг олдига шарт қўйди:

— Бўлажак куёвнинг ўзи келсин. Мен у киши бирла икки оғиз суҳбат қурмоқчиман. Агар ўғлингиз бизнинг синовимиздан ўтолса, майли, тўйимизга розилик берай.

Бу гайритабиий шартни эшитиб, қанча-қанча совчилар эшикдан қайтиб кетди. Куёв билан юзма-юз мулоқотни истайдиган қизни келин қилиш уларнинг ақлига сиғмасди. Уллибибининг ғойибона ошиқлари эса битта-битта унинг ҳузурига келиб, синовдан ўтишга уриниб кўрдилар. Аммо бу доно қизнинг сўроқларига биронта йигит маънилиқ жавоб бера олмади. Ниҳоят, навбат Фазлиддинга келди. У мадрасада таҳсил олган, Беруний муаллимнинг мажлисларида иштирок этиб турадиган аҳли диллардан эди. Уллибиби ҳарир парда ортидан Фазлиддинга енгил разм солди. Йигитнинг юзида фариштаси бордек туюлди. Негадир Уллибибининг юраги жиз этди. Барибир у ҳиссиётини жиловлаб, йигитга эл қатори савол берди:

— Мавлоно, айтинг-чи, ул не махлуқдирки, обод ерни хуш кўрмас, харобани ватан тутар, одамизодга душман эрур. Танаси етти жониворнинг суратин эсга солур. Жанобларидин бул чистоннинг жавобини кутгаймиз.

Уллибиби «Хўш, ошуфта йигит?» дегандек сирли кулимсиради. Фазлиддиннинг юраги потирлади. У лабини тишлаб, ўйга толди. Лекин хаёлига бирон айтгулик фикр келавермади. У бу шиная хонада уззукун тургани билан обод ерни хуш кўрмайдиган, танаси етти хил жонзотни эслатадиган махлуқни тополмаслигига иқроор бўлди.

— Қизойим, — деди у Уллибибига қандай мурожат қилишни билмай, — агар сиздан ижозат бўлса, чистонингизни уйга олиб кетсам. Бафуржа ўлтириб ечимин топсам. Не дейсиз?

— Ихтиёрингиз, — деб Уллибиби тагин жилмайиб қўйди.

Фазлиддин уч кун ётиб-туриб, обдон ўйланди. Тиббиёт китобларини варақлади. Мадрасада бирга сабоқ олган хужрадошларидан кўмак излади. Аммо сурати етти хил жонзотни эслатувчи махлуқнинг исмини тополмади. Унинг жисми жони ёнди. «Бу муаммони ёлғиз устоз ечади», деди Фазлиддин изтироб ичида ва бош эгиб Абу Райҳон Беруний хузурига борди.

Муаллим бир қарашдаёқ шогирдини қандайдир мушкулот қийнаётганини пайқади. «Сўйланг, ўғлим!» дегандек Фазлиддиннинг юзига мулойим боқди. Йигит минг бир истихола билан Уллибибининг чистонини айтди. Сўнг узр сўради:

— Мени маъзур тутинг, устоз, сиздан ўзга нажоткорим йўқлигина кўзим етиб, муборак остонанангизни ҳатладим.

Беруний муртидан кулди:

— Чистоннинг жавоби тайёр. Вале, марҳамат қилиб, сизни синоатга қўйғон ўшал зотнинг кимлигин айтсангиз?

Фазлиддин терлаб кетди. Бир фурсат дастурхон попугини ўйнаб ўтирди. Сўнг оҳиста деди:

— Ул бир қизойим эркан, устоз.

Беруний чимирилди. У наботот ва ҳайвонот олами хусусида рисола битар экан, бу чистонни ўзи тўқиган, аммо у ҳали эл аро машҳур эмас эди. «Бир қизойим» — Ким бўлди? Анинг асли-насли қаердан?»

Шогирдини зиёда мулзам қилмаслик учун Беруний чистон жавобини айтиб қўя қолди. Фазлиддин устоз сўзларини жон қулоғи билан тинглаб, дилига муҳрлаб олди.

Бирон ҳафтадан кейин Фазлиддин тағин Уллибининг олдида тикка бўлди. Устоз гапини айнан такрорлади:

— Қизойим, сиз сўроғон махлуқни чўкиртка (чигиртка) дерлар. Ул обод ерни хушламас, вайроналарни ватан тутар ва одамизот душмани эрур. Анинг шакли-шамойили бул турур. Боши отга менгзар, гардани хўкизга менгзар, қанотлари калхатнинг қанотин эслатур, оёғи теванинг оёғи кабидур ва қуйруғи илонга ўхшар, қорни эса чиён қурсоғини ёдга солур.

Фазлиддин нафас ростлади ва умидвор бўлиб, юпқа парда ортида кинояли жилмайиб ўтирган Уллибига қаради.

— Бале, офарин! — деди қиз, — жувобингиз бизга маъқул. Хўш, эса, иймонни ўртага қўйиб айтинг-чи, ўғлон, чистонни ўз ақлингиз бирла ечдингизми ва ё бирон зукко зотнинг марҳаматига муҳтож бўлдингизми?

Фазлиддин индамади, ер чизиб ўтираверди. Уллибиби шарт қўйди:

— Бизнинг розилиғимиз сизнинг рост ёки ёлғон сўзлашингизга боғлиқ.

— Устознинг ҳузурларига борғон эрдим, — деди Фазлиддин ердан бош кўтармай.

— Андоқ эрса, бировнинг ақли бирла муродина етмоқ истаган кимсани нечун ўзимга жуфти ҳалол қилгаймен? Инсон умри синовлардан, чистонлардан иборатдир. Бас, бошингизга тушмиш савдони кўтариб тобакай устоз ҳузурига боргайсиз? Оллоҳ Таоло сизга ҳам фаросат, заковат ато этмаганми? Маъзур тутгайсиз, ўғлон.

Фазлиддиннинг ортидан эшик аста ёпилди.

ИСКАНДАР БИЛАН ДЕВОНА

Искандар Зулқарнайн қадим Турон ўлкасини забт этди. У Кеш шаҳрини ёқтириб қолди. Бу шаҳарнинг ҳавоси мўътадил, боғлари қалин, одамлари жайдари ва сабр-қаноатли экан. Искандар Кешни алломалар, фозил кишилар ватани деб эшитган эди. Бунга ўзи гувоҳ бўлмоқчи бўлди ва шаҳардаги энг донишманд кимсани олиб келинлар, деб буюрди. Кўп ўтмай эгнига эски тўн, бошига учлик латта қалпоқ кийган бир девонаваш одамни етаклаб келдилар. Искандар унинг оёғига разм солди. Оқариб кетган чармдан чориқ кийиб олган бу киши ростдан ҳам донишманддан кўра бенаво бир мусофирни эслатарди.

— Топган доноларинг шуми? — деб кулди Искандар шотирларига, — тузукроғи йўқ эканми?

— Давлатпаноҳ билан суҳбатга шу кишини муносиб кўрдилар, — деб қўл қовуштирди мулозимлар.

Искандар янги меҳмонга тикилиб қолди. Қоп-қора соқоли тиззасига тушар, панжалари катта, кенг, икки бети қип-қизил эди. Йигитнинг кўкимтир кўзлари одамга тешиб юбораман деб боқар, аммо бу кўзларда ғазаб, кин, нафрат эмас, ўй-хаёл, зако ва пинҳоний бир маъно порлаб турарди.

Искандар узоқ йиллар кимсан — Арастунинг ўзидан таълим олган, аниқ фанларда унча-мунча олимни довдиратиб кўярди. Синов учун меҳмон йигитга бир-икки савол бериб кўрди. Девона деганлари Искандарни шошириб қўйди. Шоҳ тагин бир муддат суҳбат қурган бўлди ва кутилмаганда мурувват кўрсатгиси келиб деди:

— Эй йўловчи, кўриб турибман, сен бир афтодаҳол чорасиз кимсага менгзайсан. Мен етти иқлим ҳукмдори Искандар бўламан. Тила тилагингни, не истасанг муҳайё этгаймен.

Меҳмон йигит кинояли жилмайди:

— Қўлингдан келармикан?

— Ер юзида менинг оёғим етмаган ер қолмади ҳисоб. Дастим узун. Сендек бир ғарибнинг кўнглини тополмасам, мен ким бўлдим?

— Бўлмаса эшит, эй етти иқлим эгаси! — деди йигит ва илтимосини айтди, — агар кучинг етса менга шундай бир ёшлик бергилки, охирида қарилик бўлмасин. Менга шундай бир шодлик ато этгинки, ортидан ғам келмасин. Кейин, қўлингдан келса, менга шундай бир ғанилик бергил, токи сўнгида гадолик бўлмасин. Ва ниҳоят, менга бир соғлом умр бахшида этгил, алал-оқибатда беморлик жафосин тортмайин. Бас, шу тўрт нарса етади менга.

Искандарнинг боши қазиб, ўзи лол бўлди. «Бу девонаваш эмас, асл донишманднинг ўзи», — деди ичида, — мен ўзимни доно деб юрибман. Бу йигитга шоғирд тушсам арзир экан.»

— Сен айтган талабларнинг бирортасини мен беролмайман, эй йигит! — деди ниҳоят ўзига келиб Искандар, — буларни сен яратган эгамдан сўра.

— Кучинг етмас экан, оғиз кўпиртириб нима қилардинг? — деди йигит, — бундан буён парвардигорнинг ишларига аралашмай, ўз йўлингда кетавер. Хайр!

Йигит аста туриб жўнади. Искандар ўйланиб қолди: «Бундай ақл соҳиблари бор элни забт этиш мумкин, лекин қул қилиш мумкин эмас».

Искандар лашкарининг бошини Кешдан яна Ҳиндистон тарафга қараб бурди.

МАРВАЗИЙ ТАСЛИМ БЎЛДИ

Марв шаҳрида Марвазий деган бир мударрис бўларди. У илмига ишониб ўзига андак бино қўйганди. Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳақидаги ёлғон-яшиқ гаплар бир куни Марвазийнинг қулоғига ҳам етди. У туркистонлик авлиёни жамоат олдида мот қилмоқчи бўлди. Шу ниятда уч минг мушкул масъала ҳозирлади. Қабатига тўрт юз мужовир билан қирқ нафар муфтини олиб, Туркистон қайдасан, деб йўлга тушди.

Бул кезде шайхул-машойих хонақоҳда толиби илмларга сабоқ бериб ўтирардилар. Кўнгил кўзи бирла кўрдики, Марвазий карвони Туркистон сари келмоқда. Ҳазрат халифаси Муҳаммад Донишмандни чорлаб дедилар:

— Хуросон тарафга бир боқинг, сўфи. Биз бирла мубоҳаса қилмоқ ниятинда Марвазий жаноблари келаётир. Хаёлида уч минг масъала. Сўфи, анинг хотирдан минг масъалани чиқоринг.

Сўфи Донишманд пир амрини бажо келтирди. Марвазийнинг кўнглидаги уч минг масъаланинг бир минги унут бўлди.

Мударрис Яссига етиб келди. У Яссавий тарафдорлари ила дарҳол мунозарага киришмоқни истади. Ҳазрати султон буюрдиларки, меҳмон атои худо, уч кун ҳордиқ чиқарсин, андин сўнг мажлис қурадурмиз. Марвазий ноилож қолди ва мусофирхонага чекинди. Шайхул-машойих иккинчи халифаси ҳаким Сулаймонни ҳузурига чорладилар.

— Сулаймонқул, Марвазийнинг хаёлида икки минг масъала жой талашадур. Тенг ярмини ўчиринг.

Ҳаким Сулаймон Олло таолога мурожаат қилди. Марвазийнинг кўксида жўш ураётган икки минг саволнинг мингтаси бирдан ғойиб бўлди.

Ниҳоят мубоҳаса бошланди. Марвазий минбарга чиқди. У атрофига ғолибона боқиб мушкул саволларини беришга чоғланди. Шу пайт пири муршиднинг ишораси билан Сўфи Донишманд мударриснинг дидадаги мингта масалани ҳам ўчирди. Марвазий оғиз жуфтлаб гапирмоқчи бўлар, аммо уч мингта саволнинг биронтасини ҳам эслай олмай изтироб чекарди. Вал-оқибат мударрис қўйнидан қалин дафтар олди. Берилажак саволлар шу ерга ҳам дарж этилган эди. Мударрис иншосини ўқимоқчи бўлиб дафтар варақлади. Эвоҳ, не кўз билан кўрсинки, ёзувлари ўчиб кетган, дафтар саҳифалари оппоқ эди.

Мударрис бир неча сония минбарда лолу карахт бўлиб қизариб турди. Сўнг хатосини англади. Бир-бир

босиб шайхул-машойихнинг олдига келди. Тиз чўкиб пирнинг этагини ўпди.

— Шаккоклик қилдим, пирим, афв этинг, — деди хўрсиниб, — шу ондин эътиборан тариқатингизни қабул қилдим. Бир ёмон муридингиз бўлиб хизматингизга бел боғламоқ ниятимдир, шайхим.

Султон ул-орифин Марвазийнинг ҳам, унинг ҳамроҳларини ҳам муридликка қабул қилдилар. Хуросонлик мужоварлар неча замон Яссавий ҳазратларининг даргоҳида зоҳирий ва ботиний илмларни эгаллаб, юксак мартабаларга эришдилар.

ЧЎҒ ВА ПАХТА

Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг шуҳрати оламни тутди. Она юрти Туркистоннинг ўзида тўқсон мингдан зиёд муриди бор эди. Яссавия тариқатига иқтидо этувчилар сони эса, тобора ортиб борарди. Хусусан, Султон ул-орифиннинг ҳикматлари халқ ичра машҳур ва манзур эди. Туркистон элида «Девони ҳикмат»даги шеърларни етти ёшдан етмиш ёшгача ҳамма ёд биларди. Шайхул-машойих ҳикматларида тили бошқа, дили бошқа руҳонийларни аёвсиз қамчилар эди. Бунга жавобан, баъзи бир дин пешволари Туркистон пиридан ўч олиш йўлини излай бошладилар. Баҳона ҳам топилди.

Ҳазрати Султон ҳар жумъа намозидан сўнг жамоатга амри маъруф айтар, бундай мажлисларда муслима аёлларнинг ҳам иштирок этишига ижозат берар эди. Негаки, Шайх «илм олмоқ ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир», деб ҳисобларди. Пири комилнинг бу амали туҳмат учун қўл келди. Аламзада кимсалар эл аро миш-миш тарқатдилар: «Шайх Яссавийнинг мажлисларинда заифалар ҳам номаҳрамлар қабатинда ўлтириб ваъз тинглармиш. Аларнинг ёпинчиқлари йўқ эмиш, бошлари очиқ-сочиқ эмиш. Бул амал шарияти-мизга хилофдир».

Туркистондаги ганимларнинг гийбати Хуросондаги айрим дин пешволарига ҳам ёқиб тушди. Улар Шайхул-машойихни маломат қилишга ўтдилар.

Ҳазрати Султон тухматчиларга сабоқ бериб қўйишни истадилар. Бир куни Жомеъ масжиди олдига халойиқни тўплаб, мурожаат қилдилар:

— Балоғат ёшидан то шу кунга қадар ўнг қўли авратига тегмаган киши бўлса, бу ерга чиқсун!

Ҳеч ким қимир этмади. Шайх хитобини яна қайтардилар. Ниҳоят, ҳазратнинг содиқ муридларидан ҳожа Ато ўртага чиқди. Шайхул-машойихнинг қўлларида мўъжаз бир қутича бор эди. Пири комил қутини ҳожа Атоға топшириб, тайинладилар:

— Бул омонатни Хуросон ўлкасига элтинг. Аҳли сунна вал-жамоатни йиғинг. Аларнинг кўз ўнгида қутини очинг. Не каромат кўрсангиз, бизга келиб айтурсиз.

Ҳожа Ато қутини олиб, Хуросонга жўнади. Биёбонлардан ўтиб, ниҳоят, манзилга етиб келди. Ҳар тарафга чопарлар юборилди. Туркистон авлиёсидан келган сирли қутини кўргани улкан майдонга гурас-гурас одамлар тўпланди. Уларнинг орасида Ҳожа Аҳмад Яссавийни маломат қилган дин арбоблари ҳам бор эди.

Ҳожа Ато қутини очди. Қутининг ичида бир тутам оппоқ пахта, пахтанинг устида эса ёнғоқдек чўғ қипқизариб турарди. Маломатчилар кўзларига ишонмай, қутига қайта-қайта боқдилар. Чўғ бозиллаб иссиқ тарқатиб турар, лекин оқ пахтанинг бирон ери куймаган эди. Одамлар ҳайратдан ёқа ушлади. Яссавий тарафдорлари шукрона айтиб, пири комил кароматига яна бир карра имон келтирдилар. Авлиёни бадном қилмоқчи бўлган тухматчилар хатоларини англадилар. Тавба-тазарру қилиб, Султон ул-орифинга ғойибона мурид бўлдилар.

НАСРОНИЙНИНГ ТАВБАСИ

Ҳожа Абдулхолиқ Фиждувоний хонақоҳда толиби илмларга тариқат одобидан сабоқ бериб ўлтирар эдилар. Ногаҳон муслим қиёфасидаги бир йигит кирди. У

изн сўраб, даврага қўшилди. Сўнг пири муршиднинг ижозати билан савол берди:

— Расули Худо, «Мўминнинг фаросатидан кўрқингиз, чунки у Оллоҳнинг нури ила боқур», демишлар. Бул ҳадиснинг маъниси недур?»

Ҳазрат йигитнинг юз-кўзига бир қур назар солиб, дедилар:

— Сен белингадаги зуннорни еч! Насронийликдан воз кечиб, иймонга кел! Андин сўнг сўзлашурмиз.

Йигит қизаринди, талмовсираб чор-атрофига қаради.

— Менинг хуфя нарсам йўқдир. Бизда зуннор не қилсин?

Пири комил:

— Анинг хирқасин ечинлар! — деб талабаларига буюрдилар.

Халифалар дархол бегона йигитнинг эгнидан хирқасини ечиб олдилар. Кўрдиларки, йигитнинг белида дини исломга кирмаган кимсалар боғлаб юрадиган ингичка камар — зуннор бор эди. Насроний йигит талвасага тушди. У муборак ҳадиснинг маъносини англади. Тавба қилиб, Абдулҳолиқ Фиждувонийнинг содиқ муридига айланди.

ОҚ ЛИБОСЛИ ЭРАНЛАР

Абдулҳолиқ Фиждувонийнинг бу оламни тарк этганига 332 йил бўлган эди. Мелодий 1512 йили Эрон ҳукмдори Шоҳ Исмоил Сафовий Моварауннаҳрни босиб олишга киришди. Юз минг кишилиқ лашкари билан Жайхунни кечиб ўтди. Турк элининг вилоятларини бирма-бир забт эта бошлади. Шоҳ Исмоил шиа мазҳабига мансуб эди. Шу боис, суннийларни кўргани кўзи йўқ эди. У азиз-авлиёлар мазорини бузиб, оёқ ости қилди, ҳанафий мазҳабига итоат этувчи уламо-ю умарони аёвсиз қиличдан ўтказди. Ниҳоят, Шоҳ Исмоил отининг бошини Фиждувонга қараб бурди. Ҳожаи жаҳон Абдулҳолиқ Фиждувонийнинг юксак рут-

баси-ю, ҳар куни зиёратчилар ила гавжум турбати унга тинчлик бермасди. Азим қўшин билан Гиждувонга етиб келди ва шаҳар қалъасини қамал қилди.

Шаҳар таслим бўлса, ҳазрат Гиждувонийнинг муборак қабрлари ҳам шикастланиши тайин эди. Бироқ, ўша кунлар мўъжиза рўй берди. Қалъа дарвозаси очилиб, оқ от минган, оқ либосли бир неча минг киши ташқарига чиқди. Уларнинг олдида оппоқ соқоли селкилаган, қизил юзли басавлат нуроний бор эди. Ота-хоннинг қўлида ҳазрат Алининг қиличини эслатгувчи учи айри шамшир. Қария қиличини ёв томон ўқталиб нимадир дерди. Сафовийлар нуроний зотнинг ҳайбатидан таҳликага тушдилар, қўллари садоққа етмай титради, отлари кишнаб, осмонга сапчиди. Сўнг орқаларига қараб, тум-тарақай қоча бошладилар.

Қилич тутган оқ либосли қария Абдулхолиқ Гиждувонийнинг руҳи поклари эди.

ЗЕБУНИСОНИНГ БАДИҲАСИ

Бобурийлар сулоласидан етишиб чиққан буюк шоиралардан бири Зебунисобегимдир. Уни ҳақли равишда Шарқ шеърятининг маликаси деб атайдилар. Зебунисо Бобур Мирзонинг чевараси бўлмиш Аврангзебнинг эрка қизи эди. Мана, уч юз йилдирки, шоиранинг дилбар ғазаллари кўнгил мулкига ғалаён солса, у битган рисолаю ҳикматлар дониш аҳлини лол қолдириб келади.

Унинг назмий жавоҳирларини ўзбек тилида ўқишни неча замонлардан бери орзу қилар эдик. Шукурким, қутлуғ армонимиз ушаладиган кунлар яқинлашиб қолган бўлса, ажаб эмас.

Шоиранинг кечмиш умри узун ва қайғули дostonни эслатади. Олло Таоло суюкли бандасига нени раво кўрмоқчи бўлса, барчасини Зебунисобегим тимсолида мужассам этганди. У ҳуснда танҳо, илму ҳикматда якто, назм бўстонида мисоли булбул эди. Замонасининг манаман деган шоирлари ҳам у билан беллаша

олмаган. Шоира битган байтлар қаърига яширинган маънолар сирини англаш учун алломаи даврон бўлмоқ лозим. Чархи кажрафторнинг адолатсизлигини қарангки, ана шундай олим фазилатлар соҳибаси бўлмиш Зебунисобегимнинг шахсий ҳаёти кемтик эди. «Менинг эрим ҳам, бахтим ҳам, ҳатто жаннатим ҳам китоб», — дея хитоб этган шоира бир умр ўзига муносиб ёр тополмай, дунёдан тоқ ўтди. Зеро, «илон оғзидан шакар, шер кўксидан сут» талаб этадиган Зебунисобегимга ошиқлик даъвосини қилиш учун отнинг калласидек юрак керак эди.

Ривоятга кўра, у ёшлик чоғида Оқилхон Ғозий деган шоиртабиат йигитга кўнгил қўйган экан. Улар гоҳо хуфёна учрашиб, шеърхонлик қилиб турар эканлар. Бир куни учрашувнинг устига шоҳ Аврангзеб келиб қолади. Ошиқ йигит кўрққанидан боғ четидаги дошқозонга тушиб қопқоғини ёпиб олади. Аврангзеб мулозимларини чақириб қозон тагига ўт ёқишни буюради. Хизматкорлар ўчоққа ўт қўядилар. Оқилхон куйиб кул бўлгунча товушини чиқармайди. Ишқ йўлида чин маънода кабобга айланиб ҳалок бўлади. Бу манзарани кузатиб турган Зебунисо минбаъд бировга кўнгил бермасликка онт ичган эмиш.

Яна бир ҳикоят шеърят маликасининг топқирлиги тўғрисида.

Бир куни Зебунисо боғда сайр этиб юрарди. Ям-яшил дарахтлар, алвон гуллар, қумрию булбуллар нағмасидан тилига қўйилиб шеър келди:

Чаҳор чиз ки дил мебарад кадом чаҳор.

Шеърнинг иккинчи сатри «Мадому сабзау оби равону рўйи нигор» бўлиши керак эди. Яъни, тўрт нарса дилимни овлаб, мамнунлик бағишлайди: май, сабзалар, оқар сув ва ёр жамоли. Зебунисо энди оғиз жуфтлаганда боғда отаси пайдо бўлди. Аврангзебнинг ўта мутаассиблигини билган қиз кўрққанидан байтини «тузатиб» қайта ўқиди:

Чаҳор чиз ки дил мебарад кадом чаҳор,
Намозу рӯзаю тасбеҳ, дигар истиғфор.

Бу — тўрт нарса дилимни овлаб хушнуд этади: на-
моз, рӯза, тасбеҳ ва тавба-тазарру, дегани эди.

Аврангзеб зукко қизининг «шаръий» шеърини маъ-
қуллагандек, бош ирғаб ўтиб кетди.

ОТНИ КИМ СУҒОРАДИ?

Амир Темур юртни босқинчилардан озод қилиш
учун лашкар тўплаб юрарди. Бир куни у ўзининг оз
сонли аскарлари билан Лангар ота мавзесига келиб
тушди. Тоғлар орасидаги бу қишлоқ сўлим ва салқин
эди. Амир Темур ёзни шу қишлоқда машқ билан ўтка-
зишни ўйлаб қўйди. Сарбозларини хонадонларга жой-
лаштирди, ўзи эса, қишлоқ чеккароғида, дарё бўйида
ўтов тикди. У ёшлик чоғидан ўтовда ётиб-туришни
ёқтирарди.

Мана, ҳозир ҳам Амир Темур ўтов этагидаги кигиз-
ни салгина кўтариб қўйди. Фир-фир шабада эсди,
димоғига муаттар гулларнинг иси урилди. У дарё та-
рафга тикилиб қолди. Шу пайт от етаклаган бир жу-
вон кўринди. Жувон отини ўтов ёнидан олиб ўтиб,
дарё томон борарди. Ана, у отининг бошини бўш қўйди.
Арғумоқ — сувга энгашди. Аёл ҳам дарёда юз-қўлини
юва бошлади. Амир Темур хаёлга толди: «Эркаги йўқ
есирмикан ва ё бировнинг чўрисимикан? Нечун аёл
боши билан от етаклаб юрибди?»

Жувон отини суғориб бўлиб, изига қайтаётганда
Амир Темур унинг йўлини тўсди.

— Узр, синглим, сизга бир оғиз гапим бор эди.

Аёл рўмолининг учи билан юзини ярим бекитди.

— Майлингиз, тақсир.

— Нечун сиз ушмундоқ юрибсиз, от суғорадиган
кишингиз йўқми?

— Бор, — деди аёл хижолат бўлиб, — у киши уйда
қолдилар.

— Бориб кишингизга айтинг, — деди аччиқланиб Темур, — менинг олдимга келсин. Оқ ўтовга десангиз ўзи билади.

Бироз фурсатдан кейин ўрта ёшлардаги норғул киши етиб келди. У Амир Темурнинг Лангарни қароргоҳ қилиб турганидан хабардор эди. Ўтовга кириб таъзим қилди. Темур гапни танбеҳ беришдан бошлади:

— Бу элда эркаклар орийатни йўқотиб қўйган шекилли, биродари азиз! Сиз уйда ёнбошлаб ётингу заифангиз от суғориб юрсин! Бундоқ амал эр кишига ярашурми, айтинг!

Тоғлик киши қизариб кулимсиради.

— Танбеҳингиз ўринли, бек оға, — деди қуллуқ қилиб, — мен ҳам унақа номард эмасман. Хотинга от суғортириб уйда ўтиришни ўзимга ор деб биламан. Аммо ҳар бир хонадонда учта-тўрттадан сарбозларингиз бор. Улар ёш, уларнинг қони қайноқ. Бу ёқда икки қизим бўй етиб турибди. Ожиз кабутарларни бургутнинг чангалига ташлаб кетолмайман-ку, тўғрими, оғажон? Хотинни дарёга юбориб, ўзим қизларга қоровул бўлиб ўтирдим.

Отанинг гапи Темурга қаттиқ таъсир қилди. У сарбозларини хонадонларга жойлаштириб хато қилганини англади. Эртасига аскарларини бир ерга жамлади ва уларга алоҳида чодирлар тиктириб берди.

УЙИДА ЎТИРМАГАН ОДАМ

Собир Термизий билан Рашидиддин қалин дўст эдилар. Улар кунда-кун ора учрашиб ўртага суҳбат дастурхонини ёзмаса кўнгиллари тўлмас эди. Узун ва зерикарли қиш тунларининг бирида Рашидиддин уйига сиғмай қолди. Дўстини йўқлаб, Собир Термизийнинг ховлисига борди. Эшик зулфини бир-икки урди, ҳеч ким жавоб бермади. У қаттиқроқ тақиллатди. Товуш бўлавермагач, овозини кўтариб, иддао қилди:

— Қанақа одам бу Собир Термизий деганлари?!

Қишнинг шу изғиринли тунида уйида ўтирса бўлмайдимми?

Собир, қани, дўстим не қилар экан, деб эшик очмай турган эди. Деразадан бошини чиқариб писанда қилди:

— Мен-ку, ўз ўйимда ўтирибман. Бу Вотвот деганлари қанақа одам экан-ки, изғиринли тунда уйда ўтирмай, бировларнинг эшигини уриб юрибди?

Иккала дўст бараварига кулиб юбордилар.

УЛУҒБЕК ЖИЛМАЙДИ

Самарқандда бир мусофир тижоратчи бўларди. У анча йил бурун Сайхун бўйидаги Ясси шаҳридан келган, савдоси юришгач, Самарқандда муқим яшаб қолган еди. Орадан шунча йил кечган бўлса-да, мусофир бу азим шаҳарга сингиб кетолмади. Маҳаллий корчалонлар, хусусан тижорат аҳли унга ёт кўз ила боқар, икки гапнинг бирида уни «ўзбак, саҳройи» дея камситарди. Бундай маломатлар алал оқибат мусофирнинг хўрлигини келтирди. У ўз юртига қайтмоқчи бўлди. Ўша давр удумига кўра, номдор тужжорлар фақат ҳукмдорининг ижозати билангина кўчиб кетиши мумкин эди. Ана шу таомилга риоя қилиб, савдогар бир куни султон Улуғбекнинг олдида борди. Ўзини таништирди, сўнг арзи хол айтди:

— Шоҳим, сиз муҳтарам зоти шарифнинг сояи давлатларида салкам йигирма йил умргузаронлик қилдик. Биримиз икки бўлди, мингимиз туман бўлди. То умримиз заволигача Самарқанди зебода кечган кунларимизга шукрона айтиб ўтгаймиз. Энди бу ожиз қулингизга ижозат берсангиз. Бир сиқим тупроғимиз туққан элимизга буюрса. Омонатини падари бузруквор ила волидаи меҳрибон дафн этилган Яссиде топширсак.

Улуғбек ўткир ақли билан бу тужжорнинг нимадандир қаттиқ норозилигини, аммо айтолмай турганини сизди.

— Сабр айланг, эй мусофир, — деди Улуғбек, — ўзларига бир ҳафтадан сўгин рухсати олий бергаймиз.

Эртасига Улуғбек бомдод номозини адо этдию қаба-тига уламою умарони олиб, йўлга тушди. У Яссилик савдогарнинг дўконини кўзлаб борарди. Улуғбек ўз ода-тига кўра, обдон бозор айланди, расталарни бирма-бир томоша қилди. Нарх-навони суриштирди. Олдида йўргалаб юрган шаҳар доруғасию муҳтасибга йўриқ-номалар берди. Ва саёҳатнинг охирида ўша мусофир-нинг дўконига борди. Тужжор билан эски танишлар-дек сўрашди, савдо-сотигини суриштирди, неки муш-кулот туғилса, мана доруға сизга кўмак бергай, дея ҳокимга ишора қилди. Сўнг отига миниб, дарров жўна-ди. Бозорчилар ҳозиргина кимсан — султон Улуғбек-нинг қўлини олган мусофир тужжорни ўраб олиб, уни муборакбод эта бошладилар.

Орадан ҳафта ўтди, ўн кун, йигирма кун. Лекин юртига кетмоқчи бўлиб рухсат сўраган савдогардан дарак йўқ эди. Ниҳоят, Улуғбекнинг амри билан уни саройга олиб келдилар.

— Биз сизга ижозат бермакка азм қилдик, — деди Улуғбек, — истаган куни туққан маконингизга кети-шингиз мумкин.

Тужжор икки букилиб, таъзим қилди:

— Давлатпаноҳ, агар рухсати олий бўлса, омона-тимизни ўзларининг салтанатлари остидаги мана шу жаннатмакон Самарқандда топширсак.

Улуғбек кулиб қўйди.

ГУЖУМНИНГ ЕТТИ ЯПРОҒИ

Самарқандга ҳар борганимда бир ривоят эшитиб келаман. Бу сафар ҳам қуруқ қайтмадим. Султонлар донишманди Мирзо Улуғбек борасида гўзал бир ҳико-ятга ошно бўлдим.

Ривоят қиладиларки, Мирзо Улуғбек замонида Са-марқандда Сирожиддин деган ўртаҳол бир савдогар бор эди. Бир куни у тижорат юмушлари ила Бухорога

бормоқчи бўлди. Унинг ниятини ён қўшнисини эшитиб қолди ва ҳамроҳ бўлиш истагини билдирди. «Олис йўлда йўлдош яхши», — деди ўзича Сирожиддин ва ҳамсоясини қабатига олди. Унинг исми Кўчкинбой эди. Икковлон Бухорои шариф қайдасан, деб йўлга тушдилар. Сиёб сувидан ўтиб, Дарғом дарёсининг бўйида, азамат бир гужум остида тушлик қилдилар. Бироз дам олиб, тагин йўлга отландилар. Бироқ тўсатдан Кўчкинбойнинг тоби қочиб қолди ва уйига қайтиб кетмоқчи бўлди. Сирожиддин белбоғини ечиб унга юз тилло чўзди.

— Мана буни бизникиларга бериб қўй, жўра, — деди у, — мен йўғимда мабодо қийналиб-нетиб юришмасин, рўзғорга ишлатишсин.

Кўчкинбой кетди. Сирожиддин бир карвонга эргашиб етти кун деганда Бухорога етиб келди. Олди-сотди ишларини битирди. Яна кичикроқ бир карвонга қўшилиб Самарқандга равона бўлди. Омон-эсон келиб, эшигини қоқди. Тўрт кўз тугал ўтиришган экан. Сирожиддин аёлидан Кўчкинбойга берган пулини сўради. Аёли ҳайрон бўлди.

— Кўшнингиз ҳеч нарса бергани йўқ, отаси. Бир ҳафтадан берисига қийналиброқ ўтирган эдик.

Сирожиддин қўшнисининг олдига чиқди. Кўчкинбой уни хушламай кутиб олди.

— Сенда иймон йўқ экан асли! — деди Сирожиддин, — бизникиларни очидан ўлдирай дебсан-ку, ноинсоф? Нега омонатимни бермадинг?

— Қандайчин омонат? — деб Кўчкинбой елка қисди.

— Гужумнинг остида олган юз тиллоингни айтаяпман, эсингдан чиқдими?

Кўчкинбой без бўлиб тураверди.

— Бундан ҳам бошқа туҳматинг борми, жўра? Қандай гужум, қандай юз тилло?

Сирожиддин кўрдики, Кўчкинбой хиёнатини бўйнига олмоқчи эмас.

— Бўпти, сен қасамхўр билан бошқа ерда гаплашман, — деб чиқиб кетди.

Ўша кезлар Самарқандда тижорат авжида эди. Султон Улуғбек тужжорларга ўзгача рағбат кўргузар, Самарқандни мадинат — аттужжор, савдогарлар шаҳри, дея фахр этарди. Буни Сирожиддин ҳам яхши биларди. Шунинг учун арзи ҳол айтиб бир куни тўғри Султон Улуғбекнинг ҳузурига борди. Шоҳ олдида тиз чўкди.

— Мен ул кўрнамакни йўлда боқдим, тоби қочганида дармон дори топиб бердим. Охири яхшилиқ қилиб ёмонлик кўрдим. Иймонини ютиб, омонатимни бермай ўтирибди...

Улуғбек Кўчкинбойни чорлатди. Икки ҳамсояни бақамти қилди. Кўчкин олган пулидан тониб қасам ичди. Улуғбек Сирожиддинга ўгирилди.

— Жаноб тужжор, сиз ҳозироқ йўлга чиқинг. Тўғри ўшал гужумдан етти япроқ узиб келтиринг. Биз аларни гувоҳ ўрнида қабул қилгаймиз. Сиз келгунча бул жўрангиз бирла суҳбат қургаймиз.

Сирожиддин кетди. Мирзо Улуғбек Кўчкинбой билан об-ҳаво, нарх наво дегандай аҳамиятсиз мавзуларда гаплашиб ўтирди. Бир замон гап орасида шунчаки сўраб қолди:

— Сиз не фикрдасиз, ошнангиз гужумга етганми-кан?

Кўчкинбой шоҳона суҳбат гирдобида фарқ эди.

— Йўқ, ҳали етмади, у ер бир кунлик йўл эди, — деб юборди. Дедию тилини тишлади. Лекин кеч бўлган эди. Улуғбек унинг бетига қаҳрли тикилди.

— Сен муттаҳам экансан, Кўчкин! Демак, гужумнинг соясида ором олганинг ҳам, бировнинг ҳақиға хиёнат қилганинг ҳам орий рост. Сенга не жазо берайлик, ўзинг айт! Эшакка тескари миндириб шаҳар айлантирайликму ёхуд эллик таёқ афзалроқму?

Кўчкинбой Улуғбекнинг олдида ер ўпиб тавба-тазарру қилди.

Омонатга хиёнат қилганини тан олди ва ҳамсоясининг пулини қайтариб берди.

ШАРҚНИНГ БУЮК АЁЛЛАРИ

Ҳазрат Навоий «Насоим-ул маҳаббат» — «Муҳаббат шабадалари» асаарида шарқда яшаб ўтган авлиё аёллардан ўттиз биттасининг таърифини келтиради. Жумладан, Марям Басрия, Ҳакимаи Дамашқия, Имраъун Хоразмия, Бибичаи Мунажжима каби сўфийлик тариқатига кирган каромат соҳибаларининг ҳаёт тарзи кўнгиллarga завқ бағишлашини таъкидлайди.

Саккизинчи асрда яшаган Робия Адавия ана шундай авлиё аёлларнинг сарҳалқаси, сарвари эди. У бутун умри давомида муслима қизлар тарбияси билан шуғулланди, шогирдларига дунёвий ва илоҳий илмлардан сабоқ берди. Робия тасаввуфда олий мақомига етган орифлардан эди. Ҳасан Басрий каби ўз замонасининг машҳур фозиллари билан бемалол мунозарага киришар, аксар ҳолларда ғолиб бўлиб чиқарди. Робия муаллиманинг ёрқин ҳаёти ҳақида халқ оғзида ажиб ҳикоятлар сақланиб қолган.

РОБИЯНИНГ МУНОЖОТИ

Толиби илмлардан бўлмиш икки йигит Робияни зиёрат қилгани келдилар. Авлиё момонинг дастурхони ёзиқлик эди. Кўрдиларки, иккита нон турибди. Йигитлар олис йўл босиб келишган, қорнилари оч эди. Нафси шайтон хуруж қилади, нонга қўл чўз дейди. Аммо уй бекаси илтифот кўрсатиб дастурхонга таклиф этмайди. Йигитлар бир муддат сабр айлаб ўтирибдилар. Шу маҳал «Хақ дўст ё олло!» — деб бир гадо пайдо бўлди. Робия халиги иккита нонни гадога узатиб юборди. Меҳмон йигитлар тамшанганча қолавердилар.

Мезбон жим, йигитлар сукутда. Бир замон ҳамсоянинг оқсоч хотини бир сават нон кўтариб кирди. Саватни Робиянинг олдига қўйди.

— Бегойим сизга атаб насиба юбордилар, отин биби, — деди оқсоч. Робия саватга назар солди. Унда ўн саккизта нон бор эди.

— Бу бизга эмас, адашибсиз, синглим, — деди Робия. Оқсоч қизарди, бегойимнинг марҳамати шул, дея қасам ичди.

— Саватингизни олиб кетинг, — деди Робия, — бизга Оллоҳнинг буюргани бор.

Оқсоч саватни кўтариб чиқиб кетди. Анчадан кейин яна нон олиб кирди. Индамай Робиянинг олдига қўйди. Саватдаги нон йигирмата эди.

— Бу бизга аталган экан, — деди Робия. Йигитлар ўзаро кўз уриштириб олдилар. Улардан бири юрак ютиб сўради:

— Бу ердаги сирга тушунмадик, муаллим. Ул саватни инкор этдингиз, бул саватни қабул қилдингиз?

Робия деди:

— Сизларнинг оч-наҳор эканларингизни сездим. Лекин иккитагина нонга таклиф этгани уялдим. Нонни гадога бердим. Кейин Оллоҳ таолога муножот қилдим: «Эй парвардигори олам, сен менга бирни берсанг, мен ўн ҳисса қилиб қайтараман, дегувчи ўзингсан. Иноятингни дариф тутма!» — дедим. Муножотим яратганга етди. Кўшнидан насиба кирди. Қарасам, ўн саккизта нон экан. Ҳақ таоло бандасининг ризқини кам қилмайди, йигирмата бўлиши керак, деб ўйладим. Аслида ҳамсоя киритган нон йигирмата эди. Қани дастурхонга қарасинлар...

Йигитлар Робиянинг кароматига яна бир карра иқрор бўлдилар.

КИЙИК КИМДАН ҲУРКАДИ?

Робия бир куни тоғ сайрига чиқди. Ям-яшил арчазорлар, ойдин булоқлар қошида бу фоний дунё гўзалликларидан баҳра олиб роҳат қилди. Оқ либосли, малаксиймо аёлни кўриб, атрофига олқорлар, охулар тўпланди. Улар Робияга ажабланиб боқар, чўчимай бемалол ўтлаб юришарди. Иттифоқо Ҳасан Басрий келиб қолди. Уни кўриб, кийиклар тум-тарқай қочиб кетдилар. Ҳасан изза бўлиб деди:

— Эй Робия, бу жониворлар нечун сендан хурк-майдию мени кўрса қочади? Бу сирни англа!

Робия сўради:

— Нонуштага нима еб эдинг, Ҳасан?

— Кўй ёғига қовурилган пиёз.

— Сен эрта билан буларнинг ёғини ебсан, — деди Робия, — тагин нега мендан хуркади, деб сўрайсан. Сен ўзингдан сўра.

Ҳасан Басрий индамади.

ИККИ ТАНГА БИРЛАШМАДИ

Ҳасан Басрий бир куни Робиянинг олдига келди.

— Эй Робия, сен илми зоҳир эмас, илми ботиндан бир ҳикоят айтгингки, мен обидалигингга иқроп бўлай.

— Унда эшит, — деди Робия, — неча кун танҳо ўлтириб ип йигирдим. Калава қилиб сотсам бирон егулик оларман, деб ўйладим. Сотдим. Икки кумуш танга бўлди. Бир тангани чап қўлимга, бир тангани ўнг қўлимга олиб сиқиб ўтирдим.

— Нега ундай қилдинг, Робия?

— Негаки, икки танга бир қўлимда бирлашса, шайтонга айланмасин, мени йўлдан уриб хор қилмасин, дедим. Бугун нафс устидан қозонган ғалабам шул бўлди, Ҳасан.

БАЛИҚ ВА КАБУТАР

Ҳасан Басрийнинг Робияда кўнгли бор эди. Бироқ Робия рўйхушлик бермас, ўзини ишқи илоҳийга бағишлаб, дунёдан тоқ ўтишни ният қилган эди. Ҳасан эса ўзининг устунлигини кўрсатиб қўйиш учун қулай фурсат кутиб юрар эди. Бир куни Робияни сув бўйида учратиб қолди.

— Кел Робия, икки ракат намоз ўқийлик, — деди Ҳасан ва қўлтиғидаги жойнамозни олиб ариққа отди. У, Робия сув устига қадам босгани журъат этолмайди, деб ўйлаган эди.

— Эй Ҳасан, бунақа амал ўзини авлиё қилиб кўрса-тишга уринадиган, аслида нотавон кимсаларнинг иши, — деди Робия ва жойнамозни сувдан олиб осмонга отди. Сакраб сажжодага чиқди. Тепада туриб, Ҳасанни чорлади:

— Кел, Ҳасан, — деди Робия, — сенинг ишинг балиқниқига ўхшайди, бизнинг ишимиз кабутарга менгзайди. Фийсабиллоҳ, гап бунда ҳам эмас. Гап — кўнгилни ҳақга боғлаб, ҳусни мутлақ дийдорига ноил бўлишда.

Ҳасан бош эгди.

УЧ БУЮМНИНГ ХИСЛАТИ

Бир куни Робия хизматкори орқали Ҳасан Басрийга уч хил буюм юборди: шам, игна ва соч толаси. Икки кун ўтди. Учинчи кун Ҳасан халиги буюмларни қўтариб кириб келди.

— Робия, — деди у, — икки кун ўйладим, вале нимага ишора қилганингни тушунмадим.

Робия жавоб берди:

— Бунинг маъноси осон. Бамисли шам бўлиб одамларга ёруғлик тарқатиб яшагин. Ҳақ йўлида шамдай ёниб тамом бўлсанг ҳам ўкинма. Инсон бўлсанг, игнадек тинмай меҳнат қилгин. Агар сен савоб ишлар қилишга соч толасидек яқин бўлсанг, яхши номинг дунё тургунча туради.

Бу гапдан кейин Ҳасаннинг Робияга муҳаббати юз чандон зиёда бўлди.

КИМ НИМА ФАМДА

Бухоро хони Амир Ҳайдар шеър, мусиқа тинглашни хуш кўрарди-ю, бировнинг дардини тинглашни ёқтирмасди. Унинг ғалати одати бор эди: гоҳо эски жанда кийиб, авом халқни оралаб юрарди.

Бир куни жумъа намозидан кейин Амир Ҳайдар қаландар қиёфасида бир мадрасага кириб келди. Бу

ерда замонасининг етук шоири Мужрим Обид истиқомат қилар, юпун ва ночор аҳволда кун кечирарди. У «келинг» дегандек Амирга бош иргиб қўйди. Хон бўйра четига чўкди-ю, шоирдан ҳолинг не, деб сўрамади. Телбанома илжайиб:

— Ҳа, шоири даврон, муруқаблага кетибдилар, ғазал дарди тинчлик бермайдиму? — деди.

— Йўқ, азал дарди, — ердан бош кўтармай жавоб берди шоир, — нон ғамини емоқдаман...

Амир Ҳайдарнинг донгдор шоирдан шеър эшитгиси бор эди. У Мужрим Обидга тўрт сўз таклиф қилди, шу сўзларни ишлатиб, икки байт айтишни буюрди. Бу сўзлар гул, қилич, танбур, нон эди. Шоир кўзларини юмди. Бир лаҳзадан сўнг хаста товушда қироат қилди:

Бошимга гул тақу рангимни кўр,
Дастимга қилич бер — жангимни кўр,
Танбур каби қорни очларданман,
Илкимга нон бериб оҳангимни кўр.

Амир Ҳайдар мамнун ишшайди. У шоирга эҳсон қилмоқчи бўлиб чўнтагини ковлади. Лекин хоннинг кисаси ҳам қуп-қуруқ эди.

НОН УЛУҒ, ХОНИМ!

Муҳаммад Раҳимхон — Ферузнинг яхши бир одати бор эди. У гоҳо-гоҳо аркони давлат бирла шаҳар айланар, аҳли раиятнинг ҳолидан хабар оларди. Бир куни хон маҳрамлари ила шаҳар сайрига чиқди. Ёнида хос мулозими Ҳасан қайғичи ҳам бор эди. Бир кўчадан ўтаётиб, Ферузнинг кўзи торгина ҳовлига тушди. Ҳовлида кўтарма тандир, тандир олдида бир аёл қўлларига лаппак кийиб нон ёпарди. Феруз отининг бошини тортиб, бир лаҳза тўхтатди. Таомилга кўра хон ўтарда шаҳарни жарчининг ҳайқириғи-ю карнай-сурнайларнинг товуши босиб кетар, барча халқ юмушини ташлаб кўчага отилар, салтанат соҳиби ўтиб кетгунча икки букилиб таъзим қилиб турарди.

Фарибона ҳовлидаги бу хотин эса, дунёни унутиб нон ёпарди.

Хон Ҳасан қайғичига ўгирилди:

— Бул нечук жондирки, мамлакат шоҳи бирла иши йўқдир. Карми, гунгми?

— Ул хотун нон ёпаётир, хоним, — деди Ҳасан аста.

Ферузнинг андак жаҳли чиқди:

— Хон улуғми, нон улуғми?

— Нон улуғ, шоҳим, — деди Ҳасан, — мамлакат хонсиз яшаса бўлар, ва лекин нонсиз яшай билмас.

Муҳаммад Раҳимхон индамай отига қамчи урди.

ФАНИЖОН АКАНИНГ ХОРИЖДАГИ САДАҚАСИ

Элимизнинг севимли санъаткори, Ўзбекистон халқ артисти, аскияда сўзини бировга бермаган Фанижон Тошматов «Муштум»чилар билан қадрдон эди. У «Муштум» журналига тез-тез келиб турар, ичакузди ҳангомалардан айтиб, димоғимизни чоғ қиларди. Биз Фанижон акани «оғзаки ёзувчи» дея ҳазиллашардик.

Негаки у киши тўқиган ҳангомаларни қоғозга туширмас, ҳикоясини тугатгач:

— Вассалом! Ана энди бу ёғи сизларга тан. Сочини темир тароқ билан тараб, эғнига беқасам тўн кийгизиб, учирма қилиб юборинглар! — деб куларди.

Бир куни Фанижон ака кўринмай қолдилар. Беш кун ўтди, бир ҳафта, ўн кун... Безовта бўлиб уйларига телефон қилдик.

— Дадамлар саёҳатга кетганлар, — деди ўғилларидан бири.

— Қаёққа? Қачон?

— Бир ҳафта бўлди. Адашмасам, Миср томонларга кетдилар.

Кейин билсак Фанижон ака ўрта Ер денгизи бўйлаб саёҳатга йўлланма олибди ва Одесса орқали Туркия, Греция, Миср сафарига жўнаб кетибди.

Табийки, биз Фанижон акани интизорлик билан кута бошладик.

Энди, ўзбек халқ дostonларида айтилганидек, гапни Мисрдан эшитинг. Фанижон ака Истанбулда икки кун, Афинада уч кун тўхтаб, ниҳоят, Искандария шаҳрига етиб келади. Искандария осори-атиқаларга бой, кўҳна шаҳар. Уни Самарқанд билан тенгдош дейдилар. Фанижон ака қўли очиқ одам эмасми, давлат томонидан алмаштириб берган пулларни аямай сарфлайверади. Набираларига, қўл остида ишлайдиган шогирдларига, яқин қариндошларига совға-салом олиб, анча пулидан ажралади. Шўро қонунларига кўра, чет элга борадиган кишига бир сиқумгина хорижий пул берилар, рублларни мамлакатдан олиб чиқиш қатъиян тақиқланган эди.

Фанижон ака сармоясининг ярмидан айрилиб, ниҳоят, Қоҳирага ҳам етиб олади. Қоҳирада аҳоли кўп. Нил бўйида ястаниб ётган бу шаҳар асосан уч тоифага бўлинган: бойлар, ўзига тўқлар ва бева-бечоралар. Ўзбек саёҳлари шаҳар марказидаги эски ва арзон меҳмонхонага жойлашадилар. Камина ҳам бир замонлар ана шу меҳмонхонада бир муддат яшаган эдим. Мезбонлар шаънига тегиб кетмаслик учун мен бу қўналганинг таърифини келтириб ўтирмайман. Фақат у ерни меҳмонхона эмас, мусофирхона деса арзийди. Хуллас, саёҳат яхши бошланади. Қоҳирада кўриб лол қоладиган мўъжизалар кўп: ўша машҳур эҳромлар, миллий музей, сфинкслар, жаҳонга машҳур Ал-Азхар диний дорилфунуни... Фанижон акага меҳмонхона рўпарасидаги Ал-ўзбекия хиёбони ёқиб қолди. Аввало унинг номи қулоққа хуш эшитилади. Уйингдан неча минг чақирим нарида, фавворалар бағрида, соясалқин, тароватли манзиллар беихтиёр ватанни ёдга солади.

Бир куни Фанижон ака одатдагидек фарғоналик ҳамюртлари билан суҳбатлашиб ўтирган эди, қўл чўзиб бир гадо келди.

— Ёмуслим! Бахшиш...

Тиланчининг ёнида иккита ёш боласи ҳам бор эди. Фанижон ака уларга раҳм қилиб беш-ўн танга берди. Тиланчи кетди. Фанижон ака белидан узилган суҳбатни энди уламоқчи эди, бахшиш деб тагин бир тиланчи пайдо бўлди.

Фанижон ака кулди.

— Тошкентдан Фанижон Тошматов деган бойвачча келган деб эшитган шекилли булар, — дея тиланчига майдароқ танга чўзди.

Гадо дуо қилиб жўнади. Фанижон ака энди оғиз очмоқчи бўлган экан кетма-кет иккита тиланчи кўришибди. Фанижон ака ирғиб туриб шимининг иккала чўнтагини ағдариб кўрсатибди.

— Мана бахшиш йўқ, кўрдингми, бир тийин ҳам бахшиш қолмади! Мен ким бўламан, биласанми? Мен халқ артистиман! Ўзимга тўқ-бадавлатман! Тошкентда каттагина ҳовли-жойим бор, яп-янги машинам бор, ҳўв анави теплоҳоднинг капитанида бир машинага етгулик пулим ҳам бор! Лекин ҳозир гадоман! Сенинг элинга келиб мен ҳам бахшишга муҳтож бўлиб қолдим.

Фанижон ака атрофига қўл чўзиб қичқира бошлади.

— Менга бахшиш берингла! Бахшиш...

Фанижон аканинг шериклари кулавериб думалаб қолишди. Тиланчилар бошига ола дўппи кўндирган, савлатли кишининг қўл чўзиб бахшиш деб турганини кўриб ортларига чекиндилар.

Хиёбонга одам тўпланаётганини эшитиб дарҳол полициячилар пайдо бўлишди. Улар кулишиб ўтирган кишилар хорижий сайёҳлар эканлигини билиб изларига қайтиб кетишди.

Бу воқеани Фанижон аканинг оғзидан эшитиб роҳат қилиб кулгандик ўшанда.

— Одамни ҳам шунчалик хўрлайдими бу амалдорларингиз? — деди охири Фанижон ака, — минг-минг пулинг бўлсаю уни қамаб қўйиб бермаса. Садақага ҳам пул тополмасанг. Тавба! Қанақа замон бўлди ўзи, а?

Ҳайрият, у замонлар ўтиб кетди.

ШУКУР АКАНИНГ ШАЙХЗОДАСИ

Уларнинг лойи гўё бир ердан олингандек эди. Она табиат ҳам уларни ўхшаш қилиб яратибди. Иккаласи ўрта бўй, гавдали, норғул, келбатли. Иккаласи вазмин қадам ташлаб босиқ гапирар, аммо лафзлари қўрли — маъноли, жиз этиб юракка тегадиган бўларди.

Ўхшатмасдан учратмас дейдилар. Олис озар ўлкасида таваллуд топган Шайх ака — Мақсуд Шайхзода билан Тошкентнинг киндигида туғилган Шукур Бурҳоновнинг суратларигина эмас, сийратлари ҳам бири-бирига муштарак, ялакат мағиздай эгизак эди. Шайх аканинг кўнгли оқ эди, қўли очиқ эди, бировга ғарази йўқ эди, кўҳна китоблардаги донишмандлардай зукко эди. Шеърятни каъбам деб билар, энг оғир дамларда ҳам унга хиёнат қилмаган эди. Не ажабки, Шукур аканинг жисми жонида ҳам мазкур фазилатлар мужассам эди. У ҳам санъатини муқаддас билар, шу йўлга умрини бахшида этган эди.

Тақдир ҳукми ила улар ҳамсоя бўлдилар. Ҳозирги Хадича Сулаймонова кўчасининг этагида, Мустақиллик майдонига ўтаверишда давлат томонидан солинган бежирим ҳовлилар бўларди. Ана шу ҳовлиларнинг иккитаси Шукур ака билан Шайх акага теккан эди. Эсимда, 70-йилларнинг ўрталарида Шукур ака мени етаклаб собиқ ҳовлиси тарафга олиб борган эди. У пайтлар эски ҳовлилар бузилиб кетган, уларнинг ўрнида замонавий бинолар қад кўтарган эди. Шукур ака йигитлик чоғини эслагандек уйининг ўрнига тикилганча бир неча сония тек туриб қолди. Сўнг гулдиракдек залворли овози билан ўтмиш хотираларини сўзлай кетди:

— Урушдан кейинги йилларда Шайх ака билан ҳуванави ерда турардик. Шайх ака ниҳоятда меҳмондўст эди. Кунда-кунора насиба киритарди. Косада, тақсимчада. Кейин бизникидан чиқади. Шаҳарда учраб қолса, албатта ресторанга судрайди. Бахтимизга «Тошкент»

хўрақхонаси биқинимизда. Мен театрдан бўш кунларим «ҳормасинлар энди, домла!» — деб чиқиб бораман. Бир-икки кун кўринмай қолсам, «ўзларидан сўрасак?» — деб кириб келадилар. Оқшомлари катта майдондан ўтиб, анҳор бўйида айланамиз. Шайх ака осмонга қараб ўзича пичирлайди. Ичида шеър тўқиса керак-да. Билимдон эди. «Мирзо Улуғбек»дай асарни ёзиш унча-мунча одамнинг қўлидан келадими, ўзинг тўғриси айт, укагинам!

Бир чиройли яшаб юрувдик, де. Кўз тегди. Фаламислар кун бермади. Шайх акани ҳам миллатчиликда айблаб қамаб қўйишди. Мана, ўзинг айт, бир умр бизнинг халққа ҳалол хизмат қилган шундай тоза одам миллатчи бўладими?

Шайх ака қамоққа кетди. Етимга ўхшаб, кенг кўчага сиғмай қолдим. Бир куни қарасам, Шайх аканинг уйини бўшатибдилар. Унинг ўрнига бир арбоб кўчиб келибди. У Шайх аканинг бошига етганларнинг биттаси эди. Дарров танидим-да! «Сендек муттаҳам билан бир кўчада тургани ҳазар қиламан», — дедим. Олисроқ ердан ҳовли-жой қилиб кўчиб кетдим. Ана шунақа гаплар, укагинам...

Шукур ака оғир хотиралар гирдобидан халос бўлгиси келдими, тирсагимдан олди.

— Юр, кетдик. Шайх ака ёқтирадиган ерга бориб озгина ўтирамиз. Юрагим сиқилиб етди.

Шукур акадан Шайх аканинг кейинги тақдирини сўраб ўтирмадим. Уни талабалик йилларимиз эшитган эдик. Сталин ўлгандан кейин Мақсуд Шайхзода ҳам кўплар қатори оқланиб уйига қайтиб келади. Унинг озод бўлганини эшитган ҳалиги туҳматчи арбоб дар-ҳол кўч-кўронини олиб бошқа ерга кўчади. Шаҳар раҳбарлари Шайх акага ўзининг эски ҳовлисини таклиф этадилар. Аммо шоир ўзига хос лутф билан рад этади:

— Қозонга ит тегса қатрон қиладилар, — дейди у, — валекин ҳовлига ит тегса-чи, нетмоқ керакдур? Ташаккур, жаноб раис, биз ўзга маконни ихтиёр этдик.

Шундай қилиб, Шайх ака то умрининг охиригача ўзи суйган анҳор ёқасидаги кўп қаватли уйда истиқомат қилади.

ШАЙХЗОДА БУНДАН МУСТАСНО

Мақсуд Шайхзода домла қомусий билим эгаси эди. У киши айниқса, шарқ классик адабиёти тарихини сув қилиб ичиб юборган эдилар. Шайх ака билан (ул зотни суюб шундоқ дердилар) икки оғиз гаплашган одам бу донишманд шоирнинг вазмин, ёқимли товушию фасоҳатли шеvasига бир умр шайдо бўлиб қоларди.

Домла довруқли шоир бўлишига қарамасдан Тошкент муаллимлар институтида сабоқ берардилар. Эҳтимол, жўшқин ва илмга ташна йигит-қизларнинг жозибаси кўнглини равшан этадими ва ё ўзидаги маънилар хазинасини ўзгалар ила бўлишмоқдан роҳат топадими, ҳарқалай, Шайх ака умрларининг охиригача ўша олий мактабда мударрислик қилдилар.

Шайх аканинг эскидан қолган бир одатлари бор эди: у киши ашаддий кашанда эди. Домла фақат «Казбек» деб аталадиган олий нав папирос чекардилар. Олис ўтмиш саҳифаларини варақлаб, гоҳо рангин, гоҳо фоже ёхуд ибратомуз воқеалар, ҳикоятлар сўзлар экан, Шайх ака бирин-кетин папирос тутатар, гўё оқиш губор ичра ўзи ҳам мозийда сузиб юргандек бўларди. Баъзан илҳом париси жамол кўрсатиб, кўнгилга ялт этган бир нурли фикр келиб қолса, зукко шоир папирос қутисига дарҳол ўша ташбеҳ ёки сатрларни дарж этиб қўярди.

Аудиторияда чекувчи мударрислар кўпайиб кетганми ёки бирон кимса Шайхзода хусусида чақимчилик қилганми, ишқилиб, институт ректори махсус буйруқ чиқарибди. Унда сабоқ бериш жараёнида чекиш қатъий тақиқлангани ва тартиб бузувчиларга қарши маъмурий чора кўрилиши айтилган эди.

Эълонлар тахтасида мазкур буйруққа кўзи тушган Шайх ака тўғри ректор ҳузурига кирибди.

— Таасуфки, бул даргоҳни тарк этмакка мажбурдирмиз, каминага ижозат берсинлар, мавлоно, — дебди ажиб озар лаҳжасида Шайх ака. Ректор ҳангу манг бўлиб қолибди.

— Домла, не бўлди, нима гап ўзи? — ажабланиб сўрабди ректор, — сизни биров хафа қилдими?

Шайх ака жилмайиб бош чайқабди.

— Асло, мавлоно! Биз низомга бўйсунадурмиз. Валекин жанобларининг фармойишларини адо этмакка ожиздирмиз. Минг йиллик кашандамиз-да, мавлоно!

Бу сафар ректор хохолаб кулиб юборибди.

— Э, шундоқ демайсизми, домла! Биз ҳалиги буйруқни ёш домлаларни сал тийиб қўйиш учун чиқарган эдик. Ҳозир хатони тузатамиз-да, Шайх ака.

Ректор бўлак фармойиш ёздирибди. Унда «Аудиторияда чекиш ман этилсин» деган жумладан кейин «Мақсуд Шайхзода бундан мустасно» — деган илова бор эди.

Эртадан бошлаб Шайх ака тагин синфхонага кириб, маърузасини давом эттираверди.

РАҲИМ АКАНИНГ ЗИЁФАТИ

Кичик ролларни ўйнаб шуҳрат қозонган Раҳим Пирмуҳамедов кўринишдан содда, бўш-баёв бўлгани билан ичидан пишган эди. У улфатларига анчадан бери ош қилиб беришни ваъда қилганди-ю, негадир зиёфатни чўзиб келарди. Бир куни ошналари жиндай ёлгон қўшиб ҳазиллашдилар.

— Раҳим ака, якшанба куни фалон самоварда ош бўладиган бўлди, деб улфатларни айтиб қўйдик. Энди иложингиз қолмади. Хоҳласангиз ҳам, хоҳламасангиз ҳам меҳмон қиласиз. Бўлмаса ҳамма устингиздан кулади.

Раҳим ака энсасини қашлаб туриб қолди.

— Ҳай, майли, — деди у, — ош бўлса ош-да. Якшанба куни ўша самоварга келаверинглар.

Раҳим ака ичида кулди: «Сенлар менинг розилигимсиз ош буюриб қўйибсанларми, мен ҳам сенларни бир болаганим бўлсин».

Жума ўтди, шанба ўтди. Якшанба куни Раҳим ака эрта билан бемалол туриб йўлга тушди. У билади, ҳар куни соат 11—12 ларда театрларда репетиция, демак оғайнилари ишга кетган бўлади. Ҳайиқмай уларникига бориб истаган нарсани сўраш мумкин.

Раҳим ака тўғри Шукур Бурҳоновнинг уйига борди. Шукур аканинг рафиқаси чимкентлик, демак у кишиникида яхши қазилар бўлиши керак, деб ўйларди Раҳим ака.

Шакархон ая кутилмаган меҳмонга ҳайрон бўлди.

— Келинг, Раҳимжон ака, тинчликми?

— Тинчлик, — деди Раҳим ака, — мени Шукур акам юбордилар. Бугун улфатлар тўпланишиб ош қилишмоқчи экан. Шунга Шукур ака, Раҳимжон, бизникига боргин-да, холодильникдан иккита қазии обкел дедилар.

Шакархон ая Шукур аканинг қон босими борлигини, у киши қазии-қартани хуш кўрмаслигини билса-да, иккита йўгон қазини ўраб-чирмаб тутқазди. Раҳим ака Шукур аканикидан чиқиб Наби Раҳимов хонадонига борди. Наби ака коньякни яхши кўради, деб эшитган эди. Иккитагина топилар деб ўйлади. Наби аканинг хотини ҳам хўжайин юборган бўлса, бажонидил деб икки шиша армани кобягини сув қоғозга ўраб берди.

Хуллас, Раҳим ака тушгача улфатларининг бириникидан гўшт, бировидан ёғ, яна бирисидан гуруч ундириб ошнинг масаллигини тўла бутлаб қўйди. Сўнг қалтис ҳазил қилиб Раҳим акани уялтирмоқчи бўлган ошнасига телефон қилди:

— Ҳўв ошхўр, фалон самоварда қозон осиб, ўчоққа ўт ёқиб ўтирибман. Соат олтида етаклашиб келаверинглар.

Айтилган вақтда улфатлар тўпланди. Ҳазил-ҳузил, аския, мутойиба билан ош ҳам ейилди. Дастурхонга фотиҳа қилинди.

— Қани, омин, — деди жўрабоши, — илоё Раҳим-жоннинг бири икки, ўни минг бўлаверсин! Эчкининг думидек кичкина ролларни ўйнаса-да туянинг қорни-дек катта обрў олаверсин! Гоҳо-гоҳо мана шундай эриб туришдан чарчамасин, оллоҳу акбар!

Раҳим ака одатгаидай нимтабассум ила дўстларига ташаккур айтди:

— Сизларга раҳмат! Хонадонларингга барака берсин. Сизлар бўлмаганда бозорга тушишга мажбур бўлардим. Бахтимга омон бўлинглар...

Раҳим аканинг нега раҳмат айтганини улфатлар уйларига борганда билишди.

— Оббо-о! Ўзимизнинг ошимизни ўзимизга едирибди-да бу Насриддин афанди, — деб қотиб-қотиб кулдилар.

ТОМГА ЧИҚИНГ, ШОИРИМ

Фафур Фулом Фарғона водийсини яхши кўрарди. Бунинг бир неча сабаби бор эди. Аввало Фарғона шоирнинг илҳомини келтирадиган гўзал юрт, қолаверса водий тарафларда Фафур аканинг Анисий, Маҳжурий, Улфат, Чархий, Боқир сингари дил маҳрамлари бор. Улар билан ҳар замон суҳбат қуриб, кўнгил чигалини ёзмаса, Фафур Фуломдек бесабр, бесаранжом ва одамсевар киши танасига сигмай кетарди. Бунинг устига-устак Фафур ака Кўқонга куёв ҳам эди. Куёв бўлганда ҳам эрка куёв, тантиқ куёв, барчани оғзига қаратиб, ўзи завқ оладиган қувноқу доно почча эди. Шунинг учун Фафур Фулом Кўқонга, умуман, Марғилону, Андижону, Наманган мавзеларига тез-тез қадам ранжида қилиб турарди.

Бу сафар ҳам Фарғонага отланар экан, қабатига жон дўстлари Ҳабибий домла билан Собир Абдуллани олди.

— Учта оқсоқолга битта ёшроқ дастёр ҳам керак, Фафур, — деди Собир Абдулла, — йўлда ҳам, Кўқонда ҳам қўлимизга сув қуйиб турсин. Шогирд болалардан топ.

— Тўғри айтасан, — деди Фафур ака дўпписини айлантириб, — носқовоқ узатадиган бир елоёқ ҳам керак. Хў-ўш, кимни обкетсак экан-а, Собиржон?

Маслаҳат билан, яхши шоир, мўмин-қобил йигит

Пўлат Мўминни ҳамроҳликка танлашди. Фафур Фулом Пўлат акани чақиртирди.

— Сенинг елкангга тарихий бир миссия тушди, — деди Фафур ака, одатдагича мутойиба билан, — замонамизнинг учта улуг шоирини Хўқанди латифга кузатиб бориб келадиган бўлдинг. Бундан кейин Ҳабибий бошлиқ Фафур Фулом билан Собир Абдулланнинг жони сенга омонат. Эрта ўтиб, индин йўлга чиқурмиз. Ҳозирлигингни кўравер, укагинам!

Пўлат ака ҳаяжондан ҳанг-манг бўлиб қолди. Шундай учта аллома Пўлат Мўминдек ёшгина шоирни назарга илиб ўзларига сафардош қилибди-ю, қувонмай, фахр этмай бўладими?

Икки кундан кейин улфати чор бўлиб йўлга тушдилар. Қўқон вокзалида уларни шаҳар раҳбарлари, институт домлалари, шогирдлар, адабиёт мухлислари кутиб олишди.

Азиз меҳмонлар шаҳар ташқарисидаги махсус қароргоҳга жойлашдилар. Икки кун Қўқонда ва Қўқон атрофидаги туманларда машҳур шоирлар билан учрашувлар бўлди. Учинчи куни Фафур акаларни Чархий домла меҳмонга чақирди. Чархий Муқимий билан Завқийнинг издоши, Фафур аканинг азалий қадрдон дўсти эди.

Фафур ака Ҳабибий домлани халфа, яъни етакчи деб иззатларди. Меҳмонлар Ҳабибий халфага эргшиб, Чархий домланикига кириб бордилар. Шеърхонлик бўлди, Фафур ака дутор чертиб, халқ термаларидан айтиб берди, Чархий янги битган ғазалларидан ўқиди. Хуллас, жон дўстлар суҳбати хуфтонгача давом этди. Ётдилар.

Фафур ака саҳархез эди. Ҳаммадан бурун уйғониб, ҳовлида айланиб юрди. У эрталабдан бир мириқиб кулишиб олгани баҳона изларди. Фафур ака табиатан

ҳазилкаш, ҳозиржавоб эди. У кишининг шумликлари, беозор ҳазиллари тўғрисида шоирлар орасида ривоятлар юрарди.

Чархий домла аллақачон туриб, Қўқоннинг машҳур калла-почасини олиб келгани бозорга кетган эди. Бирин-кетин Ҳабибий домла билан Собир Абдулла ҳам уйғондилар. Лекин, Пўлат Мўмин ҳали ёш эмасми, гужанак бўлиб ухлаб ётарди. Фафур ака ўчоқ бошида мастава пишираётган йигитни имлаб чақирди.

— Ўғлим, анави шотини томга тираб қўйсангиз, илтимос. Кейин тепага офтоба, сочиқ, бир қумғонда сув чиқариб қўйинг. Бизнинг укамиз тоза ҳавода ювинмоқчи экан, уқдингизми? Ҳа, айтганча, офтоба ёнига оз-моз сув ҳам сепиб қўйинг-а?

Йигит хўп деб қуллуқ қилди. Ҳабибий домла билан Собир Абдулла, Фафур энди нима қилар экан, дегандек илжайиб туришибди. Фафур ака Пўлат Мўминнинг тепасига борди. Ёз чилласи, Пўлат ака чорпояда роҳат қилиб ухлаб ётарди.

— Ҳўв жигарим, тура қол, — деди Фафур ака, — гуппидек бўлиб ётаверасанми? Туриб юз-қўлингни юв, ана, Чархий калла-поча олиб келди.

Пўлат Мўмин кўзларини ишқаб уйғонди, кийинди. Кейин, қаерда ювинаман, дегандек атрофига аланглади.

— Бўлақол, болам, — деб уни қистади Фафур ака, — томга чиқиб ювиниб туш, мастава совиб қолади.

Пўлат ака ажабланиб нарвонга қараб қўйди.

— Қўқоннинг таомили шунақа, — деди кулмай-ёнмай Фафур ака, — бир уйга меҳмон келса, қўни-қўшнилар уни албатта қўриши керак. Шунинг учун меҳмон том бошига чиқиб ювиниб тушади. Бу мезбоннинг иззати, билсанг. Бўла қол, ҳаяллама!

Пўлат ака иккиланда. Фафур ака Собир Абдуллага ўғирилди:

— Мана Собир қўқонлик, ўзи айтсин, гапим тўғрими, йўқми?

Собир ака кулгисини аранг тутиб турарди, аста бош қимирлатиб қўйди.

— Томга чиқмасангиз Чархий домланинг кўнглига келармикан, Пўлатвой, — деди Собир ака. Пўлат Мўмин ноилож нарвонга яқинлашди. Аста-секин томга ўрмалаб чиқди. Қараса, қумфон, сочиқ, офтоба турибди. Атрофга сув сепилган: э, мендан бурун устозлар ҳам ювиниб тушган экан-да, — деди ичида Пўлат ака ва билагини шимариб юз-қўлини ювишга тутинди. Кўчадан ўтаётган одамлар саҳарлаб том бошида ювинаётган кишига кулимсираб боқишар, анави афандини қаранглар, дея учуриқ қилишарди. Пастда бўлса, то Пўлат Мўмин ювиниб тушмаганча қаҳқаҳа тинмади.

— Дастурхонга ўтирдилар. Фафур ака Пўлат Мўминнинг елкасига қоқиб қўйди:

— Бўлди, жигарим, сен синовдан ўтдинг. Энди сени ўзимизга главний дастёр қилиб оламиз!

ҲИРС КИМДА ЙЎҚ

Бир куни Абдураҳмон Жомий Ҳожа Аҳрор валининг зиёратига отланди. Йўлда энликкина ариққа дуч келди. Сакраб ўтаётиб, чўнтагини ушлади. Унинг кисасида саккиз тиллоси бор эди.

Ҳожа Аҳрор валининг мол-дунёси беҳисоб эди. Яйловларда унинг минглаб моли ўтлаб юрар, булар муридлар тарафидан ҳазрат эшонга назр қилинган жонзотлар эди. Ҳожа Аҳрор, «Халқдан келгани-халққа!» — деган эътиқодда бу молларнинг бир қисмини етимесир, ғарибу ғурабога эҳсон қилиб турар эди. Буни Жомий ҳам биларди, лекин, барибир, суҳбат чоғи тили қичиб, валига таъна қилди:

— Тақсир, дунёга ўта берилиб кетаётир экансиз, деб эшитамиз. Сиздек пири комилнинг молу манотга бу қадар ҳирс қўйғони ажаб ҳол эрур...

Ҳожа Аҳрор Вали кулди.

— Мавлоно, бизнинг мол-дунёга ўчлигимиз сизникидан ортиқ эмас. Бизнинг ҳузуримизга келаётиб, ариқдан сакрадингиз, тўғрими? Киссангизда саккиз тилло бор эди. Шу тушиб қолмасин, деб жонингизни ховучлаб ўтганингизни ҳам кўриб турдик. Ҳирс ўзларида ҳам бор экан, мавлоно...

Жомий индамай бош эгди.

АНОЙИ ЭМАС ЭКАН

Миртемир ака ўзбекнинг ўзидек содда, жайдари ва донишманд эди. У кишининг ҳалимдек юмшоқ кўнгли, тўпорилиги ҳақида қалам аҳли орасида латифалар юрарди. Шулардан биттаси мана бундай.

Домла шаҳардаги катта бир идорага бошлиқ бўлиб қолибди. Юзлаб одамларнинг тақдири қўлида эмиш. Бир куни у киши ўзлари хуш кўрадиган «Краснопреснинская» деган сигаретни тутатиб ўтирса, хузурига бир аёл кирибди. Миртемир ака азалдан ниҳоятда илтифотли эди, хусусан аёлларнинг иззатини жойига қўя биларди. Домла ҳалиги аёлга тўрдан жой кўрсатибди, чой қуйиб узатибди ва ҳол сўрабди. Аёл эридан шикоят қилибди. Унинг эри Миртемир ака раҳбарлик қилаётган ташкилотда ишлар экан.

— Хўжайин кунига, кунора ичиб келадилар. Рўзгордан барака қочди, болаларга тинчлик йўқ, кўникўшнидан уялиб ўладиган бўлдим. Куёвингизни бир тартибга чақириб қўйсангиз, домла.

Миртемир ака ора-чора «Вой, бетавфиқ», «Вой, ноинсоф» деб турибди. Аёлни овутган бўлибди.

Энди латифанинг охирига қулоқ солинг. Арзгўй аёл йиғлаб-сиқтаб бўлгандан кейин Миртемир ака уни даҳлизгача кузатиб чиқибди. Болаларингизга у-бу олинг, деб бир сиқим пул берибди ва дебди:

— Кўп куйинманг, синглим. Ҳар бир аёлнинг бошида бор бу савдо. Кўёв бола бир куни инсофга келиб

қолар. Беш болангиз бор экан, на чора, бир амаллаб яшаб турасиз энди.

«Күёвни тартибга чақриб қўйиш» ҳақида оғиз ҳам очилмади. Аслида «Миртемир директор», «Миртемир амалдор» деган сўзлар нечоғлик ғайритабий туюлса, Миртемир аканинг бировга қаттиқ-қуруқ гапириши ёхуд танбеҳ бериши ҳам ақлга сиғмас эди.

Мен бу латифани шунчаки, устознинг соддалигини тасдиқлаш учун келтирганим йўқ. Латифа баҳона бир воқеа эсимга тушди.

Миртемир аканинг мухлислари орасида ёши ўтин-қираган бир шоир бор. Аслида уни шоир дейишга ҳам тилингиз бормасди. Негаки, бу қофия устасининг ёзганлари икки томчи сувдек бир-бирига ўхшаш, қўпинча баландпарвоз чақириқлардан иборат бўларди. Масалан, бир шеърда у шундай дейди:

Кутлуғ бўлсин, пахтакорлар, хирмонингиз,
Бу дунёда ҳеч қолмасин армонингиз.

Бу чўбукқалам Миртемир акага яқинроқ ерда турарди. Шунинг учун домлага суйкаланиб келаверар, баҳонада ёзган-чизганларини Миртемирдек сўз заргарининг назаридан ўтказиб олишни ўйларди. Мен неча бор Миртемир аканинг учи ўткир қалам билан лабини буриб, бу ҳайбаракаллачи назмгўйнинг «шиғирларини» бўяб ўтирганини кўрганман.

Бир куни китоб дўконига кирдим. Қарасам, ўша шоири замоннинг китоби чиқибди. У пештахтада ярқираб ётарди. Муқовасига ҳавас қилиб қўлга олдим. Варақладим. Юрагим шув этди. Китобга Миртемир ака сўзбоши ёзибди! Кўзларимга ишонмай, қайта-қайта имзога боқдим: «Миртемир, Ўзбекистон халқ шоири». Тик турганча мухтасар сўзбошини ўқиб чиқдим. «Улуғ алломалар ҳам адашар экан-да, — дедим ичимда, —

кимсан Миртемир бўлатуриб, шу халтурачига оқ йўл тилабди».

Орадан бироз вақт ўтди. Бир куни айланиб Миртемир аканикига бордим. Анчагача миқ этмай ўтирганман шекилли, домланинг ўзи гап очди:

— Ҳм, нима гап? Бугун парвозинг пастроқ кўринадими?

— Биз сиздан хафамиз, — дедим отасидан аразлаган боладай писандалик билан.

— Э, тагин нима бўлди? Биздан бирон хатолик ўтибдими?

— Фалончиевнинг китобига сўзбоши ёзиб берибсиз-ку? Фалончиев ундоқ шоир, бундоқ шоир, деб. Миртемир акага нима бўлди, деб ҳамма ҳайрон.

— Ундай бўлса, мен ҳам сенларга ҳайронман, — деди Миртемир ака жилмайиб, — сўзбошини яхшилаб ўқиб чиқинглар. Миртемирнинг жиндай соддалиги бўлса бордир, аммо у бировлар ўйлагандек анойи эмас.

Домла токчадан ўша шоирнинг китобини келтириб, олдимга ташлади:

— Мана, қайта ўқиб чиқ-чи, шоир дебманми, йўқми?

Сўзбошини синчиклаб ўқий бошладим. Икки карра ўқиб чиқдим. Тавба! Миртемир ака қўшнисини «қўшиқчи» деган, «назмгўй» деган, «шеъроят ошиғи» деган, лекин бирор ерда «шоир» демаган эди! Қойил! Ёшлар китобга қараб ўқий олмайдиган нарсани кексалар сувга қараб ўқийди, деганлари рост экан-да.

Китобни қизариб столга қўйдим. Миртемир ака менга танбеҳ бермади, аксинча ўзини оқлаган бўлди:

— Кўздай қўшним, не қилай, бўтам? Кунда-кунора шеър кўтариб киравериб, безор қилиб юборди. Ўзи ёмон одам эмас. Лекин шеърларини ўқиб бўлмайди. Ахир қўшничилик ҳақини тўлаш керак-да, а лаббай? У ёғини сўрасанг, одамнинг юзи иссиқ. Биров

кўзингга мўлтираб қараб туриб, мадад сўраса йўқ деёлмас экансан. Ке, қўй, бу гапларни, чойдан қуй, бўтам.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ АЛЁР АЙТГАНИ

Олтмишинчи йилларнинг ўртаси. Радиода ишлайман. «Ёшлик» радиостанцияси энди ташкил этилган пайтлар. Раҳбаримиз — Рустам Раҳмонов. Раҳматлик куюнчак инсон эди, лекин бировга озор бермасди. Бирон нарсадан ранжиса ё кўнгли тўлмаса, биз ёшларни ҳам эркалаб «шунақа эмас-да энди, ака» — деб қўярди.

Бир куни Рустам ака дам олгани Дўрмонга чиқиб кетди. Дўрмон у пайтлар жуда обод эди. Ёзувчиларнинг бу ижод боғи баҳордан то кузгача гавжум бўларди. Бу ерда Миртемир, Шайхзода, Иззат Султон каби адабиётимиз оқсоқолларини ҳам, энди атак-чечак қилиб адабиётга кириб келаётган ёшларни ҳам учратиш мумкин. Айниқса ёз фаслида Дўрмоннинг гир-гир шабадаси, оқар сувлари истаган кишини соҳирадек ўзига чорларди.

Шанба келиши ҳамон Рустам аканинг ортидан Дўрмонга қараб югурдик. Бизни боғ сайридан кўра устозларнинг ажойиб-фаройиб хангомалари кўпроқ қизиқтирарди.

— Зап вақтида келдингиз, — деди Рустам ака мени кўриб, — бозорга тушадиган одам тополмай турувдим. Бугун бир ошхўрлик қилайлик. Мана бу пулни олингу, бозор қайдасан, деб зинфилланг, ака.

Битта бозор қўрган ошнамни ёнимга олдим. Хашпаш дегунча Қибрайдан ошнинг харажатини қилиб чиқдим. Рустам ака асли андижонлик эмасми, яхши пазанда эди, паловхонтўрани-ку, йўрғалатиб юборарди. Ҳазил-ҳузил билан бир пасда сабзи-пиёзни тўғраб ташлади. Биз ўчоққа ўт ёқиб, ўша машҳур арғувон тагига жой қилдик.

Ошхўрларнинг кимлиги ҳозир ёдимда йўқ, ҳар қалай аксарияти оқсоқоллар эди. Рустам ака дамтовоқни бос-тиргач, одатдагидек, мутойиба аралаш деди:

— Мен шакароб тайёрлаб турай, унгача сиз бир укам бўлингу Абдулла акани ошга айтиб келинг.

Юрагим шиф этди. Рустам ака, Абдулла Қаҳҳорни чақириб келинг, деяётган эди! Қаҳҳор домланинг ҳовлиси шундоқ рўпарада, эллик қадам ҳам чиқмайди. Аммо... Абдулла Қаҳҳорни ошга айтиб боргани ким бетлайди. У кишининг қўлини олиб юзига қарагани унчамунча катталар истиҳола қиларди-ю, бизга ўхшаган эндигина тўртта ҳикоя ёзган ҳаваскорга йўл бўлсин!

— Ҳм, азизим? — деди Рустам ака иккиланиб турганимни кўриб, — шунақа эмасда энди. Ош тагига олиб кетади-я!

Гуриллаб ёниб турган оловга яқинлашаётган кишидек, секин домланинг дарвозаси томон юрдим. Эшикка бориб тўхтадим. Ўзимни зўрладим. Бўлмади. Оёқ илгари босмади.

Бироз туриб қайтиб келдим.

— Айтдингизми? — деди Рустам ака. «Йўқ» деган-дек бош чайқадим.

— Қойил, — деб кулди Рустам ака, — тагин бу укам ҳажвий нарсалар ёзади. Юракдан ҳам берган экан. Бўпти, дастурхонни тузатиб туринг, ўзим айтиб келаман.

Рустам ака лўмбиллаб чиқиб кетди. Анчадан кейин Абдулла акани бошлаб келди.

Домлани кўриб ўтирганлар дув қўзғолди. Абдулла ака бош силкиб саломлашган бўлди, кейин тўр томонда тикка таъзим қилиб турган Александр Удаловга қараб, мийиғида маъноли кулиб қўйдилар.

Шу ўринда адабиётга энди кириб келаётган ёшларга, умуман янги авлодга Александр Удаловнинг кимлигини билдириб қўйишим керакка ўхшайди. Сир эмас, неча ўн йиллар мобайнида Ўзбекистон давлатигина

эмас, ҳатто адабиётимиз ҳам собиқ иттифоқ томонидан бошқариб келинди. Ўзбек ёзувчиларининг нимани ёзиб, нимани ёзмаслигигача Масков аралашарди. Масалан, босмачилар, деб там га босилган ўзбек фидойилари ҳақида ёзилса, албатта уларни ёмонлаб ёзиш керак. Ўтмишда ўзбек халқи фақат зулматда яшаган, унинг ёруғ куни ҳам, жаҳоншумул тарихи ҳам бўлмаган, дунёга Беруний, Улуғбек, Навоийларни берган бу халқ илму фанни Европадан ўрганган эмиш ва ҳоказо. Удаловга ўхшаганлар ана шундай яккаҳоқимлик, аниқроғи шовинистик мафкуранинг Тошкентдаги вакиллари эди. Мильчаков, Бородин, Владимиров каби катароқ ёшдаги миссионерлар эса, Удаловнинг қўлтиғига сув пуркаб турарди. Бир сўз билан айтганда, улар Масковнинг Тошкентдаги кўз-қулоғи, ё ошкора ё хуфя назоратчилари эди. Абдулла Қаҳҳор уларни жинидан ёмон кўрар, ўзга ёзувчилардан фарқли ўлароқ, ўз фикрини дангал, кўпчиликнинг олдида ҳам айтаверар, оқибатда Удаловларнинг қаттол ва хавfli душманига айланиб қолган эди.

Алқисса, тик турганлар ўтирди. Ош сузилди. Кимдир дастурхон четига қўйилган коньякни олиб, олма пиёлаларга бўлиб чиқди. Шу пайт Александр Удалов ёнбошидан китоб олиб, Абдулла акага чўзди:

— Янги романим чиқди, Абдулла Қаҳҳорович. Сизга атаб олиб келдим.

Абдулла ака китобни менсимамай қўлига олди. Номини ўқиб, тагин сирли кулиб қўйди. Бу сирли кулгунинг сирини биз кейинроқ билдик. Китоб «Сабр косаси» («Чаша терпения») деб аталарди ва яқин ўтмишимизга бағишланган эди. Гўёки маҳаллий бойлар зулмидан сабр косаси тўлиб кетган ўзбеклар бир ёқадан бош чиқариб, инқилоб қилишга отланган эмиш.

Қаҳҳор домла китобни бир варақлаб муаллифига қайтариб берди. Қўлига пиёлани олди ва дастурхонга қараб алёр айтди:

— За наше терпение. Ўзбекнинг сабрига балли.

У ҳеч ким билан уриштирмай «култ» этиб коньякни ичди, жиззадан олди. Мен, Удалов нима қилар экан, деб қараб турдим. Чунки у Абдулла акадек улугъ ёзувчидан икки оғиз табрик, бир жуфт илиқ сўз кутган эди. Қаҳҳор эса Қаҳҳорлигича қолди. Дастурхон устида ҳам Масковнинг тили узун, қўли узун хос вакилини аямади, уни мулзам қилди, миллатини ерга ургани учун ўчини олди.

Удалов энди оғзига олиб борган пиёласини ерга қўйди-ю, индамай туриб кетди. Назаримда бировлар саросимага тушди. Чунки «Дўрмондаги ўтиришда фалончилар ҳам бор эди» қабилидаги гаплар ҳув керакли ергача етиб бориши эҳтимолга яқин эди.

— Олинглар, — деди Абдулла ака ошга қўл чўзиб, — битта пашшаҳўрда камайди.

Ўша куни Абдулла битта рақибини мағлуб этиб, ўзи бир ёшга қаригандай бўлди.

ҲИКОЯ ВА ҲАЖВИЯЛАР

Ёлгончининг рост гапи	5
Зухра холанинг қайсар келини	17
Менинг хўроз қувганим	40
Ғалати бир нарса	46
Бепарво бўлмоқчиман	53
Қудаш аканинг «қаллиғи»	59
Эгасиз уй ёки осмондан тушган бахт	68
Сарвиноз	77
Зоридан ўч олганим	90
Ёлғиз одам	95
Ёстиқ кучоқлаган меҳмон	109
Ҳазрати Султоннинг ҳикматлари	115
Бир ой мистер бўлганим	125
Дока рўмолнинг қуриши	130
Осмондан ерга тушди	136
Ҳофиз ош емади	141
Сўзимни сотиб олдим	144
Кулолмайман, дўхтиржон!	149

БАДИАЛАР

Атиргулнинг бир ҳовуч ҳиди	159
Малик аканинг Темурномаси	162
Фарғона афандиси	167
Шайбонийхон	171
Хоразмнинг сўнгги маликаси	176
Ислохўжанинг ҳийласи	182
Қайдасан, ифор?	186
Кўзингни оч, эй ғофил!	192
Дўст — Худонинг исмида	195

Қирқ жавоҳир	197
«Отеллони ўйнамайман»	200
Буюк қалбнинг ўтли фиғони	204

АЛЛОМАЛАР ҲАҚИДА НОМАЛАР

Сўнги илинж	211
Уллибибининг чистони	212
Искандар билан девона	215
Марвазий таслим бўлди	216
Чўғ ва пахта	218
Насронийнинг тавбаси	219
Оқ либосли эранлар	220
Зебунисонинг бадихаси	221
Отни ким суғоради?	223
Уйида ўтирмаган одам	224
Улуғбек жилмайди	225
Гужумнинг етти япроғи	226
Шарқнинг буюк аёллари	229
Робиянинг муножоти	229
Кийик кимдан ҳуркади?	230
Икки танга бирлашмади	231
Балиқ ва кабутар	231
Уч буюмнинг хислати	232
Ким нима ғамда	232
Нон улуғ, хоним!	233
Ғанижон аканинг хориждаги садақаси	234
Шукур аканинг Шайхзодаси	237
Шайхзода бундан мустасно	239
Раҳим аканинг зиёфати	240
Томда чиқинг, шоирим	242
Ҳирс кимда йўқ	245
Анойи эмас экан	246
Абдулла Қаҳҳорнинг алёр айтгани	249

Саъдулла Сиёев

ЁЛҒОНЧИНИНГ РОСТ ГАПИ

Муҳаррир *Т. Назаров*
Бадий муҳаррир *Р. Зуфаров*
Техн.муҳаррир *Т. Харитонов*
Мусаҳҳиҳлар *Ф. Норматов, Г. Азизова*
Компьютерда тайёрловчи *Ф. Тугушева*

Босишга рухсат этилди 22.01.2010. Қоғоз бичими 84×108^{1/32}.
Шартли б.т. 16,0. Нашр т. 11,55. 2 000 нусхада чоп этилди.

Баҳоси шартнома асосида.
Буюртма № 09-261.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129, Тошкент, Навоий, 30.

Сиёев, Саъдулла.

С53 Ёлгончининг рост гапи [Text]: ҳикоялар, ҳажвиялар, бадиалар, алломалар ҳақида номалар/
С. Сиёев; масъул муҳар. Т. Ҳайит.— Тошкент:
«O‘zbekiston».— 256 б.

ББК 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-01-477-0